تصوير ابو عبد الرحمن الكردي

ئەحمەد حەمەد ئەمین هۆمەر

منتدى اقرأ الثقافي
www.kyra.ahlamontada.com
لینکی : کوردی . عربی . فارسی

ڕەواندز

لێکۆڵینەوەیەکی مێژویی - سیاسی

(١٩١٨ - ١٩٣٩)

منتدى اقرأ الثقافي
www.kyra.ahlamontada.com

سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی ی کوردستان

بۆدابەزاندنی جۆرەها کتێب:سەردانی: (مُنتَدى إقرَأ الثَقافِي)

لتحميل انواع الكتب راجع: (مُنتَدى إقرَأ الثَقافِي)

براي دانلود كتابهاى مختلف مراجعه: (منتدى اقرا الثقافى)

www. iqra.ahlamontada.com

www.iqra.ahlamontada.com

للكتب (كوردى ، عربي ، فارسي)

ئەحمەد حەمەد ئەمین ئۆمەر

ڕەواندز

لێکۆڵینەوەیەکی مێژویی- سیاسی
(١٩١٨-١٩٣٩)

سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان
سلێمانی ٢٠٠٦

سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی‌ی کوردستان

دەزگایەکی کەلتوریی‌یە لەسالّی ١٩٩٢دا دامەزراوە، ئامانجەکەی ئەنجامدانی لێکۆڵینەوەی زانستی‌یە لەبوارەکانی ئاسایشی نەتەوەیی‌و سیاسەتی نێو دەوڵەتان‌و ئابوری‌و مەسەلە ستراتیجییەکان‌و مەبەستی بەدەست هێنانی قازانجی مادی نیە.

هەمو ئەو لێکۆڵینەوانەی کەسەنتەر دەریانەکا، گوزارشت لەڕاو بۆچونی خاوەنەکانیان دەکەن‌و بەپێی پێویست گوزارشت لەڕاو بۆچونی سەنتەر ناکەن.

- ئەحمەد حەمەد ئەمین ئۆمەر
- رەواندز لێکۆڵینەوەیەکی میژویی- سیاسی (١٩١٨-١٩٣٩)
- بڵاوکراوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان.
- سلێمانی ٢٠٠٦.
- ژمارەی سپاردن (٤٧٠)ی سالّی ٢٠٠٦.
- ژمارەی سپاردن بە کتێبخانەی سەنتەر: ٦/٤٠/٧

پێشەکی

لێکۆڵینەوە لە بارەی ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز لە نێوان سالانی(١٩١٨-١٩٣٩)، وەك ماوەیەکی میژوویی دیاریکراو، کە بە کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی دەست پێدەکاتو بە سەرهەڵدانی جەنگی دووەمی جیهانی کۆتایی دێت، گرنگو پڕ بایەخە. چونکە لەو سەردەمەدا، ڕەواندز وەکو پێگەیەکی سیاسیی دەبوژێتەوە کە تاوەکو ئێستاکە ئەوەی لە بارەیەوە نووسرابێت پچڕ پچڕ و ناواخنی ڕووداوەکانی باس نەکراوەو وەکو پێویست پەردە لە سەر لایەنە شاراوەکانی هەڵنەدراوەتەوە. بۆیە دەکارێ ئەم هۆکارە، بە پلەی یەك دابنرێت لە ڕووی خۆ تەرخان کردن بۆ توێژینەوە لە مەڕ ناوچەی ڕەواندز و مشتومالکردنی ئەو زانیارییە میژوویانەی دەربارەی تۆمارکراون. بەلام لەگەڵ ئەوەشدا بایەخدانی تورکەکان بە ڕەواندز و کردنی بە پێگەیەك بۆ گێڕانەوەی دەسەلاتەکەیان بە سەر ویلایەتی مووسڵ دوای جەنگی یەکەمی جیهانی لە لایەکو بە ماف زانینی بریتانییەکان بە دەسەلاتیان بە سەر ناوچەکە و هەوڵدان بۆ بەستانەوەی بە دەوڵەتی تازە دروست کراوی عیراق لە لایەکی دی، خاڵێکی دیکەی سەرنج ڕاکێشە. ئەوە سەرەڕای هۆکارێکیتر، کە

بریتی‌یە لە دەرکەوتنی ژمارەیەک کەڵە پیاوی ناودار لە تاوچەکە لەو ماوەیەدا، وەکـو (نووری باویل ئاغا، ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی، سەید تەهای نەهری، ئەمین ڕەواندزی و مەعروف چیاووك...) کە هەر یەکەیان بە هەڵوێست و کارەکانیان دوژمنیان سەرسام کردووە. ئیتر بۆ لە نەبان دابڕینی سەرجەمی ئەو ڕاستییانە، ئەم ئەرکەمان گرتە ئەستۆ.

شیاوی باسە بۆ مەبەستی بە ئەنجام گەیاندنی کارێکی وا زۆرێك ئاستەنگ دێنە پێشەوە، کە ڕەنگە لە هەندێك کات تووێژەر سارد بکەنەوە، لە هەمووشیان گرنگتر درەنگ دەست کەوتنی ئەو سەرچاوانەیە کە تەنیا لە کتێبخانەی تایبەتی هەن، چونکێ هەندێك لەوانەی کە خاوەنی کتێبخانەی تایبەتین و کتێبی دەگمەنیان هەیە، ئەوانە بە ڕای ئێمەمانان توشی نەخۆشی دەروونی و قۆرخکاری کتێبە دەگمەن و دانسقەکان هاتوون، بۆیە دەبێت زۆر زیرەکانە لەگەڵیاندا بدوێیت. هەروەها یەکێك لە ئاستەنگەکانیتر، دەرگا بە ڕووداخستنی ئەو کەسانەیە کە شتێك لە بارەی ڕووداوەکانەوە دەزانن و نای درکێنن‌و ئامادەنین هیچ شتێکت بۆ بڵێن. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کە ئەو هۆکارانە ماوەیەك کاریگەری خۆی کردووە، کە هەندێك وردەکاری لە شوێنی شیاوی خۆی باسی لێوەنەکرێـت، کەچی بە تەواوەتی نەبۆتە هۆی کاڵو کرچی ئەو بەرهەمە کە لە پێشەکی‌و دەروازەیەك و سێ بەش‌و ئەنجام پێك دێت.

دەروازە کە سێ تەوەرە لە خۆی ذەگرێت تیایدا باس لە ڕەگ‌و ڕیشەی ناوی ڕەواندزو شوێنی جیۆگرافی‌و ڕەوشی کۆمەڵایەتی‌و

ئابووریو کارگێڕیو سیاسیی ڕەواندز، لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمو سەرەتای سەدەی بیستەم دەکەین.

بەشی یەکەم کە لە دوو تەوەرە پێك هاتووە باس لە ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز لە نێوان سالآنی(١٩١٨-١٩٢٣) دەکەین، لە بەر ئەوەی لە دوای کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی لە سالّی ١٩١٨ دەسەلآتی داگیرکاری بریتانی دەستی بە سەر ناوچەکەدا گرتو تا ڕادەیەك باری ناوچەکە بوژایەوە، بەلآم ئەو بارودۆخە درێژە ناکێشێتو خەلّکی بە ڕووی سیاسەتی بریتانییەکان لە ناوچەکە هەلّدەگەڕێنەوەو وەدەریاندەنێن، لە بەر ئەوەی سیاسەتی ئینگلیزەکان بریتی بوو لە سیاسەتی چەوساندنەوەو ئاگر خۆشکردنی دووبەرەکی لە ناوچەکە، ئەگەر بزانین توانیویانە تۆوی ئەو دووبەرەکییە لە ناوچەکە بچێنن‌و دوژمنداری لە نێوان دوو بنەماڵەی بە ناوبانگی ڕەواندز گەرمتر بکەن‌و بۆ نەوەکانیان بە جێبهێڵن. هەروەها هەر لەو بەشەدا، باس لە دووبارە هاتنەوەی دەسەلآتی داگیر کاری تورکەکان دەکەین، کە لە سەر داواکاری خەلّکی ناوچەکە هاتونەتەوەو لە دواتریش ڕۆڵی کاریگەریان بینیوە لە پروپاگەندەکردنی ئەوەی کە دەسەلآتیان بۆ گشت ولایەتی مووسڵ دەگەڕێتەوە، بەلآم سەرئەنجام تورکەکان لەو هەولآنەیان سەرکەوتوو نەبوون‌و لە ٢٢ی نیسانی ١٩٢٣ لە ناوچەکە کرانە دەرەوە.

بەشی دووەم کە تایبەتە بە ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز لە نێوان سالآنی(١٩٢٣-١٩٣٩)، لە سێ تەوەرە پێك هاتووە. لە تەوەرەی یەکەمدا، باس لە ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز لە سالآنی ئینتیدابی بریتانی دەکەین‌و لە تەوەرەی دووەمیش، سالآنی قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی عیراقی کە لەو قۆناغەدا ڕەوشی ڕەواندز لە سەرچاوە

میژوویيەکاندا دەکەوێتەوە کزی، بۆیە بۆ چەند هۆکارێکی دەبەینەوەو یەکە یەکە لە سەریان دەوەستینو باسیان لێوە دەکەین. لە تەوەرەی سێیەمیشدا، ئاماژە بۆ ڕۆڵو چالاکی ڕەواندزییەکان دەکەین لە ئەنجومەنی نوێنەرانی عیراقی، بە تایبەت ڕۆڵی (عەبدوڵڵا موخلیس بەگ، ئیسماعیل بەگی ڕەواندزیو مەعروف چیاووك) لەگەڵ هەڵوێستی خەڵکی ناوچەکە لە بەرانبەر چالاکی هەندێ لە ئەندامە کوردەکان لەو ئەنجومەنە.

بەشی سێیەم تایبەت کراوە بۆ باس کردنی ڕۆڵ و چالاکی ڕەواندزییەکان لە کۆمەڵەو ڕێکخراوە کوردی و عیراقییەکان لە قۆناغی داگیرکاری بریتانیو قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی عیراقیدا، کە ژمارەیەکی زۆر کۆمەڵەو ڕێکخراو بە نهێنیو ئاشکرا هاتنە دامەزراندنو ڕەواندزییەکان ڕۆڵی کارایان تیادا بینیوە.

ئەنجام لە وێدا ئاماژە بۆ گرنگترین خاڵە ئەنجامگیرییەکانی توێژینەوەکە کراوە.

بۆ ئەنجامدانی ئەم لێکۆڵینەوەیە پشت بە ژمارەیەك سەرچاوە و بەڵگەنامە بەستراوە. لەوانە هەندێ لە سائنامەکانی ولایەتی مووسڵ لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانی کە وەکو چاپکراوی فەرمی پشتیان پێبەستراوەو زانیارییەکانی پشت ڕاستکردۆتەوە کە ئەمانەش بۆ بەشی یەکەم بە کەڵك بوون. هەروەها نووسینەوەی یاداشتو گێڕانەوەی ڕووداوەکان لە لایەن ئەو کەسانەی کە هاوبەشو هەڵسوڕێنەری هەندێ لە کارەکان بوون جێگای گرنگیو سوودبوون، لەگەڵ ئەوەی کە دەبێت بە وریایەوە مامەڵە لەگەڵ هەندێ لە زانیارییەکانیاندا بکەیت، چونکێ لە هەندێکیاندا زانیاری شاردراوە و پیاداهەڵگوتنی

زیاد لە پێویستی تیایە. لێرەشدا ژمارەیەك لەو یاداشتانە بۆ ئەو باسە سوودی لێ وەرگیراوەو لە هەندێ کات بە هۆی نەبوونی زانیاری لە سەرچاوە تایبەتەکاندا، بە ناچاری چەند جارێك لە پەراوێزەکان دووبارە کراونەتەوە بۆ پشت ئەستورکردنی زانیارییەکانی نێو باسەکە، وەکو: (یاداشـــــت)ی رەفـیق حلمی (١٨٩٨-١٩٦٠)، (سنتان فی کردستان)ی دبلیو: أر. هی،(خەباتی گەلی کورد لە یاداشتەکانی ئەحمەد تەقی)ی جەلال تەقی، (کورد تورك عەرەب)ی ئیدمۆندس، (طریق في کردستان)ی هاملتون، (بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا)ی عەلی باویل ئاغا (١٩٠٤-١٩٩٢) لە سەر کاسێت تۆمارکراو. هەروا کتێبی(تاریخ الوزارات العراقیة)ی مێژوونووسی دیاری عیراق عەبدورەزاق حەسەنیی، بەرگەکانی(یەکەم، دووەم، سێیەم) جێی بایەخ بوون، ئەگەرچیش ناوبراو لە زۆر شوێندا، بە ئینسافەوە خامەی لە خزمەت گەلی کوردا نەخستووەتە کار. بەرگی یەکەم و دووەمی (چەند لاپەرەیەك لە مێژووی گەلی کورد)ی دوکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، دوو بەرگی(شێخ مەحمودی قارەمان و دەولّەتەکەی خواروو کوردستان)ی محەمەد رەسول هاوارو بەرگی یەکەمو دووەمی (المجلس التأسیسي العراقي) دوکتۆر محەمەد موزەفەر ئەلئەدهەمی هیچی لە وانەیتر کەمتر نییە، لە بەر ئەوەی زانیارییەکانی نێو ئەو سەرچاوانە ئەکادیمیو بە بەلگەو دیکۆمێنت دەولّەمەندن. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەشدا ژمارەیەك بەلگەنامەی بلاّونەکراوە و بلاّوکراوە سوودیان لێوەرگیراوە کە سیانیان جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە لە پەراوێزی کۆبوونەوەکانی کۆنگرەی لۆزان(١٩٢٣) دەسەلاّتدارانی تورکیاو بریتانیا گرنگییان بە ناوچەکە بە گشتیو رەواندز بە تایبەتی

داوه، له بەر ئەوەی زۆرێك گفت‌وگۆو مشت‌ومڕی خستۆته نێوانیانەوە و هەر یەکەیان بە مافی ڕەوای خۆی زانیوە کە دەسەلاتی لە ناوچەکەدا هەبێت. ماوە بڵێین نابێت سوودمەندی (میژووی میرانی سۆران)ی حوسێن حوزنی موکریانی‌و هەندێ لە بەرهەمەکانی کە ئێستاکە لە ژێر چاپدان‌و لە لایەن دوکتۆرە کوردستان موکریانی ئامادەکراون باس نەکەین. ئەوە سەرەڕای گۆڤاری زاری کرمانجی کە وەکو سەرچاوەیەکی سەرەکی میژوویی ئەو سەردەمەی ڕووداوەکانی کوردستان بە گشتی‌و ڕەواندز بە تایبەتی بۆ تۆمارکردووین‌و بۆ ئێمە جێگای بایەخ بووە. ئیتر ئەمانە و ژمارەیەك سەرچاوەی‌ترو دیمانەی تایبەت یارمەتیدەری بە هێز کردنی زانیارییەکانی نێو ئەم باسەن، کە لە ڕیزبەندی سەرچاوەکان ئاماژەیان بۆ کراوە.

دیارە ئەم لێکۆڵینەوەیە لە هەڵەو کەمو کورتی بە دوورنییەو، کون‌و کەلێنی تیادان‌و تێبینی‌و ڕەخنان لە خۆ دەگرێت، لە بەر ئەوەی هەر کارێکی لەو جۆرە کالاێ کەمالێی بە بالاً نابڕدرێت‌و دەخوازم ڕەخنە ئاڕەن بکرێت، بۆ ئەوەی هێزو پێزی زیاد بکات‌و بگات بە ئاستێکی بالاًترو لافی لێکۆڵینەوەیەکی خزمەتکار بۆ میژووی میللەتەکەمان لێ بدات. سەرکەوتن‌و سەرفرازییش لە خواوەیە.

تویژەر

دەروازە:

ڕەواندز لە کۆتایی‌ی سەدەی نۆزدەهەمو

سەرەتای سەدەی بیستەم

ڕەگ‌و ڕیشەی ناوی ڕەواندز و شوێنی جیۆگرافیی

ڕەگ‌و ڕیشەی ناوی ڕەواندز لێکدانەوەو بیرۆڕای جیاواز لە خۆی دەگرێت. سەرەتا هەندێکیان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە لە دوو وشەی (ڕەوەند+ دز) پێك هاتووە، ئەمەش دەگێڕنەوە بۆ نێوی خێڵی ڕەوەندی کە نیشتەجێی ناوچەکە بوون، دزیش بە مانای قەلاّ دێت، واتە قەلاّی خێڵی ڕەوەندی بووە و بە تێپەڕبوونی کات سواوە بۆتە ڕەوەنددز- ڕەواندز[1]. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی‌ترەوە هەندێکی‌تر سەرچاوەی ناوی ڕەواندز بۆ (ڕوین دژ) دەگێڕنەوە کە بە مانای قەلاّی پۆلاّین دێت، هەڵگرانی ئەو بیرۆڕایەش ئەو دێرە هۆنراوەیە دەکەن بە بەڵگەی بۆچوونەکەیان کە میر محەمەد پاشای ڕەواندزی (١٨١٣-١٨٣٦)[2] لە سەر یەکێك لە دەرگای کۆنگەرەکەی ڕەواندز نووسیویەتی ((دوکنگرم رانهام برد و پیکر(رواندز) شد (روین دژ) باردیگر)) واتا

---

(١) شەرەفخانی بدلیسی، شەرەفنامە، وەرگێڕانی: هەژار، چاپخانەی نعمان، نەجەف، ١٩٧٢، ل٤٨٥؛ طه باقر و فؤاد سفر، المرشد إلى مواطن الآثار و الحضارة الرحلة الخامسة بغداد- اربیل، بغداد، ١٩٦٦، ص٢٤؛ جەمیل ڕۆژبەیانی، ((ڕەوەنددز)) ڕاستە، نەك ((ڕوئین دز))، گۆڤاری ڕەنگین، ژمارە(٦٧)، ١٩٩٤، ل١٥.

(٢) بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ سەردەمی فەرمانڕەوایی میر محەمەد پاشای ڕەواندزی بڕوانە: جمال نەبەز، الأمير الكردي میر محمد الرواندزی الملقب ب((میری کۆرە))؛ ترجمة: فخری شمس الدین سیلاحشۆڕ، دار ئاراس للطباعة ء النشر، مطبعة وزارة التربية، اربیل، ٢٠٠٣.

دووبـــرجم بیناکـــــــرد لە سەر دوو بنـــــەما ڕەواندز دیسانەوە بووە بە قـــەلای پـــۆلّاییـــن(ڕوبین دژ)[٣].

کەچی لە لایەکی دیکەدا ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە ڕەواندز لە دوو وشەی ڕەوان یان ڕەهوان+ دز پێك هاتووەو مانای شوێنی حەوانەوە دەبەخشێت، بە تایبەت ڕەوەندەکان لە کاتی هاموشۆکردنیان لە گەرمیان‌و کوێستانەکان کردویانەتە وێستگەی حەسانەوەیان[٤].

هەروەها مەحمەدی مەلا کەریمیش ئاماژە بۆ بیروڕایەکی‌تر دەکات‌و دەڵێ: "... سەرەڕای ئەمە ئەشکرێ ئەگەر (ڕووانداز) ڕاستر بێ لە(ڕەواندز)، بە واتای (قەلای ڕووان) بێ واتە (قەلای چەمان)، واتە ئەو قەلایەی کەوتووەتە سەرچەم، چونکە (ڕژ) لە کوردیا بە مەعنای چەم زۆر بە کاردێ...، ڕەواندزیش چۆمێکی گەورە بە نزیکیا ئـــــەڕوا"[٥].

ماوەبڵێین لە بیروڕایەکی‌تردا ئاماژە بۆ ئەوەش کراوە کە لە پێشدا بە ڕەواندز وتراوە (گردڕەوەند)، لە بەر ئەوەی خێڵە کۆچەرییەکان هاوینان تێدا کۆدەبوونەوەو وەکو کوێستانێك تیایدا دەحەسانەوەو مەڕومالاتیان تێدا دەلەوەڕاند، بەڵام بە هۆی پەیدابوونی دزو جەردە

---

(٣) حسێن حزنی موکریانی، مێژووی میرانی سۆران، چاپی دووەمین، چاپخانەی کوردستان، هەولێر، ١٩٦٢، ل٢٨؛ سەید عەبدوڵلای سەمەدی، وشەی ڕەواندز، گۆڤاری سروە، ژمارە(٨١)، ١٩٩٣، ل ١٩؛ محمدی مەلا کەریم، لە بارەی ریشەی ناوی((ڕەواندز))ەوە، گۆڤاری ڕەنگین، ژمارە(٧٠)، ١٩٩٤، ل١٤.

(٤) جمال بابان، أصول أسماء المدن و المواقع العراقية، الجزء الأول، مطبعة المجمع العلمي الكردي، بغداد، ١٩٧٦، ص١٨٦.

(٥) محمدی مەلا کەریم، سەرچاوەی پێشوو، ل١٥.

لە ناوچەکەو دزینی مەڕومالاتێکی زۆر لە ڕەوەندەکان ناوەکە گۆڕاوە بۆ ڕەوەنددز دواتریش ڕەواندز[٦].

لێرەدا دەتوانرێ بووترێ، کە ئەو بۆچوونەی دوایی کە ناوی ڕەواندز بۆ گردڕەوەند دەباتەوە لە ڕاستییەوە دوورە، لە بەر ئەوەی ڕەواندز هێندە شوێنێکی کوێستانی نییە ئەگەر بەراوردی بکەین لەگەڵ ناوچە سنوورییەکانی ئێران و تورکیادا، تا ڕەوەندەکان هەوارگەی کوێستانیان لێدامەزراند بێت. هەروەها ئەوەش ناچێتە ئەقڵەوە کە دز ئەوەندە بە توانا بووبن وایان لە ڕەوەندەکان کردبێت تەنانەت نێوی گردڕەوەندیان پێ بگۆڕن بە ڕەواندز، چونکێ خاوەن ئاژەڵدارەکان بەردەوام چەك و تفاقی خۆیان پێ بووە تا بەرەنگاری دزو جەردەکانی پێبکەن چ جا هەموو ساڵێك دووبارە بووبێتەوە. هەمیسان بۆ چوونەکەی مەمەدی مەلا کەریمیش ڕەت دەکەینەوە، چونکێ خۆشی بە گومانەوە باسی لێوە دەکات. سەبارەت بەو بیروڕایەی کە ڕەواندز بە شوێنی حەوانەوە یاخود وەك وێستگەیەك لێك دەداتەوە، ئەوە وادەگەینێت کە ڕەواندز تەنیا ماوەیەکی کاتی جێگای نیشتەجێبوون بووە، ئەگینا ماوەکانیتر بەردەوام چۆڵ بووە. ئەمەشیان ڕەت دەکرێتەوە ئەگەر بزانین لە سەردەمانێکی زۆر زووەوە ئەو ناوچەیە مۆڵگەی نیشتەجێ بوونی مرۆڤ بووە[٧].

---

(٦) ئەمین چاوڕەش ڕەواندوزی، ناوی ڕەوانـدز لەچـیـیەوە هـاتووە..؟، گۆڤـاری ڕەنگـین، ژمارە(٣٣)، ساڵی ١٩٩١، ل١٩.

(٧) طه باقر و فؤاد سفر، المصدر السابق، ص٢٤؛ زبير بلال إسماعيل، اربيـل في أدوارهـا التاريخية دراسة تاريخية عامة لاربيل و أنحائها منذ اقدم العصور حتى الحرب العالمية الاولى، مطبعة النعمان، النجف الأشراف، ١٩٧١، ص٢٥٤؛

شیاوی باسه ئەوانەی ڕیشەی ناوی ڕەواندزیش بۆ(ڕوبین دژ) دەگێڕنەوە ئەوانیش کەوتوونەتە هەڵەوە، لەبەرئەوەی ڕوبین دژ دەکەوێتە هەرێمی ئازەربیجان نزیك بە تەورێزەوە[٨]. بۆیە دەتوانرێ بووترێ کە ڕەواندز لە هەموویان ڕاستر، چونکێ شوێنی نیشتەجێ بوونی خێڵی ڕەوەندەکانی دەورانی هۆزی هەزبانیو حەمیدیین کە فەرمانڕەوایی هەرێمێکی فراوانیان لە ژێر قەڵەمڕەودا بوو، هەروەها لەگەڵ ئەوەی کۆچەریش بوون بەردەوام خاوەن قەڵای تۆکمە و بەهێز بوونو سەربەخۆیی خۆیان پاراست بوو، تا عیمادەدین زەنگی (١١٢٧-١١٤٦) ئەتابەگی مووسڵ[٩] بە ناوی برایەتیو موسڵمانیەتی، سەردارانی کوردی تەفرەداو هەموو قەڵاکانی داگیرکردن[١٠].

سەبارەت بە هەڵکەوتەی شوێنی جیۆگرافی ڕەواندز ئەوا دەکەوێتە نزیك سێ گۆشەی سنووری عیراق ئێران تورکیاوە، لە سەر هێڵی پانی (٣٧)و هێڵی درێژی(٤٤) بە نزیکەی ١٠٠٥ مەتر بەرزی لە ئاست ڕووی دەریاوە، کە لە باشووری ڕۆژهەڵاتییەوە شاری ورمێو شنۆیەو لە

Thomas Bois, The Kurds, Translated by: Prof.W.M.Welland, Beirut, 1966,P9.

(٨) ياقوت الحموي(الشيخ الامام شهاب الدين ابي عبدالله ياقوت بن عبدالله الحموي الرومي البغدادي توفي ٦٢٦هـ ١٢٢٨م)، معجم البلدان، المجلد الثالث، دار بيروت صادر، بيروت، دون سنة الطبع، ص ١٠٥؛ ابن الأثير(عزالدين ابي الحسن بن عبدالكريم الجزري توفي٦٣٠هـ/١٢٣٢م)، الكامل في التاريخ، المجلد الثاني العشر، دار صادر للطباعة والنشر، بيروت، ١٩٦٦،ص ٤٩٣.

(٩) بۆ زانیاری زیاتر لە سەر عیمادەدین زەنگی بڕوانە: عمادالدين خليل، عمادالدين زنكي، مطبعة الحديث، الموصل، ١٤٠٦هـ/١٩٨٥م.

(١٠) جەمیل ڕۆژبەیانی، لە بارەی ڕوئین دژ و دزدانەوە ڕوونکردنەوە، گۆڤاری ڕەنگین، ژمارە(٧٣)، ١٩٩٤، ل٦.

ڕۆژهەڵاتیشی شاری مەهابادەو، لە باکووری ڕۆژهەڵاتی شاری هەولێرەوەیە، کە لە هەر چوار لایەوە بە شاخو زنجیرە چیا دەورەدراوە. لە باکوورییەوە زنجیرە چیای زۆزگو حەسەن بەگو برادۆست، لە ڕۆژهەڵاتەوە چیای هندرێنو دۆڵی باڵەکیان، لە ڕۆژئاوادا گردێنەی باپشیان و گۆرەزو چیای باڵەکیانو لە باشووریشدا چیای کۆرەك و ئارموشە و بێجانییە. ئەو هەلکەوتە جیۆگرافییەش وای کردووە بکەوێتە ژێر کارتێکردنی زۆر ئاووهەواوە بە تایبەت ئاووهەوای دەریای ناوەڕاست، بۆیە ئەگەر بێت‌و سەیر بکەین ڕەواندز لە زستاندا بەفرێکی زۆری لێ دەبارێت‌و پلەی ساردی دێتە خوارەوە، لە هاوینیشدا ئاووهەوایەکی فێنکی هەیە[11].

شیاوی باسە ئەوەی زێتر جوانی بە ڕەواندز دەبەخشێت ئەوەیە کە دەکەوێتە نێوان دوو دۆڵی گەورەو قۆڵ کە بە ڕاست‌و چەپی ڕەواندز تێپەڕ دەبێت‌و شارەکە دەخەنە نێوەڕاستیانەوە، کە ئەوەی ڕۆژهەڵاتی پێی دەوترێت خەرەندو هی ڕۆژئاواش گەلی[12]. بەڵام دەبێ ئاماژەش بۆ ئەوە بکەین، کە ڕەواندز بەر لە جەنگی یەکەمی جیهانی لە شوێنی

---

(١١) عەقیلە ڕواندزی، وەبیرم دێنۆ، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی تاراس، هەولێر، ٢٠٠١، ل ٩؛ محسن حەسەن، رواندز له روانین دا ، گۆڤاری روانین، ژمارە (١) ، رانیە، ١٩٩٨ ل ١١٥.

(١٢) بدرە صلاح، شاری ڕەواندز، گۆڤاری هیوا، ژمارە(٩)، سالی١٩٥٨، ل٥؛ چەتۆ احمد باس، ڕواندز دوێنێ و ئەمڕۆ، گۆڤاری ڕواندز، ژمارە(١)، نیسانی ١٩٩٨، ل ٣٠.

کاولۆکانی[١٣] ئێستا بووەو دوای کاولکردنی لە لایەن سوپای ڕووسەوە، هەڵکشاوە بۆ شوێنی ئێستاکەی[١٤].

گەلێك لە گەڕیدەو گەشتیاران یاخود میژوونووسان لە نووسینەکانیان باسی ڕەواندز یان کردووە. ئەوەتە نیبور(١٧٦٥-١٧٦٦) گەشتێکی بە ناوچەکەدا کردووەو باسی ڕەواندز دەکات و دەڵێ:" ڕەواندز لە سەر چیایەکی سەخت ڕۆنراوە بە هەردوو لای دۆڵێ بچکۆڵە هەیەو تاکە ڕێگایەك هەیە هەڵدەکشێ بۆ ناو شارەکە..."[١٥]. (کلۆدیۆس جێمس ڕیچ)یش(١٨٢٠) لە باسی ڕەواندز نووسیویەتی:" ڕەواندز قەڵای هۆزێکی سەربەخۆی کوردەو مستەفا بەگ فرماندەیە. ئەو قەڵایە کەوتۆتە سەر کێوی زۆر بەرزی گەلی(زاگرۆس)و(زێ) لایەکیانی کەل کردووە لایەکەی تریشی لە هەندێ گەلیی زیاتر ڕێگەی وانزیکی تێدانییە و بۆ بەرگری کردنیش زۆر چاك قایمکراوە ..."[١٦]. هەروەها عەبدوڕەزاق حەسەنیی لە وەسفی ڕەواندزدا، دەڵێ:" بە یەکێك لە مەڵبەندە گرنگەکانی بازرگانی

---

(١٣) کاولۆکان دەکەوێتە لای باکووری ڕۆژهەلاتی ڕەواندزی ئێستا و لە دۆلاێیەك دایە.

(١٤) مەلا نەسعەد خەیلانی، دەست نوسی میژووی سۆران، ل ٣٤؛ مەدوح مەزوری، بنەماڵانی بە ناوبانگی رواندز، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٨ ،ل ١٣٠.

(١٥) کارستن نیبور، رحلة نیبور إلى العراق في القرن الثامن عشر، ترجمة: محمود حسین الآمین، بغداد، ١٩٦٥، ص ص ٧٥-٧٦.

(١٦) کلودیوس جێمس ریچ، گەشتنامەی ڕیچ بۆ کوردستان١٨٢٠، وەرگێڕانی: محەمەد حەمە باقی، چاپی سێیەم، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٣، ل ٢٧٣.

دادەنرێت‌و بارەگای سەرکردەکانی کورد، بە سەر هەموو خانووە بەرزەکانی دەوروبەری خەرەندو دۆڵو سەختەنە سەیرە سروشتیەکاندا زاڵە، بە سەر کەرتە شاخێکدا پەرش‌و بلاوبۆتەوە، کە لە چیای بەرزی کۆرەك دەبێتەوە تا دەگاتە لێوارێکی شاخی تەخت بە سەر ڕووباری ڕەواندزەوە، بە تیژی بەرەو دۆڵەکەدا دەکشێ‌و، لە نێوان دوو دیواری بەرزو بە سامی شاخدا دەڕوات، سەرچاوەی ڕووبارەکەی بۆ کانییەکانی چیاکانی دەوروبەرو کانییەکانی نزیك بە شار دەگەڕێتەوە...[17]".

بەو شێوە دەتوانرێ بووترێ، هەڵکەوتەی جیۆگرافییەکەی ڕەواندز، گرنگی زۆری پێ بەخشیوە لە ڕووی میژوویی‌و نیشتەجێ بوونی مرۆڤ لە لایەك‌و، لە لایەکی‌تریش لە ڕووی ئابووریەوە، بە هۆی بوونی بەرهەمهێنانی بەروبوومی چاك تیادا، ئەوە سەرەڕای ئەوەی کە لە کۆنەوە بۆ بازرگانی ڕووی تێکراوە و سوودی باشی بە خەڵکی ناوچەکە بەخشیوە کە لە تەوەرەی داهاتوو باسی لێوە دەکەین.

(١٧) عبدالرزاق الحسني، العراق قديماً و حديثاً، الطبعة الثالثة، مطبعة العرفان، صيدا، لبنان، ١٩٥٨،ص ٢٤٢.

ڕەوشی کۆمەلایەتی و ئابووریی ڕەواندز

سروشتی پێك هاتەی کۆمەلایەتی ڕەواندز بەدەر نییە لە سروشتی پێك هاتەی کۆمەلایەتی کۆمەڵگای کوردەواری، کە لە سەردەمانی کۆنەوە لە سەر بناغەی پاشماوەی بە هێزی هۆزەکی دامەزرا بوو، تەو پەیوەندییە هۆزەکییەش نەك تەنیا دەستی بە سەر ژیانی کۆمەلایەتی کۆچەرەکانو نیمچە کۆچەرەکان داگرتبوو، بەڵکو دەستی بە سەر ژیانی کۆمەڵگا نیشتەجێبووەکانیش گرتبوو[١٨].

سەرچاوە میژوویییەکان ئاماژە بۆ ژمارەیەکی جیاواز لەو هۆزانە دەکەن کە لە ڕەواندزو ناوچەکانی سەر بە ڕەواندز هەبووە[١٩]. بەڵام ڕۆڵنسۆن هۆزی ڕەوادی بە گەورەترین هۆز لە هۆزەکانی ڕەواندز دەداتە قەڵەم، کە ئەمانیش دابەش دەکرێن بە سەر دوانزە بەرە: ماگیر، مام سام، مام سالێ، مام بالێ، مامەکالێ، مام سیل، مام لیس، مام سەکی،

---

(١٨) محمد امين زكي، خلاصة تاريخ الكرد و كردستان من اقدم العصور التاريخية حتى الان، ترجمة: محمد علي عوني، مطبعة السعادة، مصر، ١٩٣٩، ص ٢٩٠؛ د. شاكر خصباك، العراق الشمالي دراسة لنواحيه الطبيعية و البشرية، الطبعة الاولى، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٧٣، ص ١٥٠؛ جەلیلی جەلیل، کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، وەرگێڕانی: د.کاوس قەفتان، بغداد، ١٩٨٧، ل ٢٧.

(١٩) عباس العزاوي، عشائر العراق، الجزء الثاني(العشائر الكردية)، مطبعة المعارف، بغداد، ١٩٤٧، ص ص ١٤٢-١٥٠؛ نیکیتن، مادة رواندیز روبندیز، دائرة المعارف الإسلامية، المجلد العاشر، ص ٢٠٠.

مامەخاڵ، مامویی، پیرباڵ، کەلو[٢٠]، هەروەها دەبێت ئاماژە بۆ ئەوەش بکەین، جگە لە وەی کە دانیشتوانی ڕەواندز کوردن و موسڵمانن، بەڵکو لە تەك ئەمانیشدا هەندێ لە کەمایەتی مەسیحی و جولەکەش هەن[٢١].

شیاوی باسە ئەو پەرەسەندنەی کە ڕەواندز بە خۆیەوەی بینی، بە تایبەت لە سەردەمی فەرمانڕەوایی میر محەمەد پاشای ڕەواندزی(١٨١٣-١٨٣٦)، لە دواتریشدا کاریگەری بە سەریەوە هەر دیاربوو، ڕەنگە بەشداری کردنی ژمارەیەکی بەر چاوی خەڵکی ڕەواندز لە ڕۆژنامەی" زەورا"[٢٢] کە بە زمانی عەرەبی و تورکی لە بەغدا دەردەچوو لە ساڵی ١٨٧٧ بە یازدە کەس و ساڵی دواتریش بە بیست و نۆ کەس شایەتحاڵی ئەوەبن کە ئاستی کۆمەڵایەتی ڕۆشنبیری ڕەواندز لەو سەردەمە بەرز بووە[٢٣]. ئەوە لە لایەك، کەچی لە

---

(٢٠) جەلیلی جەلیل، کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، ل ٣٤.

(٢١) موصل ولایتی سالنامە رسمیەسدر، ١٣٢٥هـ، موصل، (مطبعة سند طبع اولنشدر) ص ٢١٧؛ کامەران بابان زادە، میرنشینی سۆران لێکۆڵینەوەیەکە لە سەر میژووی سیاسی میرنشینی سۆران سەرەتای سەدەی یازدەهەم- ١٨٣٦، چاپی یەکەم، هەولێر، ١٩٩٧، ل ١١.

(٢٢) ڕۆژنامەی (الزوراء) ڕۆژنامەیەکی فەرمی بوو لە بەغدا ساڵی ١٨٦٩ بە هەر دوو زمانی عەرەبی و تورکی دەردەچوو، بەردەوام بوو تا داگیرکردنی بەغدا لەلایەن بریتانییەکانەوە. منیر بکر التکریتی، الصحافة العراقیة و اتجاهاتها السیاسیة و الاجتماعیة و الثقافیة من (١٨٦٩-١٩٢١م)، مطبعة الارشاد، بغدد، ١٩٦٧، ص ٥٢.

(٢٣) " زوراء" العدد(٧٦٣) ، ٧جمادی الآخرة ١٢٩٥هـ ، ٨ حزیران، ١٨٧٨. لە: د.کمال مظهر أحمد، راي للمناقشة- الإطار الزمني لتاریخ العراق الحدیث و

لایەکیتردا بەستانەوەی هەرێمەکانی دەوڵەتی عوسمانی بە دەسەڵاتی ناوەندی جا چ لە ڕێگای پیاوەکانیانەوە بێت، یاخود لە ڕێگای سەرۆک هۆزەکانەوە بێت کاریگەری کردۆتە سەر دواکەوتوویی باری کۆمەڵایەتی‌و ئابووری ڕەواندز لە ڕێگای چەوساندنەوەو سەندنی باج‌و کاری بە زۆرە ملێ پێیان، چونکە بە گوێرەی قسەی شارەزایەکی کۆمەڵگای کوردەواری، لە سەر وەختی زاڵبوونی تورکان بەسەر ناوچەکانی میریدا، ئاغاکانیان کردە نێوەندی پەیوەندی گرتنی نێوان خۆیان‌و دانیشتووان. ئاکامی سروشتی ئەو کارەش خزمەتی بە سەقامگیریی‌و بەرزبوونەوەی پایەی ئاغاو خانەدانەکان کرد. ئیدی ئەو ئاغایە، دەسەڵاتی بە شێوەیەکی تایبەت وردە وردە بە سەر دانیشتوانی ناوچەکەیدا هەڵکشاوە. قسەی ئەو ڕەها بووە لە هەموو کاروبارێکی کۆمەڵایەتی‌و ئابووری‌و سیاسیی دانیشتووانداً. مسکێنیش لە بەر گەلێك هۆی تایبەتی‌و گشتی نەیتوانیوە جسێب بۆ دەسەڵاتی ئاغاو پیاوەکانی نەکات [٢٤].

لە ڕووی ئابوورییەوەش هۆزە کوردییەکان پشتیان بە بەرهەم هێنانی بەروبوومی کشتوکاڵی‌و بەخێوکردنی ئاژەڵداری بەستووە، کە تاڕادەیەك پێداویستییە ناوخۆییەکانی پڕدەکردەوە. بەڵام لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم‌و سەرەتای سەدەی بیستەم بە هۆی سیاسەتی توند و

المعاصر، مجلة الحكمة، العدد الخامس، بغداد، تشرين الثاني- كانون الاول، ١٩٩٨، ص ٣٦. وەرگیراوە.

(٢٤) سیسل جۆن ئیدمۆندس، کورد تورك عەرەب، وەرگێڕانی: حامید گەوهەری، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، چاپخانەوەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٤، ل ٢٧٤.

تیژی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی ئێرانی (قاجاری) لە لایەك و لە لایەکی دیکەش پێشکەوتنی بواری ئابووریی جیهان کاری کردە سەر ڕەوشی کۆمەڵایەتی ئەو هۆزانە، ئیتر بەرە بەرە هەنگاوییان بەرەو نیشتەجێ بوون نا[٢٥]. ڕەواندزیش لە لایەك بە هۆی ئەوەی لە زووەوە بۆ بازرگانی ڕووی تێکراوە، لە لایەکی دیکەوەش بەروبوومی تووتنو مێوەجاتی لێ بەرهەم هێنراوە گرنگیو بایەخی لە ڕووی ئابووریيەوە هەبووە[٢٦]. ئەوە سەرەڕای بوونی هەندێ کارو پیشەی دەستی کە بۆ دەست ڕەنگینی دانیشتوانی دەڤەرەکە دەگەڕایەوە، وەك دروست کردنی شاڵو شەپکی کوردەواری، هەروەها دروست کردنی چەك و تفاقی شەڕ کە سەروچاوەکەی بۆ سەردەمی فەرمانڕەوایی میر محەمەد دەگەڕایەوە[٢٧]. ئەوەتە سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە زۆربەی

---

(٢٥) د. عبدالرحمن قاسملو، کوردستان و کورد، وەرگێڕانی: عبدالله حسن زادە، بێ شوێنی چاپ، ١٩٧٣، ل ١٥١؛ د. عەزیز شەمزینی، جوڵانەوەی ڕزگاریی نیشتمانیی کوردستان، وەرگێڕانی فەریدە ئەسەسەرد، چاپی سێیەم، بڵاوکردنەوەکانی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، سلێمانی، ١٩٩٨، ل ٤٥.

(٢٦) فەیسەڵ دەباغ، شار و شارۆچکەکانی پارێزگای هەولێر(لە قامووسی ئەعلامی) ی(شەمسەدین سامی) دا، گۆڤاری هەولێر، ژمارە(١)، هەولێر، ١٩٩٨، ل ٩٩؛ لێژنەك ژێگیل، گەریدە پۆلۆنییەکان لە ساڵانی ١٨٠٠ەکاندا لە کوردستان، وەرگێڕانی لە سوێدییەوە: ئەجمەد شاکەلی، (WWW.DENGEKAN.COM-04/ 06Amjad14.pdf) لە نێنتەرنێتەوە.

(٢٧) ا.م. مینتیشاشڤیلی، کورد کورتەی پێوەندیی کۆمەڵایەتی- ئابووری ڕۆشنبیری و گوزەران، وەرگێڕانی، د.عیزەدین مستەفا ڕەسوڵ، سلێمانی، ١٩٩٩، ل ٥٧" عەلی باویل ئاغا، بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا، دیمانەیەکی تۆمارکراو لە سەر کاسێت لەگەڵ عەبدولڕەقیب یوسف بە میێژووی ٢٩ی تەموزی١٩٨٢ ، ڕەواندز.

ئەو هەشتا تۆپەی کە والی مووسڵ هەیبوو لە دەستکردی کرێکارانی ڕەواندز بوون، پێك هاتەی دروست کردنی ئەو تۆپانەش لە دەوروو پشتی ڕەواندز دەردەهێنران[٢٨].

ماوە بڵێین بوونی ژمارەیەکی بەر چاو لە خانوو، دوکان، مزگەوت، قاوەخانە، فڕن، حەمام و خان لە ڕەواندز لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەم ڕادەی پێشکەوتنی ڕەوشی کۆمەڵایەتی و ئابووری پێشان دەدات[٢٩]. هەر بۆیە زاری کرمانجی لە وەسفی ڕەواندز نووسیوویەتی:"... **مەخلوق لە شەرق و غەربەوە بۆ کریارو تیجارەت دەهاتنە (ڕەواندزێ)... مەرکەزی عیلم و سنعەت و فەن و تیجارەت بوو ، مازو، گلوان، سنجکە، تووتن، گەزۆ، روون، خوری، میۆژ، هەنگوین، لە میۆەجاتی تریێ، خۆخ شفتالو [مەبەستی خۆخە – تۆپزەر]، هەنجیر، هەنار، سێو، گێوژ، بەلالوك ، قەیسی و**

تێبینی: عەلی باویل ئاغا خۆشی کاسێتێکی لە بیرەوەریەکانی تۆمارکردووە کە هەندێ زانیاریی جیاوازی لەوەی عەبدولڕەقیب یوسف تیایە و ئێمە هەردووکمان بەکار هێناوە واتە هەرسێ کاسێت، جا لەمەودوا ئەگەر ئەوەی لەگەڵ عەبدولڕەقیب یوسف بەکار بهێنین بە بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا تۆمارکراو لەگەڵ عەبدولڕەقیب یوسف ناوی دەبەین و ئەوەی تریان تەنیا بە بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا.

(٢٨) أنور المائي، الاكراد في بهدينان، موصل، ١٩٦٠، ص ٣؛ د. كەمال مەزهەر ئەحمەد، چینی کرێکارانی عێراق دروست بوون و سەرەتای بزوتنەوەی، وەرگێڕانی: فوئاد مەجید میسری، چاپخانەی دار الشؤون الثقافية، العامة، بەغدا، ١٩٨٥، ل ل ٢٥٦-٢٥٧.

(٢٩) بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: سالنامة ولایت موصل، موصل ولایتی، ١٣١٢ هـ ، ص ٣١٨؛ موصل ولایتی سالنامه رسمیسدر، ١٣٢٥هـ ، ص ٢١٧.

ئەنواعی میوەجاتی بە لەزەتو لەتیفو چاکو ئەرزان ئەوەند زۆربوون نە دەهاتە فروتن"[٣٠].

ئەمانەی ئاماژەمان بۆ کرد ڕادەی گرنگیو پڕ بایەخی ڕەواندز لە ڕووی کۆمەلایەتیو ئابووری نیشاندەدات، کە ڕەوشی کارگێڕیو سیاسیش هیچی لەو کەمتر نەبوو، وەك لە تەوەرەی داهاتوودا بە تێڕو تەسەلی لە بارەیان دەکۆلینەوە.

(٣٠) د. کوردستان موکریانی، زاری کرمانجی ٢٥/٥/١٩٢٦-٢٣/٧/١٩٣٢ یەکەمین گۆڤاری کوردی شاری ڕواندز،چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٢، زاری کرمانجی، ژمارە (٢)، سالی، یەکەم، ١٩٢٦، ل ٢.
تێبینی: لەمەودوا بە زاری کرمانجی و سەرچاوەی پێشوو ناوی دەبەین.

ڕەوشی کارگێڕی و سیاسیی ڕەواندز

دوا بەدوای کۆتایی هێنان بە فەرمانڕەوایی میر محەمەد پاشای ڕەواندزی لە ساڵی ١٨٣٦، ڕەسوڵ پاشای برای دەسەلاتی ناوچەکەی بەڕێوە دەبرد[٣١]، بەڵام هەر زوو دەسەلاتدارانی عوسمانی ڕەسوڵ پاشایان لە ڕەواندز لادا و موتەسەڕڕیفێکی تورکیان لە شوێن دامەزراند[٣٢]. لە پاشاندا بارودۆخەکە گۆڕانکاری تێکەوت دوای ئەوەی مووسڵ لە ساڵی ١٨٧٩ بوو بە ویلایەتێکی سەربەخۆ، ڕەواندزیش وەکو شارۆچکەیەک کەوتە سنووری بازنەی قەڵەمڕەوی ئەو

---

(٣١) بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ سەردەمی فەرمانڕەوایی ڕەسوڵ پاشا بڕوانە: حسێن حزنی موکریانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ٩٢-٩٣

(٣٢) مەلا ئەسعەد خەیلانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٢؛ حسێن حزنی موکریانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٨.

تێبینی لێرەدا کاتێك ئەو دوو سەرچاوەیە کە تایبەتن بە مێژووی سۆران و باس لە دانانی دەسەلاتی موتەسەڕڕیفی تورك دەکەن لە ڕەواندز، دەبنە پاڵپشت بۆ ئەو مەزبەتەیەی کە سلێمان بەگی سیلاحشۆڕ(١٨٧٥-١٩٣٦) لە دوای دروست بوونی حکومەتی عێراقی داوای ئەوەی کردووە کە ڕەواندز بکرێتەوە بە لیوا، لە بەر ئەوەی ناوبراو ناماژەی بۆ ئەوە کردووە کە ڕەواندز لە ساڵی ١٢٦٠ کۆچی کە دەکاتە ١٨٤٤ ی زایینی واتە دوای نەمانی میرنشینی سۆران لیوا بووە. بۆ زیاتر زانیاری لەمەڕ ناوەرۆکی مەزبەتەکە بڕوانە پاشکۆی ژمارە (١) .

ویلایەتەوە لە سەنجەقی شارەزوور کە مەڵبەندەکەی لە کەرکوک بوو[٣٣].

شیاوی باسە، پاش ئەوەی ڕەواندز لە ڕووی بەڕێوەبردەنەوە بوو بە قائیمقامنشین ژمارەی دانیشتوانی نزیکەی دەهەزار کەس دەبوو، هەروەها هەریەك لە ناحییەکانی دێرە (هەریر)، باڵەك، برادۆستو شێرۆانی لە خۆ گرتبوو، کە ئەمانیش هەر یەکەیان لە لایەن بەڕێوەبەری ناحیە بەڕێوەدەبردرانو ژمارەیەکیش گوندیان لە ڕووی کارگێڕییەوە لە ناو بازنەی دەسەلاّت دابوو[٣٤].

سەرچاوە میّژوونووسەکان ئاماژە بۆ ناوی ئەو قائیمقامانە دەکەن کە فەرمانڕەوایی ڕەواندزیان کردووە، حوسێن حوزنی موکریانی، ناوی بیستو یەك قائیمقامی هێناوە[٣٥]، بەلاّم ئەگەر بەراوردی بکەین لەگەلّ سالّنامەکانی ویلایەتی موسڵ ئەوە زانیاری پێچەوانەو کەم و

---

(٣٣) د. فاضل حسێن، کێشەی ویلایەتی موسڵ لێکۆڵینەوەیەك دەربارەی دبلۆماسیەتی عێراق- بەریتانیا- تورکیاو ڕای گشتی، وەرگێڕانی: محەمەد شاکەلی، چاپی یەکەم، چاپخانەی خاك، سلێمانی،١٩٩٩، ل ١٠٧؛ د.ئازاد نەقشبەندی، کێشەی ویلایەتی موسڵ یان کێشەی نەوت؟، گۆڤاری مەتین، ژمارە (٥٧)، تشرینی یەکەم، ١٩٩٦، ل٥.

(٣٤) لە سەرەتا ڕەواندز کە بوو بە مەڵبەندی شارۆچکە هەر سێ ناحیەی دێرە، باڵەك، برادۆستی لە خۆ گرتبوو، بەلاّم دواتر فراوان بوون شێرۆانیشی کەوتە سەر. فەیسەڵ دەباغ، کوردستان لە چاپکراوەکانی عوسمانلییەکاندا، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٤، ل ل٣٢، ٨٢، ٣٩، ٣٧؛ عبدالرزاق الحسني، رحلة في العراق او خاطرات الحسني، الطبعة الثالثة، المطبعة العصرية، بغداد، ١٩٢٥، ص ١٤٨؛ فيصل محمد الارحيم، تطور العراق تحت حكم الاتحاديين ١٩٠٨-١٩١٤، مطبعة الجمهور، موصل، ١٩٧٥، ص٤٧.

(٣٥) حسین حزنی موکریانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٠.

کورِی لێ بەدی دەکرێ، لە وانە ئاماژە بۆ ناوی عارف حیکمەت بەگ ئالوسی دەکات گوایە لە سالّی (١٣٠٨-١٣٠٩)کۆچی کە دەکاتە (١٨٩٠-١٨٩١) زایینی لە ڕەواندز قائیمقام بووە، کەچی سالّنامەی ویلایەتی مووسڵ لەو سالّە دا ئاماژە بۆ ناوی ئیبراهیم ئەفەندی دەکات کە لە ڕەواندزێ قائیمقام بووە[٣٦]، بەلاّم دەبێ ئاماژە بۆ ئەوەش بکەین کە ئەو عارف ناوەی حوزنی ناوی دەبات لە سالّی ١٨٩٢ لە ڕەواندز لەو پلەیە دابووە[٣٧]. هەروەها حوزنی باس لە بوونی قائیمقامیەتی عەبدوللاّ موخلیس بەگ[٣٨]و نیهاد بەگ ناکات، کە یەکەمیان لە سالّی ١٩٠٦ و دووەمیان لە سالّی ١٩١٢ لە ڕەواندز قائیمقام بووینە[٣٩]. بۆیە لێرەدا دەتوانرێ بووترێ، زانیارییەکانی نێو سالّنامەکانی ویلایەتی مووسڵ زیاتر پشتی پێ دەبەسترێ، لە بەر

---

(٣٦) سالنامەی ولایت موصل، ١٣٠٨هـ،ص ١٢٨.

(٣٧) سالنامە ولایت موصل، ١٣١٠هـ، ص١٨٥.

(٣٨) عەبدوللاّ موخلیس بەگ کورِی ئەسعەد بەگ کوڕی ڕەسوڵ پاشایە لە سالّی ١٨٥٩ لە بەغدا لە دایك بووە و لای مامۆستای تایبەتی خوێندوویەتی. لە دوای کۆچی دوایی باوکی مالّەکەی دەباتە کەرکوك و لە قەڵەمی تەحریرات دادەمەزرێت تا دەبێتە بەڕێوەبەر. سالّی ١٨٨٩ بە ناوی مەئمووریەتی لێکۆڵینەوە دەچێتە کۆیە و ڕەواندز و لە پاشانیش لە چەند شوێنێك دەبێتە قائیمقام، لە وانە ١٩٠٦ لە ڕەواندز. لە سالّی ١٩٢٤ دەبێتە ئەندامی ئەنجومەنی دامەزراندن و لە ١٩٢٥ بە نوێنەری هەولێر لە ئەنجومەنی نوێنەران تێتر مالّەکەی دەباتەوە بەغدا تا لە سالّی١٩٤١ لەوێدا کۆچی دوایی دەکات. حسێن حزنی موکریانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ١٠٥-١٠٦.

(٣٩) موصل ولایتی، سالنامە رسمیسدر موصل، ١٣٢٥هـ، ص٢١٦؛ سالنامە ولایت موصل، ١٣٣٠هـ، ص ٢٥٢.

ئەوەی هاوسەردەمن لە لایەکو، لە لایەکیترییش تایبەتمەندن بە نووسینەوەی ڕەوشی کارگێڕی ویلایەتەکە.

جێگای ئاماژە بۆ کردنە گۆڕینی ئەو هەموو قائیمقامە لە ڕەواندز سەرچاوەکەی بۆ خراپی مامەڵە کردنی قائیمقامەکانو بێزاری خەڵکی دەڤەرەکە دەگەڕایەوە، کە دەرئەنجامی ئەو گەندەڵییە کارگێڕییە بوو کە سەرجەم دەزگا کارگێڕییەکانی دەوڵەتی عوسمانی تەنیبۆوە[٤٠]. هەر بۆیە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمو سەرەتای سەدەی بیستەم جولانەوەیەک یا ڕاپەڕینێکی چەکداری لە ناوچە کوردییەکان لە دژی دەسەلاتدارانی عوسمانی ڕووی هەڵگیرسابایە، ڕەواندزو ناوچەکانی دەوروبەری دەکەوتنە ژێر کاریگەرییەوە، ئەوەتە کاتێك شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری(١٨٨٠-١٨٨١) دەستی بە شۆڕش کرد دژی دەسەلاتدارانی عوسمانی[٤١]، ناوچەکانی ڕەواندزیشی لە خۆ گرتووە، بۆیە یەکێك لە بەڵگەنامەکانی فەرەنسی ئاماژەی بۆ دەکاتو دەڵێ:" **شاری ڕەواندز، کە ژمارەییکی زۆری لایەنگرەکانی سەرۆکی ڕاپەڕییەکانی تێدایە، بڕیاریدا یاخیبوونی خۆی ڕابگەیەنێ، وەختاییك شەعبان پاشا، ژەنەڕاڵی لیوا نێردرا بۆ ڕەواندز بە خۆییو سێ بە تالیۆنەوە، یەحیا بەگ ناوێك کە سەر بە کۆنە فییۆدالیتەی ناوچەکە**

---

(٤٠) جەلیلی جەلیل، کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، ل ٥٤؛ کۆمەڵێك لە پسپۆران ، کورد و کوردستان، وەرگێڕانی: حسێن عوسمان نێرگسەجاری و حسێن ئەحمەد جاف، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ناراس، هەولێر،٢٠٠٣، ل٤٠.

(٤١) بۆ زیاتر زانیاری لە بارەی شۆڕشەکەی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری بڕوانە: جەلیلی جەلیل، ڕاپەڕینی کوردەکانی ساڵی ١٨٨٠، وەرگێڕانی: د. کاوس قەفتان، چاپخانەی الزمان ، بەغدا، ١٩٨٧.

بوو دەگرێو، وەك پێیان ووتم ڕەوانەی بەغدای کردووە، لە سایەی شێلگیری ژەنەرالەوە ئاشوبێکی نوێ لە ناو چوو"[٤٢].

کاتێکیش ئیتتیحادییەکان[٤٣] لە ساڵی ١٩٠٨ جڵەوی دەسەلاتیان گرتە دەست ئەوەندەی‌تر کەوتنە گیانی نەتەوە نا تورکەکان بە گشتی‌و گەلی کورد بە تایبەتی. ئەوەتە یەکەمین کاری سلێمان نەزیف پاشا والی مووسڵ (١٩١٣-١٩١٥) گرتن‌و بەندکردنی سەعید بەگی کوڕی عەبدوڵڵاً پاشای ڕەواندزی[٤٤] بوو[٤٥]. هەروەها بۆ لێدان‌و بنەبڕکردنی جوڵانەوەکەی بارزان بەسەرکردایەتیی شێخ عەبدولسەلام بارزانی

---

(٤٢) نەجاتی عەبدوڵڵاً، شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری لە بەڵگەنامەکانی فرەنسیدا(١٨٧٩-١٨٨٢)، بلاوکردنەوەی مەکتەبی بیرو هۆشیاری (ی. ن. ك)، سلێمانی، ٢٠٠٤، ل ٦٦.

(٤٣) کۆمەڵەی ئیتتیحاد و تەرەقی کە لە سەرەتا ناوی کۆمەڵەی تەرەقی ئیتتحادی بوو لە ساڵی ١٨٨٩ لە سەر دەستی ئیبراهیم تیمۆ و بە هاوکاری ئیسحاق سکوتی و عەبدوڵڵاً جەودەت و محەمەد چەرکەسی هاتە دامەزراندن بە ئامانجی چاککردنی باری ناوخۆی دەوڵەتی عوسمانی. دواتریش بە کودەتایەك لە ساڵی ١٩٠٨ دەسەلاتی گرتە دەست. بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ ئەو کۆمەڵە بڕوانە:

E.E. Ramsour, The young Turks: Perlude to the Revolution of 1908, Russell & Russell, Newyouk, 1957.

(٤٤) سەعید بەگ کوڕی عەولاً پاشا کوڕی بەکر بەگ کوڕی بایز بەگی باپشتیەیە، بایز بەگ مامی میر محەمەد پاشای ڕەواندزییە. ناوبراو پیاوێکی کار بەدەست و دەوڵەمەندی ناوچەکە بووە، بەڵام دواتر لە ١٩١٨ بەر لە هاتنی ئینگلیزەکان بۆ ناوچەکە کوژراوە. دیمانەیەك لەگەڵ فەخری شەمسەدین بەگی سیلاحشۆڕ لە ٢٤ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ ، هەولێر.

(٤٥) صديق الدملوجي، إمارة بهدينان الكردية، مطبعة الاتحاد، الموصل، ١٩٥٢،ص٩٩

دووەم[٤٦] ڕەواندز دەکاتە یەکێك لە بنکەکان بۆ لێدانی جووڵانەوەکە بە هاوکاری‌و هەماهەنگی هەندێك لە هۆزەکانی ناوچەکە[٤٧]. بەڵام دەبێ ئاماژەش بۆ ئەوە بکەین کاتێك شێخ عەبدولسەلام بارزانی ئاواڕە بوو، پەیوەندی بە ڕووسەکانەوە کردو داوای هاوکاری لێکردن بۆ بەرپاکردنی ڕاپەڕینێك لە ڕەواندز، کەچی ڕووسەکان داواکارییەکەیان ڕەت کردەوەو ڕێگایان نەدا بچێتە ڕەواندز[٤٨].

هەڵگیرساندنی جەنگی یەکەمی جیهان لە هاوینی ١٩١٤ و هاتنە ناوەوەی دەوڵەتی عوسمانی لە تشرینی دووەمی هەمان ساڵ لە تەك ولاتانی ناوەڕاست[٤٩]. کوردستانی بە گشتی تێوەگلاند، ئەویش لە ڕێگای بەشداری کردنی کورد لە تەك سوپای عوسمانی لە ژێر

---

(٤٦) بۆ زیاتر لەسەر جوڵانەوەکەی شێخ عەبدولسەلام بارزانی بڕوانە: مسعود بارزانی، بارزانی و بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد ١٩٣١-١٩٥٨، وەرگێڕانی: سەعید ناکام، چاپی یەکەم، چاپخانەی خەبات، دهۆك، ١٩٩٨، ل١٧-٢١؛ د. عەبدوڵلا عەلیاوەیی، کوردستان لە سەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا لەناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمەوە تا جەنگی یەکەمی جیهان(لێکۆڵینەوەیەکە لە بوڕای مێژووی سیاسی‌دا)، سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجیی کوردستان، سلێمانی، ٢٠٠٤، ل ٢٣٦-٢٤١.

(٤٧) پێ ڕەش؛ بارزان و حركة الوعي القومي الكردية١٨٢٦-١٩١٤، بدون مكان طبع، ١٩٨٠، ص ١٢٨؛ زبير بلال إسماعيل، ثورات بارزان ١٩٠٧-١٩٣٥، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة الثقافة، اربيل، ١٩٩٨، ص ص ٥٦-٥٧.

(٤٨) م. س . لازاريف، كێشەی كورد١٨٩٦-١٩١٧، بەشی یەکەم، وەرگێڕانی: د. كاوس قەفتان؛ مطبعة الجاحظ، بغداد، ١٩٨٩، ل٣٧٩؛ د. عبدالفتاح علي البوتاني، الحركة القومية الكوردية التحررية دراسات ووثائق، طبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، اربيل،٢٠٠٤،ص ٣٩.

(٤٩) محمد كمال الدسوقي، الدولة العثمانية و المسالة الشرقية، القاهرة، ١٩٧٦، ص ٣٧١.

کارتێکردنی پرۆپاگەندەی جیهادو، هەروەها بوونی ناوچە کوردییەکان بە مۆلگەی شەڕو پێکدادانی لایەنە شەڕکەرەکان[٥٠]. ئەوەتە کاتێك سوپای عوسمانی لە بەرانبەر سوپای ڕووسی خۆی پێنەگیرا سوپای ڕووس بە سەرکردایەتی جەنەرالڵ جیورنوزویوڤو بە هەماهەنگی ئەرمەنەکان لە بەهاری ساڵی ١٩١٦ لە چوار قۆڵەوە دەستیان بە پێشڕەوی کرد: قۆڵی ڕایەت- گەلاڵە- دەرگەڵە- ڕەواندز. قۆڵی شنۆ- کێڵەشین- سیدەکان-ڕەواندز. مەرگەوەر- شەمزینان-ئاکرێ-ڕەواندزو قۆڵی دیزادیر- وان- بەرواری بالا- ئامێدی- ڕەواندز. هەر زوو هێزەکانی ڕووس لە بەرەبەیانی ٨ی مایسی ١٩١٦ دەستیان بە سەر ڕایەت گرتوو هێزەکانی عوسمانییان لێ وەدەرانا، لە بەر ئەوەی لە قۆڵی ڕایەت لە پێشڕەوی چاك دابوون توانیان دەست بە سەر گەلاڵەو دواتریش دەرگەڵە دابگرن. سوپای عوسمانی لە توانایدا نەبوو بەردەم ئەو لێشاوە بگرێت، بۆیە ڕووسەکان بەردەوام بوون تا لە ١٣ی مایسی ١٩١٦ گەیشتنە جوندیان[٥١] و لەڕۆژی دواتریش ڕەواندز[٥٢].

شیاوی باسە لازاریڤ بە پشت بەستن بە سەرچاوە ڕووسییەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە ڕووسەکان لە سەرەتای نیسانی ١٩١٦ دەستیان بەسەر ڕەواندز گرتووە[٥٣]. بەڵام سەرچاوەکانی دیکە کۆکن لە

---

(٥٠) د. كمال مظهر احمد، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ترجمة: محمد الملا عبدالكريم، الطبعة الثانية، بغداد، ١٩٨٤، ص ١٣٠ و مابعدها.

(٥١) هاوینە هەواری جوندیان دەکەوێتە باکووری ڕۆژهەڵاتی ڕەواندز.

(٥٢) عەلی باریل ئاغا، بیرەوەریەکانی عەلی باریل ئاغا؛ مصطفى جندياني، چۆن؟ ڕووسەکان ڕەواندزیان داگیر کرد... ! ١٣/٥/١٩١٦-١٨/٧/١٩١٦، گۆڤاری ڕواندز، ژمارە(١)، نیسانی١٩٩٨،ل ٢٥.

(٥٣) لازاریڤ ، سەرچاوەی پێشوو، بەشی دووەم، ل ٦١٤.

سەر ئەوەی کە لە ١٣ی مایسی ١٩١٦ سوپای ڕووسی دەستی بە سەر ڕەواندز داگرتووە[٥٤]. ئەوەی لێرەدا تێبینی دەکرێت، سەرەڕای نەبوونی ڕێگاو بانی چاک و بوونی ڕووباری قوڵو زنجیرە چیای بەرزو کەم پردی لە ناوچەکە سوپای ڕووس بە خێرایی کەی زۆر توانی دەست بگرێت بە سەر ڕەواندز دا، کە ئەوەش لە سەرەتا دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە کوردەکان گوێیان بە داگیر کردنی ڕووسەکان نەداوە، بەڵکو لە هەندێ شوێندا چاوساغیشیان بۆ کردوونە[٥٥].

بوونی سوپای ڕووس لە ڕەواندز، جێگای مەترسی و دڵە ڕاوکێی سوپای عوسمانییەکان بوو، هەر بۆیە زوو سوپای عوسمانی کەوتەخۆ ئامادەکردن بە هاوکاری هێزە خێڵەکییە کوردەکانو لە ١٦ی تەممووزی ١٩١٦ لە چەند قۆڵێکەوە دەستیان بە هێرش کردو لە ١٨ی تەممووز ڕووسەکانیان لە ڕەواندزێ دەرپەڕاند[٥٦]. هەر چەندە بە ڕووالەت ڕووسەکان ماوەیەکی کورت لە ١٣ی مایس تا ١٨ی تەممووز واتە (٦٧) ڕۆژ لە ڕەواندزێ مانەوە، بەڵام زوڵم و زۆرداریەکی زۆریان

---

(٥٤) شكري محمود نديم، الجيش الروسي في الحرب العراق ١٩١٤-١٩١٧، بغداد، ١٩٦٧، ص ١٥؛ د. كمال مظهراحمد، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ص ٢١٩؛ دیقید ماکداول، میژووی هاوچەرخی کورد، بەرگی یەکەم، وەرگێڕانی: ئەبوبەکر خۆشناو، چاپخانەی ڕۆون، سلێمانی، ٢٠٠٢، ل ٢٢٥.

(٥٥) د. كمال مظهر احمد، كردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ص ١٧٠؛ کامەران ئەحمەد محەمەدئەمین، کوردستان لە نێوان ملمالانێی نێو دەوڵەتیی و ناوچەییدا ١٨٩٠-١٩٣٢، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٠، ل ١٠٢.

(٥٦) شكري محمود نديم، المصدر السابق، ص ؛ مەلا محەمەدی عەلیاوەیی، غەم ڕەوێن، دەست نووس، ل ١٠٠.

بەرانبەر بە خەڵکی ناوچەکە ئەنجامدا، ئەوەتە عەبدوڵڵا پشدەری لە سەر زاری پیاوانی ڕەواندز دەگێڕێتەوەو دەڵێ:"... **من خۆم لە پیاوە کۆنەکانی ئەو ناوچەیەم بیستوە کە ئەیان ووت زۆر لە ژنانی ئەو شارە لـــــەترســـــی(فەساد) کردنیان خۆیان خستۆتە ناو گەلی (خەڵەند)و مردون، چونکە دیتویانە کەوا سەربازەکانی ڕووس وەکو دڕندە جولانەوە لەگەڵ خەڵکی کوردستان دا**"[٥٧]. هەروەها سەرەڕای ئەوەی خانووەکانیشیان سووتاندنو مااڵەکانیان تااڵن کردن، ئەوەتە سەرچاوەکان ئاماژە بۆ مانەوەی چەند خانوێك دەکەن لە ڕەواندزێ ماوە کە ڕووسەکان کردوویانەتە بارەگای خۆیان[٥٨]. بەاڵم دەبێت ئاماژە بۆ ئەوەش بکەین کە ئەرمەنەکانیش لە تەك سوپای ڕووسەکان ڕۆڵی خراپیان گێڕا لە هەتك کردن و کوشتنو بڕینی خەڵکی ناوچەکە ئەگەر بزانین خۆیان لە سەر یەکێك لە کۆڵکەدارەکانی ڕەواندز ئەوەیان نووسیوە:" **ئێمەی لاوانی ئەرمەن لەگەڵ سوپای ڕووس هاتووین بۆ ئەوەی تۆڵەی خۆمان لە کوردەکان بکەینەوە**"[٥٩].

---

(٥٧) عبدالله احمد رسول پشدەری، یادداشتەکانم، بەشی یەکەم، دار الحریة للطباعة، بەغدا، ١٩٩٢، ل ٤٢.

(٥٨) د. کمال مظهر احمد، کردستان في سنوات الحرب العالمیة الاولی، ص ٢١٩؛ د. عزیز الحاج، القضیة الکردیة في العشرینات، مطبعة الانتصار، بغداد، ١٩٨٥، ص٩١؛ جرجیس فتح الله ، یقظة الکرد تاریخ سیاسي ١٩٠٠-١٩٢٥ ومما یتناول النزاع علی جنوب کردستان أمام عصبة الأمم مع الوثائق و المذکرات المتعلقة به، دار ئاراس للطباعة و النشر، اربیل، ٢٠٠٢، ص ٨٦.

(٥٩) ئەحمەد حەویز ئەحمەد مەلا، بە سەرکردنەوەی مامۆستا پێشەنگەکانی کوردستان، گۆڤاری ئاسۆی پەروەردەیی، ژمارە (٩)، تەممووزی ٢٠٠١، ل ٣٨.

ماوە بڵێین لەگەڵ ئەوەی ڕووسەکان لە ڕەواندزێ دەرکران، کەچی بە داگیرکرنەوەی سوپای تورکیش هەر لە باڕێکی خراپ دابوو و خەڵکی ناوچەکە تووشی ئاوارەیی‌و دەربەدەری بوون[٦٠]. بەڵام بە کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهان لە ساڵی ١٩١٨ و داگیرکردنی ڕەواندز لەلایەن ئینگلیزەکانەوە ڕەواندوز پێبنایە قۆناغێکی نوێوە کە لە بەشی داهاتوودا باسی لێوە دەکەین.

(٦٠) حسێن حزنی موکریانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤؛ احمد خواجه، چیم دی، بەرگی یەکەم، چاپخانەی شەفیق، بەغدا، ١٩٦٨، ل ١٢.

بەشی یەکەم

رەوشی سیاسیی رەواندز

(١٩١٨-١٩٢٣)

داگیرکردنی رەواندز لە لایەن ئینگلیزەکان و سەرهەڵدانی ڕاپەڕین لە دژیان

ئاگربەستی مۆدرۆس لە ٣٠ی تەشرینی یەکەمی ١٩١٨ کۆتایی بە جەنگی یەکەمی جیهان هێنا لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی. بەڵام ئینگلیزەکان تا ئەو کاتەش دەسەلاتیان نەگەیشتبووە هەندێ لە ناوچەکانی ویلایەتی مووسڵ کە خۆیان مەرامیان بوو[١].

پاش ئەوەی شاری سلێمانی کەوتە نێو بازنەی داگیرکاری ئینگلیزەوە و شێخ مەحمود بە حوکمداری دەست نیشان کرا[٢]، میجەر نۆئێڵ[٣](حاکمی سیاسیی ئینگلیز لە کوردستاندا)، بە مەبەستی

---

(١) ئیدمۆندس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٤.

(٢) بۆ زانیاری زیاتر لە مەڕ ڕاگەیاندنی حوکمداریەتی شێخ مەحمود بڕوانە: رفیق حلمی، یادداشت کوردستانی عراق و شۆڕشەکانی شێخ محمود، بەرگی یەکەم، بەغدا، ١٩٥٦، ل ٦٢.

(٣) میجەر نۆئێڵ کە لە پێشتر کاپتن نۆئێڵ بوو: ئەفسەرێکی بریتانی چالاک و هێمن بوو و شارەزایی باشی لە زمانی فارسیدا هەبوو، هەروەها زانیاری باشی لە سەر هۆزەکانی ڕۆژهەلآت هەبوو و چاکیش لە سەرکردەکانیان دەگەیشت. لە سەرەتا لە ناو بەختیارییەکان کاری دەکرد، کەچی دواتر لە سالآنی کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانی توانی پەیوەندی باش لەگەڵ سەرۆک هۆزە کوردەکان پەیدابکات و زمانی کوردی بە باشی فێر ببێت. هەرچەندە میجەر نۆئێڵ ماوەیەکی کورت لە کوردستاندا مایەوە، بەڵام سەرنجی زۆر خەڵکی بەلای خۆیدا ڕاکێشا تا نازناوی

دانانی حاکمێکی سیاسیی ئینگلیز لە لایەک، لە لایەکی دیکەشەوە، بۆ پەلکێشکردنی ناوچەکانی کۆیەو ڕانیەو ڕەواندز، بۆ نێو قەڵەمڕەوی حوکمداریەتی سلێمانی لە کانوونی یەکەمی ١٩١٨، سەری لەو ناوچانەدا[٤]. لە بەرانبەر ئەوەشدا دانیشتوانی ئەو هەرێمانە ڕەزامەندنیان نیشاندا بۆ دەسەلاتداریەتی شێخ مەحمود بەسەریاندا، هەر بۆیە کاتێك شێخ مەحمود یاداشتێك بۆ کۆنگرەی ئاشتی لە پاریس ڕەوانە دەکات شێخ عەبدولسەمەد زادە عەبدوڵڵا کە لە شێخانی سەرانە بە ناوی خەڵکی ڕەواندزەوە دەنگی خەڵکی ناوچەکە دەخاتە پاڵ دەنگو داواکاری شێخ مەحمود[٥].

مێجەر نۆئێڵ لە ماوەی مانەوەی لە ڕەواندز دەستی کرد بە ڕێکخستنی کاروباری ناوچەکەو ڕاکێشانی سەرۆك هۆزەکان، لە ڕێگای بڕینەوەی موچەی مانگانەو دانی قەرزی کشتوکاڵی پێیان، تا بتوانن باری لەنگی خۆیانی پێ ڕاست بکەنەوەو، خەڵکی ڕەواندزیش لەو بارە نا ئارامیو نا ئاساییە ڕزگار بکەن، کە

(لۆرانسی کوردی)یان پێبەخشی. د. کمال مظهر احمد، کردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى، ص ص ١٨٦-١٨٧.

(٤) السر أرنولد ويلسن، الثورة العراقية، ترجمة: جعفر الخياط، مطبعة دار الكتب، بيروت ، لبنان، ١٩٧١، ص ١٨٤؛ لوسيان رامبو، الكرد و الحق، ترجمة: عزيز عبدالاحد عوديش، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة الثقافة، اربيل، ١٩٩٨، ص ٧٥" جرجيس فتح الله، المصدر السابق، ص ص٢٠٩-٢١٠.

(٥) کەمال نوری مەعروف، یادداشتەکانی شێخ(لەتیف)ی حەفید لەسەر شۆڕشەکانی شێخ مەحمودی حەفید، چاپی یەکەم، لە بڵاوکردنەوەی مەکتەبی ناوەندی ڕۆشنبیری و ڕاگەیاندنی پارتی دیموکراتی کوردستان، بێ شوێنی چاپ، ١٩٩٥، ل ل ٤٠-٤٢.

دەرئەنجامەکانی جەنگی یەکەمی جیهان بە گشتیو هێرشی ڕووسەکان بە تایبەتی ناچاری کرد بوون گژوگیاو گۆشتی پشیلەو سەگو بگرە مرۆڤیش بخۆن[٦].

حوسێن حوزنی موکریانی ئاماژە بە هاتنی میجەر نۆئێڵ دەکات بۆ ڕەواندزو دەڵێ: " کانونی یەکەم ساڵی هەزارو نۆ سەدو هەژدەی میلادی میجر نویل بۆ ادارکردنی قضای ڕەواندز کرا بە معاونی حاکمی سیاسی، لە دوای داگیرکردنی انگلیز ئەو پیاوە یکەمین حاکمیکی انگلیزە کە لە سەر قضای ڕەواندز داندراوە"[٧].

لێرەشدا دەتوانرێ بوترێ، حوزنی بە هەڵەدا چووە، ئەگەر بزانیین میجەر نوئێڵ خۆی یاریدەدەری حاکمی سیاسیی لە ڕەواندز دامەزراندوە[٨]. هەروەها جگە لەوە هەر ئەوە بە تەنیا ئاماژە بۆ سێ حاکمیتر دەکات کە دوای نۆئێڵ هاتوونەتە ڕەواندزێ بــە پلەی یاریدەدەری حاکمی سیاسیی(ASSISTANT POLITICAL OFFICER)وە[٩].

شیاوی باسە دوای ئەوەی کاپتن بێڵ بە سیفەتی یاریدەدەری حاکمی سیاسیی لە ڕەواندز دامەزرا، هێندەی پێ نەچوو شۆڕشی شێخ

---

(٦) السر بيل، فصول من تاريخ العراق القريب كتاب يبحث عن العراق في عهد الاحتلال البريطاني بين سنتي ١٩١٤و ١٩٢٠، ترجمة: جعفر الخياط، ١٩٧١، ص ١٩٢.

(٧) حسين حزني موكرياني، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١١٤.

(٨) سير أرنولد ويلسن، المصدر السابق، ص ١٨٤.

(٩) حسين حزني موكرياني، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٤.

مەحمود لە سلێمانی هەڵگیرسا[10]، دایسانی شۆڕش لە سلێمانی، کاریگەری کردە سەر ناوچەکانی ڕەواندزو دەوروبەری. ئەوەتە ڕەفیق حلمی وەکو شایەتحاڵێك لە ڕەوشی ئەو سەردەمەی ڕەواندز دەڵێ:" کە دەنگی شۆڕشی((شێخ مەحمود)) لە ڕەواندزو لە ناو عەشایرا بلاۆ بوەوە، گەلێ کەس پێی خۆش بوو، بە تایبەتی ئەوانەی کە لە ئینگلیزەکان ناڕەزا بوونو لە کردەوەی دەسو پێوەندەکانیان وەرز بوو بوون، ئیتر هەر چیت ئەبینی چەکی لە خۆی ئەدار لە ڕودا خۆی بۆ شەڕ ئامادەکرد، خۆ دێهاتیو عەشایرەکە باسی هەر ناکرێت ئەوەی دوو پیاوی هەبوو ئەیکرد بە چوار چەکی پێهەڵ ئەگرتنو شانازی پێوە ئەکردن زۆر لە مانە ئۆقرەیان لێ هەڵ گیرا بوو بە تەمابوون شۆڕشەکەی((شێخ مەحمود)) پەرەبسێنێت، بتەنێتەوە، بگاتە ئەم دیوی ((زێ)) [مەبەستی ئەودیوی زێ کۆیەیە- تۆژەر]. چاوەڕێ بوون کە لەشکری شێخ مەحمود نزیك بکەوێتەوەو بەری ((کۆیە)) بگرێتەوە تاوەکو ئەمانیش لە عاستی خۆیانەوە ڕاست بنەوە، دەس بدەنە چەكو شۆڕشی بگێڕن ..."[11]. لێرەدا بۆ مان دەردەکەوێت کە شۆڕشەکەی شێخ مەحمود کاریگەری زۆری کردۆتە سەر خەڵکی ناوچەی ڕەواندزو تەنانەت بۆی کەوتوونەتە پرۆپاگەندە کردنیش. هەر بۆیە ڕەفیق حلمی بەدەم گێڕانەوەی ڕەوشەکە بەردەوام دەبێتو

---

(١٠) بڕوانە: م. ر. هاوار: شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خواروی کوردستان، بەرگی یەکەم، لەندەن، ١٩٩١، ل٤٩٤و بەدواوە ؛ ئاکۆ عەبدوڵکەریم شوانی، شاری سلێمانی ١٩١٨-١٩٣٢ لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی/ سیاسییە، چاپی یەکەم، چاپخانەی زانست، سلێمانی، ٢٠٠٢، ل ١١٥.

(١١) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو ل ١٢٩.

دەڵێ:"... هەر لەبەر ئەم مەبەستەش زۆریان لە مانە باسی سەیر سەیریان هەڵ ئەبەستو بلاویان ئەکردەوە شتی ئەو تۆیان پێك ئەخست کە ئینسان سەری تیا سوور ئەما. هەرچی کارەساتو ڕووداوی ڕاستو درۆ هەیە وە یا بیسراوە ئەوەندەی تریشیان لە خۆیانەوە ئەنایە سەرو ئەیانگێڕایەوە ..." [12]. بۆیە دەتوانرێ بووترێ، ئەو هەموو کاریگەرو هەڵوێستە جگە لە هاندەری نیشتمانی هاندەری مادیشی بە بەرەوە بوو، لە بەر ئەوەی لەو کاتەدا کۆگاکانی حکومەت لە ڕەواندز زەخیرەییەکی زۆری تیایدا بووو، تالان کردنی لە لایەن هێزە عەشائیرییەکان لە ڕۆژێکی وادا شتێکی کەم نەبوو.

دەرئەنجامی گردبوونەوەی ژمارەیەکی بەر چاو لە سەرۆك هۆزەکانی دەرووبەری ڕەواندز بە خۆیانو چەند چەکدارێکەوە، مەترسی بۆ یاریدەدەری حاکمی سیاسیی ئینگلیزو هاریکارەکەی دروست کرد بوو، چونکێ لەو ڕۆژانەدا کاپتن بێڵ هەر بە تەنیا لەگەڵ هاوکارەکەی لە ڕەواندز بوو، هاوکارەکەشی مەشقی سەربازی بەو هێزە چەکدارە بەکرێ گیراوە دەکرد کە لە ژێر سەرکردایەتی نووری باویل ئاغا[13] دابوونو

---

(١٢) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٩.

(١٣) نووری باویل ئاغا کوڕی باویل ئاغا کوڕی مەلا عەزیزە و ساڵی ١٨٩٢ لە ڕەواندز لە دایك بووە، بە منداڵی لە حوجرە خوێندویەتی و دواتریش لە قوتابخانەی ڕوشدیە لە ڕەواندز. دوای ئەوەی کە ئینگلیزەکان ڕەواندزیان داگیر کرد کردیانە بەرێوەبەری پۆلیسی ڕەواندز، بەڵام زۆری پێ ناچێت نێوانی لەگەڵ حاکمی ئینگلیزەکان تێك دەچێتو بەرویاندا هەڵدەگەڕێتەوە(کە دواتر باسی لێوە دەکەین) . نووری ئاغا بەشداری شۆڕشی(١٩٤٣-١٩٤٥) بارزانی کردووە لەگەڵ شۆڕشی ئەیلول تا لە ساڵی ١٩٦٣ بە هۆی نەخۆشییەوە کۆچی دوایی کردووەو لە گۆڕستانی گەردە گەرد لە ڕەواندز نێژراوە. عەلی باویل ئاغا، بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا.

ژمارەیان نزیکەی ١٥٠ - ٢٠٠چەکداریك دەبوو[١٤]. بۆیە کاپتن بیّلّ کەوتەخۆ و دەستی کرد بە بەخشینی پارە بە سەر ئەو سەرۆك هۆزانە. سەبارەت بەو ڕەوشە شایەدحالّیك دەلّیّ:"... لە سەر دەسی(خۆم)دا ئەم لیّشاوە ڕوپیەیەی بە سەر ئەواندا بلاّوکردەوە کە لە(ڕەواندز) چاوەڕوانی تالاّن بوون[مەبەستی سەرۆك هۆزەکانە – تۆێژەر]، بەمە تالاّنی لە بیر بردنەوەو چاو بەرەو ژێری کردن"[١٥].

جێگای ئاماژە بۆ کردنە کاپتن بیّلّ دوای دەست بە تالّ بوونی لە سەرۆك هۆزەکان بایدایەوە بە لای گەورە پیاوانی ڕەواندزو کۆبوونەوەیەکی لەگەلّ ساز کردن، بۆ ئەوەی لە بیروڕای ئەوانیش بگات سەبارەت بە شێخ مەحمودو شۆڕشەکەی، ڕەفیق حلمی کە یەکێك بووە لە بەشدار بووانی کۆبوونەوەکە دەلّیّ:" بیل پیاوە ناسراوەکانی (ڕەواندز)ی لە مالّی خۆیا کۆکردەوەو ویستی لە لایەن بیروباوەڕیانەوە بەرامبەر بە((شێخ مەحمود))و شۆڕشەکەی گفتوگۆیان لەگەلّ بکا مەبەسی ئەوە بوو بزانێت کە ئەگەر هاتوو دەستەیەك لە هێزەکانی شێخ مەحمود لە زێی کۆیە بپەرێتەوەو یا بێتو((شێخ مەحمود)) جواب بۆ عەشایری دیوی کۆیەو ڕەواندز بنێرێتو داوای یارمەتی یا تێکەلّ بوون بە شۆڕشەکەیان لیّ بکا بە قسەی ئەکەنو شوێنی ئەکەون یان نە؟. جگە لەمەش لێی پرسین کە ئاخۆ بە لای ئەوانەوە ئەم کارەی شێخ مەحمود یاخی بوونی لە ئینگلیز کارێکی ڕاستو

---

(١٤) أي، ام، هاملتون، طريق في كردستان، ترجمة: جرجيس فتح الله، الطبعة الثانية، دار ناراس للطباعة والنشر، مطبعة وزارة التربية ، اربيل، ١٩٩٩، ص ٢٢٠.

(١٥) رفيق حلمي، سەرچاوەی پێشوو، ل١٣٠.

باش‌و بەجێیە یان نە؟ و لەوە گەیشتون کە مەبەستی تەماعەو کەڵکی تایبەتی خۆی‌و بەس ..."[16].

ئەڵبەتە کۆبوونەوەو دانیشتنی لەو جۆرە بیروڕای جیاواز لە خۆی دەگرێت‌و دەمە قاڵی‌و مشت‌و مڕی تێدەکەوێت، لێرەشدا کاتێك باویل ئاغای[17] گەورە ناوداری ڕەواندز دێتە وەڵامو لە دژی شێخ مەحمودو شۆڕشەکەی دەدوێت، دەبێتە هۆی تورە بوونی ڕەفیق حلمی‌و کاپتن بێڵ لە لایەك‌و، ڕەفیق حلمی‌و باویل ئاغا لە لایەکی‌ترد‌ا، لەبەر ئەوەی ڕەفیق حلمـــی دەڵێ:"... داخەکەم باویل ئاغا ئازایی‌و جوامێری خۆی لە سووکی((شێخ محمودا)) ئەبینی..."[18]. بۆیە دەتوانرێ بوترێ، باویل ئاغا بۆ مەبەستی پاراستنی بەرژەوەندییەکانی‌و چاك ڕاگرتنی پەیوەندی نێوان بنەماڵەکەی‌و دەسەلاتی ئینگلیز لە ڕەواندز قسەی بە شێخ مەحمودو شۆڕشەکەی وتووە، بەڵام کاتێك ئەو بەرژەوەندییە پێچەوانە بۆتەوە ئەویش بە چەشنی شێخ مەحمود لە ئینگلیزەکان هەڵگەڕاوەتەوە. کە دواتر باسی لێوە دەکەین.

---

(١٦) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣١-١٣٢.

(١٧) باویل ئاغا، ناوی تەواوی ئەبوبەکر کوڕی مەلا عەزیز کوڕی مەلا عەبدوڵڵایە و لە ڕەواندز لە دایك بووە، دایکی میمەخان کچی حوسێن بەگی داسنیە. ناوبراو بەشداری جەنگی یەکەمی جیهانی کردووە و بەرگری لە شاری ڕەواندز کردووە لە دژی سوپای ڕووسەکان. دواتریش لەگەڵ هاتنی ئینگلیزەکان(دەکرێتە حاکمی ڕەواندز)و پەیوەندی باشی لەگەڵ یاریدەدەری حاکمی سیاسیی ئینگلیز دادەبێت، بەڵام بە هۆی کێشەیەك لە نێوان نووری کوڕی‌و حاکمی ئینگلیزەکان ئەو پەیوەندییە تێك دەچێت‌و نامێنێت. کە دواتر بە تەسەلتر باسی لێوە دەکەین. عەلی باویل ئاغا، بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا.

(١٨) سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٣.

سەرچاوە میژوونووسەکان بێدەنگن لە باس کردنی ڕەوشی سیاسیی ڕەواندزو دەوروبەری تا ئـــەو کاتەی هەوڵێر دەبێتە لیـــوا لە ســـەرەتای مـــانگی تەشرینی دووەمی ۱۹۱۹ و کاپتن هێی دەبێتە حاکمی سیاسیی تیایدا[۱۹]. ئیتر لێرەوە ڕەواندز وەکو شارۆچکەیەك دەکەوێتە ناو بازنەی ئەو دەسەلاتەوەو نەقیب کێرك دەبێت بە یاریدەدەری حاکمی سیاسیی ئینگلیز لە وێدا، بەڵام هەر زوو ناکۆکیو ململانێ دەکەوێتە نێوان یاریدەدەری حاکمی سیاسیی ئینگلیزو نووری باویل ئاغا[۲۰]، لە بەر ئەوەی نووری باویل ئاغا سەر پێچی فەرمانی نەقیب کێرك دەکات‌و، ئەنجام دەستگیر دەکرێت، وەلێ نووری دەتوانێت لە ڕێگادا، خۆی لە دەست پاسەوانەکان ڕزگار بکات، ئەوە لە لایەك، لە لایەکیتریش نەبوونی هێزێکی سەربازی لە

---

(۱۹) دبلیو. أ. هي، سنتان في كردستان ۱۹۱۸-۱۹۲۰، ترجمة: فواد جميل، الجزء الاول، طبعة الاولى، مطبعة الخاطر، بغداد، ۱۹۷۳،ص ۲۱۹.

(۲۰) کێشەی نێوان حاکمی ئینگلیزەکان لە ڕەواندز لەگەڵ نووری باویل ئاغا لە سەر پۆلیسێکی لاوی خەڵکی دەرگەڵە بوو، لە بەر ئەوەی ئەو پۆلیسە بە غەدر و بە دەستی ئەنقەست لە ڕێگای نێوان ڕەواندز و دەرگەڵە کابرایەکی عەرەبی موسڵاوی بازرگان دەکوژێت و هەڵدێتە گوندی ڕزستێ. یاردەدەری حاکمی سیاسیی بریتانیش نووری باویل ئاغا بە کاری دەستگیرکردنی تـەو تاوانبـارە ڕادەسـپێرێت و نـووریش دەستگیری دەکات. بەڵام دوای هێنانەوەی بەندییەکە بۆ ڕەواندزو دەرکردنی فەرمانی لە سێدارەدانی لە لایەن کاپتن کێرك، نووری باویل ئاغا لە سەر فـەرمانی بـاوکی سەرپێچی لە فەرمانی یاریدەدەری حاکمی سیاسیی دەکات، لە بەر ئـەوەی نـاوبراو ئەو لاوەی دەستگیری کردووە نەکا لە دوا ڕۆژ دوژمنداری بـۆ بنەماڵەکـەی لەگـەڵ میرانی دەرگەڵە دروست بکات. ئیتر سەرکێشی کردن لەو بڕیـارە دەبێتـە سـەرەتای ناکۆکی نێوان نووری باویل ئاغاو ئینگلیزەکان. عەلی باویل ئاغـا، بیرەوەریـەکانی عەلی باویل ئاغا.

ناوچەکە بۆ ئەوەی پارێزگاری لە دەسەلاتی یاریدەدەری حاکمی سیاسیی بکات نەقیب کێرك ناچار دەکات بارەگاکەی لە ڕەواندز بگوازێتەوە بۆ باتاس[٢١]. بەمەش بۆشاییەکی کارگێڕی لە ڕەواندز دروست دەبێتو، خەڵکی ڕەواندز ناچار دەکات بە پیر داواکارییەوە بچن بۆ گێڕانەوەی دەسەلاٚت. هەر بۆیە هێنی ئاماژە دەکاتو دەڵێ: لە ژێر داواکاری زۆری ئەوان ناچار بووین حاجی نەورۆز ئەفەندی[٢٢] لە ڕەواندز دابمەزرێنین[٢٣].

هێنی حاکمی سیاسیی هەولێر بە مەبەستی سەردانو تێگەیشتن لە ڕەوشی ڕەواندز لە ١٠ی کانوونی یەکەمی ١٩١٩ دەچێتە ئەوێو لەگەڵ گەورە پیاوانی ناوچەکە کۆبوونەوە ساز دەکا، کاتێکیش حاجی نەورۆز ئەفەندی دەست لە کار کێشاوەنەوەی خۆی ڕادەگەیەنێت، بڕیاری ئەوە دەدرێت ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی[٢٤] بکرێت بە حاکمی

---

(٢١) ستيفن همسلي لونكريك، العراق الحديث من سنة ١٩٠٠ الى سنة ١٩٥٠ تاريخ سياسي، اجتماعي، واقتصادي، ترجمة: سليم طه التكريتي، الجزء الاول، الطبعة الاولى، بغداد، ١٩٨٨، ص ١٧٠؛ المس بيل، المصدر السابق، ص٢١٥.

(٢٢) حاجی نەورۆز لە نەوەی وەستا ڕەجەب دروست کەری تۆپەکانی سەردەمی میر محەمەد پاشای ڕەواندزە، ئێستاش بنەماڵەیەکی بەناوبانگن لە ڕەواندز، بە داخەوە زۆرم هەوڵدا شتێك دەربارەی میژووی ژیان و مردنی بزانم لەگەڵ کارەکانی، بەڵام دەستم نەکەوت.

(٢٣) المصدر السابق، الجزء الاول، ص ٢٣٧.

(٢٤) ئیسماعیل بەگ کوڕی سەعید بەگ کوڕی عەولاً پاشا کوڕی بەکر بەگ کوڕی بایز بەگی باپشتیبە، بەکر بەگ مامی میر محەمەد پاشای ڕەواندزبە. ئیسماعیل بەگ ساڵی ١٩٠٠ لە ڕەواندز لە دایك بووە، لە تەمەنی نۆزدە ساڵی بۆتە حاکمی ڕەواندز و دواتریش بە ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەرانی حکومەتی عێراقی کە ڕۆڵی کاری تیایدا لەو ماوەیەدا بنیوە(کە دواتر باسی لێوە دەکەین) ، ناوبراو گەلێك بە

ڕەواندز. سەبارەت بەمە حاکمی سیاسیی هەولێر دەڵێ:" دوای نیوەڕۆی ١٥ی مانگ هەموو گەورە پیاوانمان بانگێشت کرد، هەروەها گەورەی هۆزی(شێروان) و(برادۆست)یش ئامادەبوون، دڵنیگەرانی خۆم ڕاگەیاند بە دەست لە کار کێشانەوە حاجی نەورۆز لە کارەکەی. بەیانمان کرد کەوا ئیسماعیل بەگ لە شوێنی ئەوە،.... هەموو ئامادەبووان بە کۆمەڵ ڕازی بوون لە سەر هەڵبژاردنی و هەر یەکە لە محەمەد ئاغا و ئەحمەد ئاغا[مەبەستی محەمەد ئاغای باڵەکیان و ئەحمەد ئاغای سەرۆکی هۆزی شێروانە- تۆێژەر] وتارێکیان پێشکەش کردو داوایان کرد کەوا هەموویان لە تەك ئیسماعیل بەگ هاوکاری بکەن لە چاککردنەوەی ڕەوشی خراپی ڕەواندز، لە جێگەی ئەوەی کاری خراپ و ململانێی شەخصی و نانەوەی ئاژاوە ئەنجام بدەن،...، باویل ئاغا ئەوەی وت (من لە پەیوەندیم لەگەڵ ئیسماعیل بەگ چاك دەبم مادام چاکە بە چاکە بگۆڕدرێتەوە)"[٢٥]. بۆیە دەتوانرێ بووترێ، ئەگەرچی باویل ئاغا دڵ سافی و دڵ پاکی خۆی بۆ ئیسماعیل بەگ دووپات کردۆتەوە، بەڵام ئەوە نەبۆتە هۆی کۆتایی هێنان بە ململانێ و دوژمنداری ئەو دوو بنەماڵەیە، ئەگەر بزانین لە دواتر هەڵکردنی ئاگری نێوانیان ئینگلیز ڕۆڵی تیایدا بینیوە.

پەڕۆشی خزمەتکردنی کوردستان بە گشتی و ناوچەکەی بە تایبەتی بووە تا لە ٨ی حوزەیرانی ١٩٣٣ لە دۆڵی نیشاوی لە لایەن بنەماڵەی باویل ئاغا کە دوژمنداری یەکتر بوون دەکوژرێت. ئەسعەد عەدۆ، کارەساتی دۆری نیشاوێ لە نێوان فۆلکلۆر و مێژوودا، کۆڕێك لە یەکێتی نووسەرانی کورد لقی هەولێر، لە سەر کاسێت تۆمارکراوە.

(٢٥) هي، المصدر السابق، الجزء الثاني، ص ٢٥.

بەردەوام بونی سەرکێشیی نووری باویل ئاغا لە دەسەلاتی ئینگلیز ئەوەندەی تر ڕکو کینەی ئینگلیزەکان بە گشتی و هێی بە تایبەتی ئەستور ترکرد، بۆیە لە کاتی گەڕانەوەکەی لە ڕەواندز فەرمانی بە نەقیب لیتلدیل یاریدەدەری حاکمی سیاسیی دا کەوا بە هەر شێوازێك بێت دەبێ نووری دەستگیر بکرێت. دوای گەڕانەوەی هێی، نووری دەگەڕێتەوە ڕەواندز بێ ئەوەی چەند ڕۆژێك قسەی لەگەڵدا بکرێت، بەڵام دواتر نەقیب لیتلدیل یاریدەدەری حاکمی سیاسیی توانی فریوی بداو دەستگیری کاتو ڕەوانەی هەولێری بکات[٢٦]. دەرئەنجام نووری باویل ئاغا لە ٢٩ی حوزەیرانی١٩٢٠ لە هەولێر لە لایەن هێیەوە دادگایی دەکرێت و، حوکمی پێنج ساڵ زیندانی بە سەر دا دەسەپێنرێت. بەڵام لێرەدا دەبێت لە لایەك ئاماژە بۆ ئازایی و چاو نەترسی نووری بکەین کە جوامێرانە توانیویەتی لە بەردەم دادگا پارێزگاری لە خۆی بکات لە بەرانبەر ئەو تاوانانەی کە خرابوونە ئەستۆی، هەروەها لە لایەکیترپش پێشانی ئەوە بدەین کە ترسو دڵە راوکێی ئینگلیزەکان لە نووری گەیشتۆتە ئەو پەڕی، ئەگەر بزانین بە بەندکردنی حاکمی گشتی مەلەکی بریتانی لە بەغدا بروسکەی دەست خۆشی بۆ حاکمی سیاسیی هەولێر ڕەوانە کردووەو، ڕەوشی ئارامیو هێمنی ڕەواندزی بە بەندکردنی نووری باویل ئاغا بەستەوە[٢٧].

---

(٢٦) عەلی باویل ئاغا، بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا؛ مستەفا جندیانی، چەند لاپەڕەیەکی پرشنگدار لە میژووی شۆڕشی گەلی کورد لە ڕواندز ١٩١٨-١٩٢٢، بەشی یەکەم ، گۆڤاری رواندز، ژمارە(٢) ، سالی ١٩٩٨، ل ٤٠.

(٢٧) هي، المصدر السابق، الجزء الثاني، ص ص ٧٣،٧٩.

حاکمی سیاسیی هەولێر ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە لە خافلەتی بڕیاری گواستنەوەی نووری یان داوە لە هەولێرەوە بۆ کەرکوک لە جێگای ئەوەی ڕەوانەی مووسڵی بکەن، لەبەر ئەوەی نەکا نووری لە ڕێگای هاوڕێکانییەوە لە مووسڵ بتوانێت ڕابکا، ئەوە لە لایەک، لە لایەکیتریش ئەو کاتە مووسڵ بنکەی پڕوپاگەندە بوو لە نێوان کوردەکانی ئاکـرێ ڕەواندز کە ئینگلیز لێ دەترسا[٢٨]. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نووری باویل ئاغا دوای ڕەوانەکردنی بۆ کەرکوک لە وێشەوە بۆ بەغدا توانی لە دەست پاسەوانەکان خۆی ڕزگار بکا. ئەڵبەتە بڵاوبوونەوەی ئەو دەنگو باسەش ئینگلیزەکانی هەراسان کرد، بۆیە نەقیب دیکینسن هەڵسا بە بەند کردنی باویل ئاغاو، هێیش بە تەلەفۆن فەرمانی بە ئیسماعیل بەگ کرد کەوا براکانی نووری دەستگیر بکا. بۆ ئەو مەبەستەش ئیسماعیل بەگ لە ٢٩ی تەمووزی١٩٢٠ پیاوەکانی ڕەوانەی سەر مالّی باویل ئاغا کرد تا کوڕەکانی دەستگیر بکا. دەرئەنجام لە نێوان پیـــاوەکانـــی ئیسماعیل بەگ و براکانی نووری بووە شەڕە تەقەو دوو برای بە ناوی کەریمو مستەفا لەگەڵ کوڕێکی کوژرانو دوو براکەیتریشی ڕایان کردە چیا. سەبارەت بەو ڕووداوەش بیروڕای جیاواز هەن، هەندێك ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کەوا کوشتنی دوو کوڕەکەی باویل ئاغا بە دەستی پیاوەکانی ئیسماعیل بەگ دەستی ئەنقەستی تیادا بووەو مەبەستیان تۆڵە سەندنەوە بووە، ئەوە لە لایەک، لە لایەکیتر دەڵێن نەخێر کوڕەکانی باویل ئاغا سەرکێشیان کردووەو خۆیان بە دەستەوە نەداوە،

(٢٨) هي، نفس المصدر ، ص ٧٩.

بۆیە پیاوەکانی ئیسماعیل بەگ تەقەیان لێ کردوونو کوژراون[٢٩].
لێرەدا دەتوانرێ بووترێ، کوشتنی دوو کوڕەکەی باویل ئاغا بە هەر پاساوێك بووبێ، ئەوەندەی دی ڕكو کینەی نووری بەرانبەر ئینگلیزەکان ئەستووتر کردووەو کێشەو دوژمنداری نێوان دوو بنەماڵەی ئیسماعیل بەگو باویل ئاغایشی جارێکی دی هێناوەتەوە گۆڕێو ململانێیەکەی نێوانیانی گەرمتر کردووە.

نووری دوای گەڕانەوەی بۆ ناوچەکە دەستی کرد بە پەیوەندی کردن بە نەیارانی ئینگلیز، لە وانە حارس ئاغای بیاوێ و شێخانی بارزان و شێخەکانی سورچی کە هەموویان بە ڕووی ئینگلیزەکان دا هەڵگەڕابوونەوە، چونکێ پشێوی ناوچەکانی زاخۆ، ئامێدی، بارزان و ئاکرێی گرتبۆوەو، ئینگلیزەکان بێ پسانەوە ڕووبەرووی گرفت هاتنو گەلێك لەو ئەفسەرانەی کە بە مەبەستی ڕاوێژو سەپاندنی دەسەلاّت ڕەوانەی ناوچەکان کرابوون کوژران[٣٠]. بێ گومان ئەو پشێویە ڕەواندزیشی گرتەوەو، شەڕو هەرای ناوەخۆش ئەوەندیتر خەڵکی تووشی نائومیدی کرد. هەر بۆیە لە ١٢ی ئابی١٩٢٠ لە ڕێگای گەڕانەوەی لە گەروی گەلی عەلی بەگدا هێرشو خێزانەکەی کەوتنە بەر دەست ڕێژی تەقەو پەرجووانە ڕزگاریان بوو[٣١].

---

(٢٩) هاملتون، المصدر السابق، ص ٢٢٢.

(٣٠) جەمال نەبەز، کوردستان و شۆڕشەکەی، وەرگێڕانی: کوردۆ، بێ شوێنی چاپ ١٩٨٥، ل ١٤٦؛ د. كمال مظهر أحمد، دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية، مطبعة الحوادث، بغداد، ١٩٧٨، ص ٨٧-٨٨؛ د.عەبدوڵلا نەبریشەمی، نەتەوەخوازی، وەرگێڕانی: سەلاحەدین ئاشتی، چاپی یەکەم، چاپخانەی شڤان، بێ ساڵی چاپ، ل١٥٩.

(٣١) السر أرنولد ويلسن، المصدر السابق، ص ١١٦؛ د.کەمال مەزهەر ئەحمەد، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، ١٩٨٥، ل ١٦٨.

بەردەوامی گەڕانو سوڕان بە ناو هۆزەکانی ناوچەکە، ئەنجام زیاد بوونی ژمارەی هەوادارانی نووری لێکەوتەوە، بە تایبەت کاتێك هۆزی گەورەی هەروتی هاتنە پاڵپشتیەوە، بە مەش مەترسی خستە سەر دەسەلاتدارانی ئینگلیز بە گشتیو حاکمی سیاسیی هەولێر بە تایبەتی هەر لەبەر ئەوە بیری لە چۆلکردنی ڕەواندز کردەوە، بەڵام نەقیب لیتلدیل یاریدەدەری حاکمی سیاسیی ئینگلیز لە ڕەواندز ئەوە ڕەت دەکاتەوە و دەڵێ: " **پێویستە ئەوە نەوترێ کە ترسی نووری بریتانییەکانی ناچار کرد بە خێراییو بەبێ بەرگری ڕەواندزییان چۆلکرد**"[٣٢].

سەرەنجام دوای پەڕینەوەی هۆزی سورچی[٣٣] لە بەری بادینان بە سەرۆکایەتی شێخ عوبەیدوڵڵاۆ و شێخ ڕەقیب و شێخ مازۆ لە زێ وە بۆ ئەم دیوو و تێکەڵاۆ بوونیان لەگەڵ هێزەکەی نووری باویل ئاغا. ئەوە بوو هێرشیان کردە سەر بنکەی ئینگلیزەکان لە گوندی بەردین[٣٤]، هەروەها لە ڕۆژی ٢٧ی ئاب ١٩٢٠ توانیان هێڵی پەیوەندنی نێوان باتاسو هەولێر ببڕنو بۆ ڕۆژی دواتریش دەستی بە سەریدا دابگرن، بەمەش مەترسیان خستە سەر هەریرو هەڵیان کوتایە سەریو توانیان ئینگلیزەکانی لێ وەدەرنێن. سەرچاوەکان ئاماژە بۆ زیانێکی زۆری

---

(٣٢) هي، المصدر السابق ، الجزء الثاني، ص ١١٥.

(٣٣) هۆزی سورچی: هۆزێکی گەورەن و بە شێکی زۆریان لە ناو سنووری ئێران دان و بە شەکەتریش لە عێراق لە ناوچەکانی ڕەواندز و ناکرێ هەن. عباس العزاوی، المصدر السابق، ص ١٣٧.

(٣٤) گوندی بەردین. دەکەوێتە بەرانبەر گوندی بێخەمە — قەندیل سەر بە ناحیەی هەریرە.

ئینگلیزەکان دەکەن لەگەڵ دەسکەوتێکی چاك بۆ ڕاپەڕیوان لە کاتی دەست گرتیان بە سەر ناوچەکان[٣٥].

جێگای ئاماژە بۆ کردنە دابەش بوونی هێزی ڕاپەڕیوان بە سەر سێ قۆڵدا کە پێك هاتبوون لە: شێخانی بجێل کە ئەرکی پاراستنی هەریرو باتاسیان لە ئەستۆ بووو، هەروەها باویل ئاغا گرتنی بەری شەقلاوەی پێسپێردرابووو، نووربیش هێزە سەرەکییەکەی سەرپەرشتی دەکردو کاری ئەو گرتنی خەلیفان[٣٦] و کانیوەتمان[٣٧] و ڕەواندز بوو. بۆیە نووری هێرشی کردە سەر بنکەی ئینگلیزەکان لە کانیوەتمان کە ئامانج لە دەست گرتن بە سەریدا نەهێشتنی بنکە سەربازییەکەو دەست گرتن بە سەر ئەو چەك‌و تفاق‌و خۆراکە زۆرەی ئەوێ بوو، ئەوە سەرەڕای ئەوەی دەست گرتن بە سەر کانیوەتمان کۆنترۆڵ کردنی ڕێگای نێوان ڕەواندز هەولێرو نیمچە گەمارۆدانێکی ڕەواندز بوو. بۆیە لە ٢٩ی ئابی١٩٢٠ دەستیان گرت بە سەر کانیوەتمان‌و ئینگلیزیان لێ وەدەرنا[٣٨].

---

(٣٥) عبدالمنعم الغلامي، ثورتنا في شمال العراق ١٣٣٧-١٣٣٨هـ ١٩١٩-١٩٢٠م، الجزء الاول ، مطبعة شفيق، بغداد ، ١٩٦٦، ص ٨٩" د. حامد محمود عسى، المشكلة الكردية في الشرق الاوسط، مكتبة مدبولى، مطبعة اطلس، القاهرة، ١٩٩٢، ص ١٣١؛ عوسمان عەبدولڕەحمان سمایل، هەولێر و شۆڕشی (١٩٢٠)ی عێراقی، گۆڤاری هەولێر، ژمارە(١٦)، هەولێر ، پاییزی ٢٠٠٢، ل ١١٣.

(٣٦) خەلیفان: بە دووری نەوەت کیلۆمەتر لە باکووری ڕۆژهەلاتی هەولێرەوەیە.

(٣٧) کانی وەتمان: ئێستا گوندێکە دەکەوێتە پشتی خەلیفان.

(٣٨) عەلی باویل ئاغا، بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا؛ مستەفا جوندیانی، چەند لاپەڕەیەك لە میژووی شۆڕشی کورد لە ڕواندز، بەشی دووەم، گۆڤاری ڕواندز، ژمارە(٣ -٤)، ساڵی ١٩٩٩، ل ٣٠.

هەوالّی دەست گرتن بە سەر کانیەوتمان کاریگەری کردە سەر گیانی ئەو هێزەی لە ڕەواندز بوو کە پێك هاتبوو لە: نەقیب دیکینسن و هێزەکەی، ئیسماعیل بەگ، شێخ محەمەد ئاغای والاّش[٣٩]، محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی(؟ -١٩٥٣)، میر محەمەد بەگی دەرگەلّەیی و ئاغاکانی برادۆست، بۆیە کەوتنە خۆ ئامادەکردن بۆ ڕووبەڕوو بوونەوەی ڕاپەڕیوان، بەلاّم ئەمانیش خۆیان نەگرتوو لە ڕێگای والاّش و دەربەندی ڕانیە بۆ کۆیەو لەوێشەوە بۆ هەولێر هەلاّتن[٤٠]. ئیتر لە ئەیلولی ١٩٢٠ ئینگلیز دەسەلاّتی لە ڕەواندز نەما، بەلاّم جارێکیتر ڕەواندز کەوتە بەر تالاّنو بڕینو کاولکردن لە سەر دەستی سورچییەکانا، بۆیە حوسێن حوزنی موکریانی دەلێ:"... بەم جۆرە ئەوەی لە دەس رووس‌و ارمنی‌و أسوری رزگاربون ئەم جارە لە دەست سورچییەکان دا تووشی ئەزیەت‌و نەبوونی بوون"[٤١]. سەر ئەنجام ڕەواندز جارێکیتریش ئاوەدانی کەمی تیایدا مایەوە، ئەوەی مابوونەوەش تەنیا چەکدارو هەوادارانی بنەماڵەی باویل ئاغا بوون، بۆیە هاملتۆن لە سەر زاری خەڵکی دەڤەرەکە دەگێڕێتەوەو دەڵێ: "...باویل ئاغاو کوڕەکەی نووری لە ڕەواندز حوکمڕانیان دەکرد، بەلاّم بەبێ ڕەعییەت چونکێ خەڵکی شارۆچکەکە کۆچیان کردبوو"[٤٢].

---

(٣٩) والاّش دەکەوێتە باکووری ڕۆژهەلاّتی شارۆچکەی قەسرێ ئێستاکە.

(٤٠) هي، المصدر السابق، الجزء الثاني، ص ١٦٦؛ د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، ل ١٦٩.

(٤١) سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٩.

(٤٢) المصدر السابق، ص ٢٢٤.

دەتوانرێ بووترێ، خراپیی مامەڵە کردنی هێزی ڕاپەڕیوان بە گشتیو سورچییەکان بە تایبەتی لە ڕەواندزێ، خەڵکی ناچارکردووە کەوا کۆچ بکەنو ڕەواندز بەجێ بهێڵن، لەبەر ئەوەی ڕاپەڕینەکە ئامانجی سەربەخۆیی و ئازادییو بەرنامەیەکی ئەو تۆی بە دەستەوە نەبوو، بەڵکو لە چەند لایەك پێك هاتبوون کەوا لە ڕكو کینەیان بەرانبەر ئینگلیزو پیاوەکانیان ڕاپەڕیبوون، لە وانە شێخانی بێل خۆیان لە ناوچەکانی ئاکرێ لە سەر داواکاری زێبارییەکانو شێخانی بارزان ڕاپەڕی بوون بەرانبەر بە ئینگلیزەکانو شکابوونو هەڵاتبوونە ئەو ناوچانە[٤٣]. لەولاشەوە براکانی یوسف بەگی بگۆك براکەیان لە سەر دەستی ئینگلیزەکان کوژرابوو هەوڵی تۆڵە سەندنەوەیان دەدا[٤٤]. هەروەها بنەماڵەی باویل ئاغاش دوژمنو قین لە دڵی ئینگلیزەکانو ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی بوون بە تایبەت دوای کوشتنی دوو کوڕەکەی. کەواتە ڕاپەڕینەکە تەنیا دژە کردارێك بووە.

ئەڵبەتە بوونی ڕەواندز بە شوێنگەی حەوانەوەی ئەو کەسانەی لە دەسەلاتی ئینگلیز یاخی ببوون، پێویستی بە هێزێك هەبوو بۆ ئەوەی

---

(٤٣) عبدالمنعم الغلامي، المصدر السابق، ص ٨٤ و مابعدها؛ د. حامد محمود عسى، المصدر السابق، ص ص١٢٩-١٣٠؛ د.عزيز الحاج، القضية الكردية في العشرينات، الطبعة الثانية، مطبعة الانتشار، بغداد، ١٩٨٥، ص ص ١١٥-١١٧.

(٤٤) يوسف بەگ: زاوای حاجی نەورۆز ئەفەندی بوو کاتێك میجەر نوئێل هاتە ناوچەکە کردی بە سەرداری هەندێ لە ناوچەکانی دەوروبەری ڕەواندز، بەڵام بە هۆی سەر کێشی کردنی لە دەسەلاتی ئینگلیزەکان لە دواتر دا هەوڵی ئەوەیان دا لە ناوی ببەن، سەرئەنجام دوای گیرانی لەسەر مەسەلەیەکی کەسی لە شەڕێکدا خنکێنرا. هي، المصدر السابق، الجزء الثاني، ص ص ٩-١٠، ١٥-٢٢.

پشتی پێ ببەستن و هاریکاریان بکات، بۆیە کاتێك ئەحمەد تەقی[٤٥] بە مەبەستی تێگەیشتن لە ڕەوشی سیاسیی سەردانی ناوچەکانی قەلادزەو پشدەر دەکات، بە بیستنی دەنگو باسی ڕەواندز دەچێتە ئەوێ و دەڵێ:"... بۆ سبەینی گەیشتمە ڕەواندزو چوومە لای غفورخان [مەبەستی غفور خانی ناودەشتە- تۆێژەر] تێم گەیاند کە هەموو لایەك[مەبەستی ناوچەکانی قەلادزەو پشدەرە- تۆێژەر] ئامادەن پەیوەندی دۆستایەتی لەگەڵ شۆڕشی ڕەواندز ببەستن، پاش کەمێك لەگەڵ غفور خان چوویینە لای شۆڕشگێڕەکانو لە گەڵیاندا کۆبوویینەوە، لەم کۆبوونەوەیدا باویل ئاغاو نوری کوڕی و حەمەشینی سەر چیاو خدری کوڕی و شێخانی بجێڵو شێخ کاکە ئەمینو ئەحمەد بەگی بگزك و شۆڕشگێڕەکانی تر ئامادە بوون... هەموویان هاتبوونە سەر ئەوەی کە پێویستە هێزێکی وا هەبێ کورد پشتی پێ ببەستێ گومانیش نەبوو کە مەبەستیان لەم هێزە تورك بوو کە دژی ئینگلیز پشتی پێ ببەستن، وە دەریشیان خست کە لە ئینگلیز تەواو مەئیوس بوون و هیچ هیوایەکیان پێنەماوە... هەر کردەوە ناڕەواکانی ئینگلیزیش بوو کە هێنا بوویینە سەر بیروڕایەك کە بە تێکڕایی هەموویان بڕیار بدەن لەشکری تورك بهێنە ڕەواندز بۆ ڕزگار بوون لە

---

(٤٥) ئەحمەد تەقی کەسایەتییەکی نیشتیمانپەروەری خەلکی سلێمانیبوو. وە بە یەکێك لە کەسایەتییە نزیکەکانی شێخ مەحمود دەژمێردرێت، ناوبراو ڕۆڵی کاریگەری هەبوو لە هێنانەوەی هێزی تورکەکان بۆ باشووری کوردستان بە گشتیو ڕەواندز بە تایبەتی کە دواتر باسی لێوە دەکەین. ناوبراو لە ١٣ی کانوونی دووەمی ١٩٦٠ کۆچی دوایی کردووە. جەلال تەقی، خەباتی گەلی کورد لە یادداشتەکانی ئەحمەد تەقی دا لاپەڕەیەك لە شۆڕشەکانی شێخ مەحمود، سەکۆ، "هەستانەکەی ڕەواندز و پەیوەندیی بە ولاتانەوە"، چاپخانەی سلمان الاعظمی، بەغدا، ١٩٧٠.

دەسەلاتی ئینگلیز بە رادەیەکی وا کەوتبوونە پەیوەندی بەستن لەگەڵ والی(وان) دا ووتیان کە وەرامی پشتگیریشیان لێ وەرگرتۆتەوەو نامەکەی والیان پیشان دام کە پڕ بوو لە هاندانو پشتگیری"[٤٦].

ماوە بڵێین ڕاپەڕیوانی ڕەواندز پێشتر پەیوەندییان بە سمکۆی شکاك[٤٧] کردبوو داوای هاوکارییان لێ کردبوو، بەڵام سمکۆ وەڵامی دابوونەوە کە سەرەتا ڕاپەڕینەکە لە ناوچەکانی ئێران ئەنجام بدەنو دواتر بگەڕێنەوە ئەو ناوچەیە، بۆیە ئەوانیش بە داواکارییەکەی سمکۆ ڕازی نابن[٤٨]. کەچی نووسەرێك لەو بارەیەوە دەڵێ:"ئەمانە ویستیان کە اسماعیل ئاغای سمکۆشیان لەگەڵ بێت نوسراوێکیان بۆ نارد داوای یارمەتیان لێ کرد، ئەویش کە زانی ئەمانە جوڵانەوەکەیان بێ سەریەو ئامانجێکێ نیشتمانی نیە یارمەتی نەدانو وەڵامی نەدانەوە..."[٤٩] بەڵام لە ڕاستیدا سمکۆ لەو ڕۆژانەدا نەیدەویست دڵی

---

(٤٦) جەلال تەقی، هەمان سەرچاوە، ل ل ٤٤-٤٥.

(٤٧) ئیسماعیل ئاغا(١٨٩٥-١٩٣٠) ناسراو بە سمکۆ کوڕی محەمەد ئاغای سەرۆکی هۆزی شکاکە، دوای مردنی باوکی و کوشتنی جەعفەر ئاغا برای دەسەلاّت دەگرێت دەست و سەرکردایەتی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردستان لە ڕۆژهەلاّتی کوردستان دەگرێتە ئەستۆ، ناوبراو گەلێك جار بەر ڕووی دەسەلاّتدارانی ئێرانی و تورکی شۆڕشی هەڵگیرساند هەر ئەوەش بوو مەترسی بۆ ئەوان دروست کرد، بۆیە بەردەوام هەڵی لەناو بردنیاندا تا بۆسەیان بۆنایەوە لە شنۆ سالّی ١٩٣٠کوشتیان. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: کریس کۆچێرا، کورد لە سەردەی نوزدە و بیست دا، وەرگێڕانی: حەمە کەریم عارف،چاپی یەکەم، چاپخانە و ئۆفسێتی شڤان، سلێمانی،٢٠٠٣، ل٥١ بەدواوە.

(٤٨) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٥.

(٤٩) ڕەمزی قەزاز، بزووتنەوەی سیاسی و ڕوشنبیریی کورد لە کۆتایی چەرخی نۆزدەهەمەوە تا ناوەڕاستی چەرخی بیست، چاپخانەی ژین، ١٩٧١، ١٣٦.

ئینگلیزەکان لە خۆی بڕەخێنێتو بە هیوای ئەوە بوو هاوکاری بکەن بۆ ئەنجام دانی ڕاپەڕینێك لە دژی ئێرانییەکاندا[٥٠].

ئیتر لێرەدا تاکە هیواو ئاواتو پشتیوانی ڕاپەڕیوانی ڕەواندز هێنانی هێزێکی تورك بوو، تا پارێزگاری خۆیانی پێبکەن. بۆیە ئەحمەد تەقی دەڵێ:"... **کەلێکم دایەوە بیروڕای عەشایرو ئەهالی قەزای پشدەرو ڕانیەش هەمان شتە، لە بەر ئەوە بە داواکاری شۆڕشگێڕەکان ڕازی بووم کە بە نوێنەرو ناوی ئەوانەوە بچمە وانو لە بارەی هێنانی سوپای هێزی تورکەوە بۆ ڕەواندز لەگەڵ قەدری بەگی والیدا گفتوگۆ بکەم**"[٥١].

بەم شێوەیە کوردەکانی ناوچەکە خۆیان جارێکیتر چوون بەپێر داواکاریو هێنانەوەی هێزی داگیرکەری تورك بۆ نێو خاکی کوردستان، ئەو تورکانەی کە بە دریژایی چەند سەدە بوو دەیان چەوساندنەوەو هیچ مافێکیان پێ ڕەوا نەدەدیتن. تورکەکانیش لە بەرانبەر ئەو داواکارییە بێ سێو دووی لێ کردن، دوای ماوەیەك توانیان هێزێك ڕەوانەی ڕەواندز بکەن، کە لە تەوەرەی داهاتوو بە چڕی باس لە هاتنی ئەو هێزەو چالاکییەکانی لە ناوچەکەدا دەکەین.

---

(٥٠) محمد رسول هاوار، سەکۆ(ئیسماعیل ئاغای شوکاك)و بزووتنەوەی نەتەوایەتیی کورد، چاپخانەی ناپێك، سوید، ستۆکهولم، ١٩٩٥، ل ٣٣٣؛ حەسەن ئەرفەع، کوردەکان، وەرگێڕانی: سەردار محەمەد، چاپی یەکەم، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠١، ل ١٦٦،

(٥١) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٥.

تەوەری دووەم

هاتنەوەی تورك بۆ رەواندز و رۆڵی نۆزدەمیر پاشا[٥٢] لە ناوچەکەدا

دوای ئەوەی ڕاپەڕیوانی ڕەواندز کەوتنە بیری ئەوەی هاوکاریو هەماهەنگی لە تورکەکان وەرگرنو، ئەحمەد تەقییش ڕازی بوو ببێت بە نوماینەدەی ئەوان. لە تەشرینی یەکەمی ١٩٢٠ ئەحمەد تەقی بە هاوڕێیەتی لەگەڵ فەتاحی شانەگەرو حەمیدی پیاوی شێخ ئەمینی سندۆڵاّن لە ڕەواندزەوە بەرەو نەهری[٥٣] بە ڕێکەوتن[٥٤].

ئەحمەد تەقی لە نەهری چاوی بە مەحمود فازڵی وەکیلی قائیمقام کەوتو، لە گفتوگۆی نێوانیان مەحمود فازڵ ئاماژەی بە باشی پەیوەندی کەمالییەکان لەگەڵ کوردەکانی باکوورو سمکۆی شکاك دەکات. هەر بۆیە ئەحمەد تەقی ئەو هەلە دەقۆزێتەوەو لە ڕێگای

---

(٥٢) عەلی شەفیق ناسراو بە ئۆزدەمیر ئەفسەرێکی لێهاتووی تورك و لایەنگیری مستەفا کەمال بوو، بە ڕەگەز لە چەرکەسییەکانی میسر بوو، لە حوزەیرانی ١٩٢٢ هاتە ڕەواندزو ڕۆڵی کاریگەری بینی (کە دواتر باسی لێوە دەکەین). د. کەمال مەزهەر، چەند لاپەرەیەك لە میژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، ل ١٢٠.

(٥٣) نەهری: مەرکەزی ناوچەی شەمدینانە لە هەرێمی هەکاری کە دەکەوێتە سنووری کۆماری تورکیای ئێستاوە.

محمد امین زکی، المصدر السابق، ص ٧٣.

(٥٤) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٦.

گەورەوە[٥٥] دەچێتە چاری[٥٦] لای سمکۆی شکاك تا لە ڕەوشی ڕەواندز ئاگاداری بکات، بەڵام سمکۆ لە وتەکانیدا بە ئەحمەد تەقی دەڵێ:" ئێستا ئینگلیز زۆر بە هێزەو بە ڕەنگاری کردنی لەشکرەکانیان زۆر گرانە. لەو بڕوایەشدا نیم کە تورك بە هێزەوە بەشداری بزوتنەوەکەی ڕەواندز بکات، من وا بە باشتر ئەزانم کە هەوڵ بدەین لە ئێراندا بزووتنەوەکەمان بە هێز بکەینو لێرە بتوانین کورد یەك خەینو پارێزگاری بکەین ئەمە بۆ وەزعی ئەمڕۆمان زۆر باشترە"[٥٧].

شیاوی باسە لە دەمی میوانداری ئەحمەد تەقی لای سمکۆی شکاك تەلەگرافێك لە قەدری بەگی والی وانەوە بۆ سمکۆ دێتو داوای ئەوەی لێ دەکات کە بە زووترین کات نوماینەدەی ڕاپەڕیوانی ڕەواندزی بۆ ڕەوانە بکات، کاتێکیش ئەحمەد تەقی دەچێتە وان بۆ ماوەی چەند هەفتەیەك گفتوگۆو ڕاوێژ لە تەك والییدا دەکات سەبارەت بە ڕەوانەکردنی هێزێکی تورك بۆ ڕەواندز، قەدری بەگیش حکومەتی ئەنقەرەی لێ ئاگاردار دەکات، تا سەرئەنجام بڕیاری هەناردنی هێزێکی تورك بە سەرکردایەتی محێدین بەگ بۆ ڕەواندز دەدرێت[٥٨]. بەڵام دەبێ ئەوەش بزانیین کە کەمالییەکان دەمێك بوو لە دەرفەتێکی وا دەگەڕان تا سوود لە ڕقی هەڵچووی کوردەکان وەربگرن لە دژی ئینگلیزەکانو،

---

(٥٥) گەورە: دەکەوێتە هەرێمی هەکارییەوە لە دیوی سنووری کۆماری ئێرانی ئێستاوە. محمد امین زکی، المصدر السابق، ص ٣٣٩.

(٥٦) چاری (چەهریق) مەڵبەند و شوێنی سەرەکی سمکۆی شکاك بوو کە دەکەوێتە نزیك سنووری تورکیاوە لەوپەڕی باکووری دەریاچەی ورمێ وە. محمد رسول هاوار، سمکۆ(ئیسماعیل ئاغای شوکاك)، ل ٢٦٤.

(٥٧) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو ل ٤٧.

(٥٨) هەمان سەرچاوە، ل ٤٩.

شوێن پێگەیەك بۆ خۆیان لە ناوچەكەدا دامەزرێنن و، لە رێگای ئەوەوە پرۆپاگەندە بۆ گێڕانەوەی دەسەلاتیان بۆ ویلایەتی موسڵ بكەن[٥٩].

ئەحمەد تەقی لە سەر فەرمانی قەدری بەگی والی، فەتاحی شانەگەر بۆ ڕەواندز ڕەوانە دەكاتەوە تا لە هەواڵی ناردنی هێزی تورك ئاگاداریان بكاتەوە، ئەوە لە لایەك، لە لایەكیتریش قەدری بەگ، حەمیدی پیاوی شێخ ئەمین و قوماندانێكی خۆی ڕەوانەی لای عەباسی مەحمود ئاغای پشدەری دەكات بۆ دڵنیابوون لە هەڵوێستی ئەوانەوە. كاتێكیش هەر یەك لە فەتاحی شانەگەرو حەمیدی پیاوی شێخ ئەمین بە جیا دەگەڕێنەوەو هەواڵی پەلە كردن لە چوونی هێزی تورك بۆ ئەو ناوچانە دەهێننەوە وەرزی بەهار دادێتو هێزەكەی تورك بەرەو نەهری دەكەوێتە ڕێوە[٦٠].

لە سەرچاوە میژوونووسەكان سەبارەت بە میژووی هاتنی هێزەكەی تورك بۆ ڕەواندز زانیاری جیاواز دەدەن بە دەستەوە، ئەحمەد تەقی لە یادداشتەكانیدا دەڵێ:"... **لە نیسانی ١٩٢٢دا لەگەڵ محیالدین بەگی یوزباشیدا حەوەكەتمان كرد**"[٦١]. كەچی ڕەفیق حلمی لەسەر زاری ئەحمەد تەقی دەیگێڕێتەوە گوایە هێزەكە لە مایسی ١٩٢١

---

(٥٩) ئەحمەد باوەڕ، تۆزدەمیر و كورد، چاپی یەكەم، چاپخانەی نۆفسێتی بابان، سلێمانی،٢٠٠٠، ل ٢٦؛ سیامەند قادر عەلی، هاتنەوەی تورك بۆ كوردستانی خوارو ١٩٢١-١٩٢٣، گۆڤاری بیری نوێ، ژمارە(٢٣) ، تشرینیەكەم - تشرینی دووەم ١٩٩٩، ل ٦٥.

(٦٠) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ٤٩-٥٠.

(٦١) هەمان سەرچاوە، ل ٥١.

هاتۆته ڕەواندز[٦٢]. بەڵام هەندێکی‌تر ئاماژە بۆ حوزەیرانی ١٩٢١ دەکەن[٦٣]. هەروەها لە تەلەگرافێکی کۆمیسیاری باڵای بریتانی لە بەغدا کە بۆ وەزیری موستەعمەراتی بریتانی لە لەندەن ڕەوانەی کردووە، سەبارەت بە گەیشتنی هێزی تورك بۆ ڕەواندز دەڵێ:" ئیمرۆ ناوەرۆکی نامەیەکمان دەستگیر بوو کە بۆ غفورخانی ناوەشتو نوری باویل ئاغا نێرابوون کە لە لایەن محیالدین بەگەوە کە سەرکردەی هێزی تورکە لە(وان) کە بە میژووی ١٣/٤/١٩٢١ بۆ هەر دووکیانی ناردووە دەڵێ: [مەبەستی محییەددین بەگە - تۆێژەر] بەرامبەر بەو شەڕەی لەگەڵ ئینگلیزەکان کردبووتان [مەبەستی شەڕەکانی هەریرو باتاسە - تۆێژەر] پەرۆزبایتان لێ دەکەم، بەم زووانە ئومێدەوارم تفەنگو ڕەشاشتان بۆ بنێرم کە ئێستە گەیشتوونەتە(نەهری)، من خۆشم لە دوای ٥ - ٦ ڕۆژی تر دێمە ڕەواندز و لەگەڵ ئەحمەد ئەفەندیدا کە خەڵکی سلێمانییە استکشافێك دەکەین وە لە دوای ئەوە هێز دەهێنمە ڕەواندزو هەرچیتان پێویست بێ جێبەجێی دەکەمو ئێستە (١٠) صندوق فیشەك ئامادەیە بەڵام وولاغ دەس ناکەوێ، پێویستە خۆتان وولاغ بنێرن بۆ ئەو صندوقانە بۆ ئەوەی بیان گوێزنەوە لای خۆتان، کە خۆشم هاتم جبەخانەی‌تریش دەهێنم. هەروەها وا نامەیەکی والیی(وان)تان بۆ دەنێرم و هەرچی پێویست بێ تیایا باس کراوەو ڕوون کراوەتەوە پێویستە هەمووی جێبەجێ بکرێ و(٥) ئێستر بنێرن بۆ گواستنەوەی

---

(٦٢) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٤٩.

(٦٣) ئیدمۆندس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩٨؛ کریس کۆچیرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٣؛ دیقید ماکداول، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی یەکەم، ل ٢٩١.

فیشەکەکان"[٦٤]. سەر ئەنجامی ئەو بیروڕا جیاوازانەی کە ئاماژەمان بۆ کردن سەبارەت بە میژووی هاتنەوەی تورکەکان، بە پشت بەستن بە ناوەرۆکی تەلەگرافەکەی کۆمیسیاری بالآی بریتانی لە بەغدا ڕەنگە هێزەکەی تورك لە بیستەکانی نیسانی ١٩٢١ هاتبێتەوە ڕەواندز.

هێزەکەی تورك دوای تێکەڵ بوونی لەگەڵ هێزێکیتر لە نەهری ژمارەیان بوو بە سەد سەربازو چوار پێنج ئەفسەر کە هەر هەموویان یەك تۆپو دوو ڕەشاشو چەند تفەنگو جبەخانەیەکیان پێ بوو[٦٥]. بەڵام نەبوونی متمانەی تەواو بە ڕاپەڕیوان گێیەددین بەگی هێنایە سەر ئەو بڕیارەی کە سەرەتا خۆی‌و چوارده سەرباز لەگەڵ ئەحمەد تەقی بچێتە ڕەواندز تا بە تەواوەتی لە هەڵوێستی ناوچەکە تێبگەن. کاتێکیش گێیەددین بەگ لە هاتنی بۆ ڕەواندز چاوی بەو ئاپۆرە جەماوەرییە دەکەوێت، بە ناوی خۆی‌و کەمالییەکانەوە سوپاسیان دەکات‌و دەڵێ:" ... زۆر جێی داخی ئێمەی تورکەکان بوو کە بۆ ماوەك لە یەکتری جیا بوو بووینەوە ئێستە وا سوپاس بۆ خوا دووبارەیەکمان گرتەوە... لە بەر ئەمە تکام وایە کە دووای ماندوو حەسانەوە ئیزنم بـــدەن بـــــگەڕێمەوە (شەمدینان)و عەسکەرەکانی لەوێ بە جێم هێشتوون بیانهێنمە ڕەواندز..." [٦٦]. کاتێکیش ڕاپەڕیوانی ڕەواندز گوێ بیستی ئەو بڕیارە دەبن بە گێیەددین بەگ دەڵێن هەر لێرەوە دەنگ لە هاتنی هێزەکە بگێڕەوە، بەڵام دوای

---

(٦٤) م . ر . هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان و دەوڵەتەکەی خواروی کوردستان، بەرگی دووەم، لەندەن، ١٩٩١، ل ١٨٠.

(٦٥) جەلال تەقی ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥١؛ رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٥١

(٦٦) رفیق حلمی، هەمان سەرچاوە و لاپەرە

گفت‌وگۆیەکی زۆر لە سەر ئەوە رێك دەکەون کە چوارده سەربازەکە لە ژێر سەرکردایەتی نووری باویل ئاغا لە رەواندز بێنێتەوە، مجێیەددین بەگ‌و ئەحمەد تەقیش بۆ نەهری بگەڕێنەوە. ئەحمەد تەقی سەبارەت بەو هەڵوێستو جەخت کردنە لە هێنانی هێزی تورك دەڵێ:"... ئینجا بزانن بێ مەعنایی‌و کردەوەی حاکمە سیاسیەکانی ئینگلیز لەگەڵ دۆست‌و هاوکارەکانی خۆیاندا گەیشتووە چی رادەیەك کە وای لەو کوردانەی کوردستانی جنوبی کرد بێ بە زۆر وا لە تورك بکەن لەشکری خۆیان بنێرن بۆ یارمەتی دانیان لە دەربەڕاندنی ئینگلیزدا، بە رادەیەکی وا کە سەربازەکانی(محی الدین) بەگ وەك بارمتە گل بدەنەوە بۆ ئەوەی ناردنی مەفرەزەکە مسۆگەر بکەن‌و منیش بکەن بە(مباشر) کە هەوڵی ئەوە بدەم مەفرەزەکە زوو بگات دیارە مەفرەزەیەکی سەد کەسی نرخێکی جەنگی ئەو تۆی نیەو گومانی تێدا نیە کە هەموو زەحمەتی جەنگ‌و بە خێوکردنی شەڕ کەران هەر لە سەر ئەهالیەکە خۆی ئەبێ ئەمەیان هەر بۆ ئەوە کرد کە خەڵك بزانن گوایا حوکومەتی تورکیان لە پشتەو بەمە هانیان بدەن‌و مەعنەویەتیان بەرز بکەنەوە..."[٦٧]. لێرەدا دەتوانرێ بووترێ، جگە لە خراپی مامەڵەکردنی حاکمەکانی ئینگلیز، سۆزی ئایینییش رۆڵی خۆی هەبووە کە کەمالییەکان پرۆپاگەندەیان بۆ دەکرد، لەگەڵ لایەنگیری هەندێ لە کوردەکانی خواروو بۆ کەمالییەکان کە ئارەزووی هێنانەوەی دەسەڵاتی ئەوانییان دەکردو، لە دواتر بە جلخوار یان تورکخوا ناویان دەرکرد.

---

(٦٧) جەلال تەقی، سەر چاوەی پێشوو، ل ل ٥٢-٥٣.

ئەگەرچی محییەددین بەگو ئەحمەد تەقی بە نیازی هێنانی پاشماوەی هێزەکە گەڕانەوە نەهری، بەلاّم گۆڕانکاری نێو سوپای تورك لە لایەكو، ڕاسپاردنی محییەددین بەگ بە ئەرکێکی سەربازی تازە لە لایەکیتردا، ماوەیەکیتریشی لە هێنانی هێزەکە بۆ ڕەواندز دواخست، تا ئەوکاتەی بڕیاری ئەوە درا هێزەکە بخرێتە ژێر سەرکردایەتی مەحمود فازلّەوە. کاتێکیش مەحمود فازلّ بە خۆیو هێزەکەیەوە ڕووی کردە ڕەواندز، ئینگلیزەکان شێخ محەمەدی بالّەکو محەمەد عەلی ئاغای جوندیانیان لێ هاندان تا ڕێگایان لێ بگرن، بەلاّم بە هاوێشتنی یەك تۆپ لە لایەن هێزەکەی تورك خۆیان نەگرتو بلاّوەیان لێ کردو تەسلیم بوون[٦٨].

بە هاتنی دەسەلاّتی تورکو بەپێی دەستووری ئەو کاتەی کەمالییەکان ئەنجومەنێکی میللی بۆ بەڕێوەبردنی ڕەواندز دامەزرا کە پێك هاتبوو لە:

- شێخ ڕەقیبی سورچی، سەرۆك
- ئەحمەد تەقی، جێگری سەرۆك
- ئەندامیەتی هەر یەك لە شێخ ئەمینی سەران، شێخ جەواد سەران، غفورخانی ناودەشتو خدری ئاغای سەرچیا.
- ئەحمەد بەگی بگزك، قائیمقامی ڕەواندز
- نووری باویل ئاغا، قوماندانی جەندرمە
- شەوکەت ئەفەندی، سەرۆکی شارەوانی[٦٩].

---

(٦٨) م. ر. هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان، بەرگی دووەم، ل ١٧٣.

(٦٩) جەلال تەقی سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٥. تێبینی: لێرەدا جیاوازیەك بەدی دەکرێت لە بەر ئەوەی ڕەفیق حلمی ئاماژە بۆ ئەندامیەتی باویل ئاغا، سەعید بەگ و سالّح

ئەنجومەنی میللی لە ڕەواندز دوای ڕێکخستنی کارەکانی لە یەکەمین کاریدا لە تەموزی ۱۹۲۱ هێرشی کردە سەر ناوچەکانی هەریرو باتاس‌و توانیان دەسەلاتی ئینگلیزەکانی تیایدا بکەنە دەرەوە[۷۰]. بە بیستنی ئەو هەواڵە کاریگەری کردە سەر ناوچەکانی دەورووبەری، ئەوتە میرانی قادر بەگ حاکمی ئینگلیزەکان لە شەقلاوە بە نهێنی دەکەوێتە پەیوەندییەوە لەگەڵ هێزی ڕاپەڕینەکە لە ڕەواندز، فارس ئاغای زێباریش بۆ مەبەستی پێوزبایی لە شێخ ڕەقیب دێتە هەریرەوە، شێخ ئەحمەدی بارزانییش سەردانی ڕەواندز دەکات‌و بیست لە چەکدارانی خۆی لە ژێر سەرکردایەتی شەریف ناوێك جێ دەهێڵێ‌و خۆی بەرەو بارزان دەگەڕێتەوە[۷۱]، ئەوە لە لایەك، لە لایەکی‌ترپش ناوچەکانی ڕانیە‌و دەورووبەری پشێوی تێکەوت‌و شەڕو پێك دادان لە نێوان هێزەکانی ئینگلیزو بابەکر ئاغا لە لایەك‌و هێزی هۆزەکانی ناوچەکە بە پاڵپشتی هێزی میللیی ڕەواندز لە لایەکی‌ترەوە ڕوویدا[۷۲].

بەگ دەکات، بەڵام ئاماژە بۆ ئەندامێتی خدر ئاغای سەرچیا ناکات. سەرچاوەی پێشوو، ل ۵۵۲. هەروەها ڕەمزی قەزاز ئاماژە بۆ ئەندامێتی باویل ئاغا دەکات، بەڵام بۆ سەعید بەگ و سالح بەگ ناکات. سەرچاوەی پێشوو، ل ۱٤۲.

(۷۰) عەلی باویل ئاغا، بیرەوەریەکانی عەلی باویل ئاغا؛ د. ولید حمدی، کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، وەرگێڕانی: موحەمەد نووری تۆفیق، چاپی دووەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ۱۹۹۹، ل ۱۱۲.

(۷۱) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو، ل ۵۷.

(۷۲) عەلی ئاجی کاکەحەمە ئەمین عەتتار و سیروان بکر سامی، ڕۆژنامەی پێشکەوتن، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ۱۹۹۸ ل ۳۱۸، پیشکوتن، ژمارە(٦۹) سالی دووەم، ۱۸ ئۆگستی ۱۹۲۱ ل ٤؛ ئیدمۆندس، سەرچاوەی پێشوو، ل ۲۸۱.

ئەوەی جێگای ئاماژە پێدان بێ، ئەو پشێوییە هاوکات بوو لەگەڵ مەسەلەی دەنگدان بۆ دەست نیشانکردنی فەیسەڵی کوڕی حوسێن(١٨٨٥-١٩٣٣) بە شای عیراق، وەلێ لە سۆنگەی ئامادەیی هێزی تورك لە ڕەواندزێدا، ئاکنجێیانی ناوچەکە نەیانتوانی لەو بارەوە هیچ هەڵوێستێك وەرگرن[٧٣]. بۆیە ئینگلیزەکانیش لە بەرانبەر ئەو پێشڕەوییەی هێزەکانی تورك و بۆ بە دەست هێنانی مەرامەکانیان دەستە وەستان ناوەستن، بەڵکو لە سەرەتا بە هێزی ئاسمانی دەکەونە بۆردومان کردنی ڕەواندزو ناوچەکانی دەوروبەری، ئینجا لە پاشان دەست بە هێرش دەکەن، ئەوەتە لە بروسکەیەکی کۆمیسیاری باڵا لە عیراق کە بۆ وەزیری موستەعمەرات ڕەوانەی کردوە دەڵێ: "... **هێرشێکمان بە هاوکاری هێزە ئاسمانیەکان کرد لە ڕۆژی ٢٧ی کانوونی یەکەم، هێزەکانمان لە دوو فەوج و دوو پەلی پیادە، لە هێزەکانی(لیڤی)[٧٤] و هێزێکی پۆلیس لە هەولێر، کە هەموویان هەزار تفەنگێك دەبوون، ئەمڕۆ بروسکەیەکمان پێگەیشت تێیدا ئاگادارمان دەکاتەوە لە کشانەوەی هێزەکانی تورك و عەشایەری**

---

(٧٣) د. محمد مظفر الادهمي، المجلس التاسيسي العراقي، الجزء الاول، دار الشؤون الثقافية العامة، الطبعة الثانية، بغداد، ١٩٨٩، ص ٤١٦٠ السيد عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، الجزء الاول، الطبعة السابعة، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، ١٩٨٨، ص ٥٩.

(٧٤) هێزی لیڤی، هێزێکی سەربازی بوون کە دەسەلاتدارانی بریتانی لە شوێنی هێزی بەکارهاتوویان لە عیراق دایان مەزراند بوو بە مەبەستی کەم کردنەوە تێچوونی سەربازی خۆیان. ئەو هێزە کە لە بەشێك لە خەلکی عیراق و ناشوورییە ئاوارەکان پێك هاتبوون فەرمانیان لە ئەفسەرە ئینگلیزەکان وەردەگرت. د. کمال مظهر احمد، دور الشعب الكردي في ثورة العشرين العراقية، ص ٣٧.

سوورچی له باتاس‌و حەریرەوە بۆ ڕەواندز...[٧٥]". واتە بەم شێوەیە بریتانییەکان توانیان دەست بە سەر ئەو ناوچانە دا بگرنەوە.

بە هاتنەوەی مێیەددین بەگ بۆ ڕەواندزو هێنانی هەندێ هێزو جبەخانەی‌تر هێزەکەی ڕەواندز گڕوتنیی زیاتری تێکەوت، ئەوە لە لایەك، لە لایەکی‌تریش لەولاوە کەمالییەکان کەوتنە زیاتر خۆ تەیار کردن بۆ گێڕانەوەی دەسەلاتیان بۆ ویلایەتی مووسڵ، هەر بۆیە مستەفا کەمال لە ١ی شوباتی ١٩٢٢ لە تەلەگرافێکی‌دا کە بۆ وەزیری بەرگری ڕەوانەی کردوە دەڵێ:" ئێستا لە پێشڤە چوونە سیاسیەکاندا دەفامرێتەوە کە فەیسەڵ خەریکە حکومەتێك لە عیراق دابمەزرێنێ، ئینگلیزەکانیش لە خۆ ئامادەکردن دایە بۆ ئەوەی موسڵ لە ژێر ماندێتی خۆی دابێ، ئیدی بۆ ئەوەی موسڵ رزگار بکەن، کە بەشێکە لە میثاقی نیشتمانیمان[٧٦] دەبێ سوپا بەرەو ناوچەی ڕەواندز بنێرین"[٧٧]. لە بەر ئەوە لە ١٧ی مارتی ١٩٢٢ ڕەمزی بەگیان وەکو

---

(٧٥) د. ولید حمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ١٢٧-١٢٨.

(٧٦) میساقی نیشتمانی، دوای بەستنی کۆنگرەی سیواس لە ٤-١١ی ئەیلولی ١٩١٩ بە سەرۆکایەتی مستەفا کەمال، کۆنگرەکە بڕیارێکی دەرکرد کە لە شەش خاڵ پێك هاتبوو ئەمە لە درایی بوو بە میساقی نیشتمانی بزاڤی ڕزگاریخوازی تورکی. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: حنا عزو بهنان، التطورات السياسية في تركيا ١٩١٩-١٩٢٣، رسالة ماجستير، كلية الاداب، جامعة بغداد، ١٩٩٠، ص ٦٠.

(4)Republic of Turkiye, Chief- of Staff Publications, Turk Istiklal Harbi, Vol, Iv, Guney Cephesi(Ankara,1966),p.267 .

لە: پرۆفیسۆر د.میم کەمال ئۆقە، کرنۆلۆژیای مەسەلەی ویلایەتی موسل ١٩١٨-١٩٢٦، وەرگێڕانی: سەلام ناوخۆش، چاپی یەکەم، چاپخانەی خەبات، دهۆك، ٢٠٠٠، ل٣٥. وەرگیراوە.

قائیمقام لە ڕەواندز دامەزراند[٧٨]. کاتێکیش ڕەمزی بەگ لە کۆتایی‌ی مایسی ١٩٢٢ گەیشتە ڕەواندز جەختی لەسەر هاتنەوەی هێزەکانی تورك بۆ ناوچەکانی هەولێرو کەرکوك‌و سلێمانی لە ماوەیەکی کورتدا کرد[٧٩].

هەروەها کەمالییەکان بە مەبەستی گەیشتن بە مەرامەکانیان کەوتنە پەیوەندی کردن بە سەرۆك عەشیرەت‌و پیاوانی ئاینی ناوچەکە‌و لە ڕێگای پروپاگەندەی ئاییندەوە توانییان سەرنجی زۆربەیان بە لای خۆیان ڕابکێشن، ئەوەتە لە وەلامی نامەیەکی‌دا والی دیاربەکر کە بۆ شێخ عەبدولسەمەد زادەو شێخ عەبدورڕەحمانی سەران[٨٠] ڕەوانەی کردووە دەڵێ:" ... وە بزانن بە زانینێکی(یەقین) کە سەرکەوتنی کۆتایی هەر بۆ موسڵمانان دەبێ وە ڕزگار دەبن لە صەلیبییەکان و بەکرێ گیراوە تێکشاوەکانیان. وە لە پێناوی ئەوەدا (ئۆزدەمیر بەگ)ی قائیمقام‌و ئەوانەی لە گەڵی دان دەنێرین بۆ لاتان‌و لە دراییدا هێزی‌تر ڕەوانە دەکەین بۆ ئەوەی بەشداریتان بکەن‌و

---

(٧٨) دیقید ماکداول، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی یەکەم، ل٢٩٥؛ کرێس کۆچیرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٣.

(٧٩) أ. م. منتشاشفيلي، العراق في سنوات الانتداب البريطاني، ترجمة: د. هاشم صالح التكريتي، مطبعة جامعة بغداد، ١٩٧٨، ص ٣١٨.

(٨٠) شێخ عەبدورڕەحمانی سەران، سالی ١٨٨٠ لە بنەماڵەیەکی بەناوبانگ لە دۆڵی ئاکۆیان لە دایك بووە و بەشداری بەرگریکردنی ناوچەکەی کردووە لە دژی سوپای ڕووسەکان لە جەنگی یەکەمی جیهانی، هەروەها بەشداری زۆری شەڕەکانی دژ بە ئینگلیزی کردووە، دواتریش ڕۆڵێ کاریگەری بینیوە تا لە سالی ١٩٦٠ کۆچی دوایی کردووە. طالب سەرانی، نامەی والی دیاربەکر بۆ (شێخ عەبدولڕەحمانی سەران)، گۆڤاری رواندز، ژمارە(٢) ، ڕەواندز، هاوینی ١٩٩٨، ل٥٥.

تەنسیقی لەگەڵ دا بکەن لە خودای بەرز دەپارێمەوە سەرتان بخات"[٨١]

کاتێکیش ئۆزدەمیر لە ناوەڕاستی حوزەیرانی ١٩٢٢ گەیشتە ڕەواندز دەبوو لە پلەیەکی نانەوەی کێشە و ئاژاوەی تەواو دابێت‌و نەخشەیەکی گرنگ بۆ هاندانی خەڵک لە ناوچەکەدا بگێڕێت، هەر بۆیە ڕای گەیاند کە ئەرکی گرتنەوەی سەر لە نوێی ویلایەتی موسڵی لە ئەستۆ دایە[٨٢]. کەچی لە نامەیەکی‌دا بۆ مستەفا کەمال دەڵێ:"هەر وەکو من تەماشـــا دەکـــەم‌و لێی وورد دەبمەوە، کوردی ئەو جێگایانە وەکو پێشوو نەماون، هەموو چاویان کردۆتەوە بۆنی ئازادیان کەوتۆتە دەماغەوە هەوای حکومەتیان لە مێشکدا دەجوولێتەوە، ئەگەر ئێمە بۆ ئەمانە ئیدارەیەکی سیاسی تەشکیل نەکەین، زۆر دووری دەبینم بتوانین وەکو پێشان بیانخەینەوە ژێر حوکمەوە، دەبێترێت کە لە هەموو لایەکەوە دەکۆشن بۆ ئەمە خۆیان لە ژێر حوکمی ئەو و ئەم ڕزگار کەن"[٨٣]. بەڵام لە پەیوەندی کردن‌و نامە گۆڕینەوەی دا ئۆزدەمیر لەگەڵ سەرۆک هۆزە کوردییەکاندا بە شێوازێکی‌تر گوزارشت دەکات‌و دەکەوێتە هاندانیان لە دژی ئینگلیزەکاندا. ئەوتە لە نامەیەکی‌دا کە لە ٢٦ی حوزەیرانی ١٩٢٢ بۆ ڕەسوول ئاغای سەرۆکی هۆزی دزەیی ڕەوانەی کردووە دەڵێ:" ...

---

(٨١) طارق جامباز، وثيقة عمرها ٧٥عاماً تنشر لاول مرة رسالة جوابية من والي دياربكر الى الشيخ عبدالرحمن سراني عام ١٩٢٢، صحيفة خەبات، العدد(٨٤٦) ، ١٧/ تشرين الاول/١٩٩٧؛ طالب سەرانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٦.

(٨٢) ئیدمۆندس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٩٩.

(٨٣) مەلا ئەسعەد خەیلانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٠.

سوپاس بۆ خواوەند کە ئێمە هاتووینەتە ئەم ناوچەیە تا پێی هێزە دەرەکییەکان کە لێرە حوکم دەگێڕن، کورت بکەینەوە ولاتە پێوەزەکەمان رزگار بکەین بە یارمەتی خوا بە زووبی دەست بە ڕێکخستنی خەڵک بۆ بەشداری لە ڕاپەڕینێکی گشتی دەکەین"[٨٤].

ئۆزدەمیر بە زیرەکی و لێهاتووی خۆی ڕۆڵی کاریگەری گێڕا لە ڕاکێشانی سەرۆک هۆزەکان و خەڵکی ناوچەکە بۆ لای خۆی،هەر بۆیە ئەحمەد تەقی لەو بارەیەوە دەڵێ:" ئۆزدەمیر کە بە ڕەگەز لە چەرکەسەکانی(میسر) بوو، پیاوێکی چالاک و زیرەک و خوێندەوارێکی باش بوو، شارەزاییەکی تەواوی لە ڕەوشت و خووی کوردەکاندا هەبوو، لە دەستووری عەشایرا چاک ئەزانی، قسە خۆش و قسەزان و وریا بوو، زۆر ئاقڵتر لەگەڵ سەرەک هۆزە کوردەکاندا ئەجوولایەوە، بۆیە بە پێچەوانەی حاکمە ئینگلیزەکان هەمووبانی کردبوو بە ئەموستیلە و کرد بووینە پەنجەی خۆی" [٨٥]. هەروەها کەمال مەزهەریش لەو بارەیەوە دەڵێ:"... ئۆزدەمیر توانی لە نزیکەوە پێوەندی لەگەڵ ژمارەیەکی زۆری سەردارانی کورد دابمەزرێنێ، هەزارو یەک گفتی شیرینی درۆی دانێ..." [٨٦]. بۆیە دەتوانرێ بووترێ، ئۆزدەمیر یەکێك بوو لەو کەسایەتییە سیاسییانەی کە زیرەکانە ناخی کۆمەڵگای کوردەواری خوێند بۆوە و دەیزانی خاڵی دەستە بەرکردنیان

---

(٨٤) ڕۆبەرت ئۆلسن، ڕاپەڕینی شێخ سەعیدی پیران ١٨٨٠-١٩٢٥، وەرگێڕانی: ئەبوبەکر خۆشناو، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ١٩٩٩، ل ل ٢٨٢-٢٨٤.

(٨٥) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ٦٢-٦٣.

(٨٦) د. کمال مەزهەر، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، ل ١٢٠.

لە کوێیە، هەروەها ئاگاداری ئەوەش بوو کە سۆزی ئاینی چەند کاریگەرە بە سەر ئەو نەتەوە موسڵمانەوە. بۆیە سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە ڕۆژانە پێنج فەرزە قامەتی دەبەستو نوێژی دەکرد بە بەرچاوی خەڵکەوە[٨٧].

شێرزەییی باری ئینگلیزەکان بە گشتیو بوونی ڕەواندز بە پەناگای نەیارانیان بە تایبەتی، ئینگلیزەکانی هەراسان کرد، بۆیە لە ١٠ و ١١ی تەموزی ١٩٢٢ فڕۆکەکانیان بۆردوومانی ڕەواندزییان کرد[٨٨]. هەروەها کاتێکیش کەریم بەگی فەتاح بەگی هەمەوەند کاپتن بۆندو کاپتن ماکنتی لە ڕۆژێکدا کوشت لەگەڵ سەید محەمەدی جەباری ڕووی لە ڕەواندز کرد، ئەوەندەیتر ئینگلیزەکانی ترساند[٨٩]. چونکێ لە ڕاستیدا هاتنی هێزێکیوا بە سەرۆکایەتی ڕێبەرێکی فیداکاری لە خۆ بوردوو بۆ ئۆزدەمیر سەرکەوتنێك بوو کە ئاواتی بۆ دەخواستو بەختی ئەوی بۆ هاندانو بەهێز کردنو ڕاپەڕاندنی هۆزەکان دەجوولاند[٩٠]. کاتێکیش پشدەرییەکان پاڵپشتی خۆیان بۆ ئۆزدەمیر ڕەوانە کرد، ئۆزدەمیری هێنایە سەر بیری ئەوەی هێرش بکاتە سەر

---

(٨٧) احمد خواجه، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی یەکەم، ل ٨٣.

(٨٨) نیدمۆندس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠٣؛ م. ر. هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان، بەرگی دووەم، ل ٢١٣.

(٨٩) دارا ئەحمەد کەریم بەگ، کەریم بەگی فەتاح بەگی هەمەوەند بەشێك لە میژووی ڕزگاریخوازی گەلی کورد، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠١، ل ١٤٤.

(٩٠) نیدمۆندس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠٥؛ د. عثمان علی، دراسات في الحركة الكوردية المعاصرة ١٨٣٣-١٩٤٦ دراسة تاريخية وثائقية، الطبعة الاولى، مطبعة الثقافة، اربيل،٢٠٠٣، ص ٣٩٠.

ناوچەکانی ڕانیەو دەوروبەری، سەرئەنجام لە کۆتایی ئابی ١٩٢٢ لە قۆڵی شاور[٩١] بۆ سەر دەربەندی ڕانیە بە سەرۆکایەتی ئاغاکانی پشدەرو، قۆڵی ناوەشت[٩٢] بۆ سەر شەهیدان[٩٣] بە سەرۆکایەتیی ئۆزدەمیر دەستیان بە پێشرەوی کردو لەگەڵ ئینگلیزەکان کەوتنە شەڕەوەو لە ناوچەکانیان دەرکردن[٩٤].

سەرکەوتنی ئۆزدەمیر لە ناوچەکانی پشدەر کاریگەری کردە سەر تورکخواکانی کۆیە، هەر بۆیە هاتن بەپیر داواکاری ئەوەوە کە ئۆزدەمیر هێزێك ڕەوانەی ئەوێ بکا، بەڵام لەگەڵ چوونی هێزەکە بۆ ڕۆژی دواتر فڕۆکەکانی ئینگلیز بۆردومانی کۆیەیان کردو خەڵکی شارەکەی هێنایە سەر ئەوەی داوا لە تورکەکان بکەن هێزەکانیان لە کۆیە بکەنە دەرەوە[٩٥].ئەوە لە لایەك، لە لایەکیتر ئەو سەرکەوتنەی ئۆزدەمیر زەنگی مەترسی بۆ ئینگلیزەکان لە سلێمانی لێداو لە ئەیلولی ١٩٢٢ چۆڵیان کردو ڕەوشی شارەکەیان بە شێخ قادری برای

---

(٩١) دۆڵی شاور: دەکەوێتە باکووری خۆرئاوایی شارۆچکەی ڕانیەی ئێستاکە.

(٩٢) دۆڵی ناوەشت: دەکەوێتە باکوور و باکووری خۆرهەڵاتی شارۆچەکەی ڕانیەی ئێستاکە.

(٩٣) دۆڵی شەهیدان: بە درێژایی دۆڵی ناوەشت دەکەوێتە باکووری خۆرهەڵاتی شارۆچکەی ڕانیەی ئێستاکە.

(٩٤) کریس کۆچێرا، سەرچاوەی پێشوو،ل ٧٥؛ جلال طالباني، كردستان و الحركة القومية الكردية، الطبعة الاولى، دار الطليعة، بيروت، ١٩٦٩، ص ٢١٦؛ میرزا محمد ئەمین مەنگوڕی، حقائقی بەسەرهاتی شێخ مەحمود لە پەنای ئیستقلالی کوردا، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٣،ل١٦.

(٩٥) طاهر احمد حويزى، میژووی کۆیە، بەرگی دووەم، بەشی یەکەم، مطبعة نمير، بغداد،١٩٨٤، ل١٤٩-١٥٠؛ مەسعود محمد، گەشتی ژیانم، چاپی یەکەم، ستۆکهۆڵم، سوید، ١٩٩٢،ل ٣٦.

شێخ مەحمود سپارد[٩٦]. بۆیە ئۆزدەمیر لە نامەیەکیدا بۆ شێخ قادر دەڵێ:" ئەبێ باش بزانن... بستێ جێ لەو خاکانەی کە لە(میثاقی میللی) مانا دانراوە لە ژێر چنگی بێگانەدا نابێ بمێنێتەوە. ئینجا من بۆ ئەوە هاتمە کوردستان کە ئەم (حەقیقەت)ە لە برا خۆشەویستەکانی سەر بە ئێمەو هاوپەیمانەکانمان تێ بگەێنم، تا وەک کوردەکانی برای دینو دۆستی دێرینمان نەبنە قوربانی سیاسەتی ئینگلیزە خائنەکانو بە هاندانی ئەوان کۆسپو تەگەرە نەهێنە رێگەمان ... لە بەر ئەوە کە سەرپاکی وولاتی(موصل) خراوەتە میثاقی میللی تورکەوە، هێزێکی خائینی وا بە بیرنایەت کە بتوانێو لە ناو سنووورەکانی میللی ئێمەدا فەرمان رەوائی بکا..."[٩٧].

ئینگلیزەکان لە ناکامی ئەو تێکشکانە گورچو برەی کە دووچاری هێزەکانیان هاتبۆوە، بۆ ماوەی چەند هەفتەیەک کەوتنە بۆردوومان کردنی دێیەکانی(مەرگەو پشدەرو دۆڵی شاور)، کە سەرە رێگای هاموشۆی تورکخواکان بوو بۆ ڕەواندز، کە زەرەرو زیانێکی زۆری گیانیو مالّی بە خەڵکی بێ سووچو تاوانی ناوچەکە گەیاند[٩٨]. هەر بۆیە کەمال مەزهەر لەو بارەیەوە دەڵێ:" ... بروا ناکەم ئەو ڕۆژگارە لە هیچ قۆناغێکی ولاّتە ژێر دەستە فراوانەکانیان ئینگلیز بە ڕادەی کوردستان چەکی هەم جۆرو، بە تایبەتی فڕۆکەیان بەکار هێنابێت ..."[٩٩].

---

(٩٦) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٥٨؛ کریس کۆچێرا، سەرچاوەی پێشوو،ل ل ٧٤-٧٥.

(٩٧) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ج٦، ل ٥٩٥.

(٩٨) حوسێنی مەدەنی، کوردستان لە ئیستراتیژی دەوڵەتان، بەرگی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٠، ل ٣٣٦.

(٩٩) چەند لاپەرەیەک لە میژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، ل ١٢٠.

ئەڵبەتە ڕێگا چارەی ئینگلیزەکان بۆ لێدانو دەرکردنی تورکەکان لە ڕەواندزو ناوچەکە دۆزینەوەی کەسێك بوو تا بتوانن سوودی لێ وەربگرن، ئیتر لە ژێر پاڵەپەستۆی بوونی هێزی تورك و داواکاری زۆر هێنانەوەی شێخ مەحمود، لە کۆتایی ئەیلولی ١٩٢٢ شێخ مەحمودیان هێنایەوە لە سلێمانی کردیانەوە بە حوکمدار[١٠٠]. هەر چەندە شێخ مەحمود لە بەغدا بەڵێنی دەرکردنی تورکەکانی بە کۆمیسیاری بالاّ دابوو، بەڵام نەچووە ژێر باری جێبەجێ کردنی ئەو بەڵێنەوە، لە بەر ئەوەی وا خرابووە مێشکیەوە کە تورکەکان ویلایەتی مووسڵ وەردەگرنەوە یان بە زۆری چەك دەیگێڕنەوە، ئەوە لە لایەك، لە لایەکیتریش لە ڕۆژنامەکانی ئەوروپا بە گشتیو بریتانییەکان بە تایبەتی گەلی بریتانی داوای دەکرد هێزەکانی لە عیراقو کوردستان بکشێنێتەوەو خۆیان نەخەنە ژێر باری دارایی جەنگەوە[١٠١]. ئیتر لە ژێر ئەو کاریگەرییەو ناڕاستی ئینگلیزەکان لەگەڵی، شێخ مەحمود هەوڵی نزیك بوونەوەیدا لە ئۆزدەمیر، ئۆزدەمیریش ڕاستەوخۆو ناڕاستەوخۆ هەوڵی ڕاکێشانی شێخ مەحمودی دەدا، ئەگەر بزانین لە کاتی هاتنەوەیدا بۆ سلێمانی لە نامەیەکیدا بۆ شێخ مەحمود وتوویەتی:"لەوە کە (مەفرەزەیەکی تورك)م ناردوەتە دەوری

---

(١٠٠) جرجیس فتح الله، المصدر السابق،ص ٢٥٩؛ جەعفەر عەلی ڕەسول، ناسیۆنالیزم و ناسیۆنالیزمی کوردی، چاپخانەی ڕەنج، سلێمانی، ٢٠٠٤،ل ٢٠٤؛ فواد عارف، مذکرات فواد عارف، تقدیم و تعلیق، د.کمال مظهر احمد، الجزء الاول، طبعة الاولی، مطبعة خەبات، دهوك، ٢٠٠٠، ص ٣١.

(١٠١) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٦٢.

سلێمانی، زۆر تکام هەیە، خەیال نەفەرموون شتێکی خراپم بە دڵا هاتبێ لە لایەن کردەوەیەك کە خوا نەخواستە لە وانە بێ لە ئێوەوە رووبدا، ئێمە هەر لە دەمێکەوە باسی راستی و یەك رەنگی و پاکی ویژدانی ئێوەمان بیستوە و تێ گەیشتووین کە بەرامبەر بە دەوڵەت و میللەت(دەوڵەت و میللەتی تورکی مەبەستە) پەیوەستەیەکی بە هێزو خۆشەویستیەکی بێ ڕیاتان هەیە. لە بەر ئەوە ناوی ئێوە (واتە شێخ مەحمود) لە دڵو گیانی ئێمەدا جێگەیەکی بەرزو بەڕێزی داگیرکردوە..."[102]. لێرەدا دەتوانرێ بووترێ، ئۆزدەمیر زیرەکانە هەوڵی داوە شێخ مەحمود بە لای خۆیدا ڕابکێشتو لە دڵ پاکی و دڵی سافی خۆی و تورکەکان دڵنیای بکاتەوە، ئەگەرچی تا ئەو کاتەش هەڵوێستو سیاسەتی شێخ مەحمودی لا ڕوون نەبووە، لە بەر ئەوەی لە بەشێکی تری نامەکەیدا دەڵێ:" ئێمە ئێتر بەلامانەوە ئەوەندە مەبەس نیە کە(مەفرەزە) کەمان بێتە ناو شاری سلێمانی یەوە یان نە؟ چونکە هاتنی ئێوە (واتا شێخ مەحمود) بۆ سەرکار لە ڕووی مەسلەحەتی دەوڵەتو غایەی نیشتمانیەوە، ئێمە (واتا بۆ تورك) بەسە ئینجا تانامەتان ئەگاو ئەو سیاسەتە کە بە تەمان لە سەری بڕۆن بۆ مان ڕوون ئەکەنەوە مەفرەزەکەمان لەو جێگەیەدا ئەوەستێنین کە ئێستە لێیەتی ئەگەر بێتو ئێوە بە مەسلەحەتی بزانن تادەوری(ڕانیە)ش ئەیکێشینەوە"[103].

---

(١٠٢) هەمان سەرچاوە، ل ٥٦٥.

(١٠٣) سەرچاوە ی پێشوو بل ل ٥٦٥-٥٦٦.

جێگای ئاماژە بۆ کردنە هاتنی لە ناکاوی سمکۆی شکاك بۆ خواروو‌ی کوردستان دوای تێك شکانی لە دەست تورکەکان وەرچەخانێکی نوێی لە ڕەوتی ڕووداوەکاندا پێك هێنا[١٠٤]، لە بەر ئەوەی لە لایەك مێجەر نۆئێلی خستە سەر بیری ئەوەی کە لەگەڵ سەید تەهای نەهری[١٠٥] و شێخ مەحموود یەکیان خاتو بیانکا بەگژ

---

(١٠٤) د. عثمان علی، المصدر السابق، ص ٤١٢؛ عەلا ئەدین سەجادی، مێژووی ڕاپەڕینی کورد، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئێران، سەقز، ١٩٩٦، ل ١٧١.

(١٠٥) سەید تەهای نەهری کوڕی شێخ محەمەد سەدیق کوڕی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهریە و لە ساڵی ١٨٩٢ لە دایك بووە، بە هۆی ئەوەی لە بنەماڵەیەکی شۆڕشگێڕ چاوی هەڵهێناوە ڕۆڵێکی کاریگەری لە بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستان دا بینیوە بەر لە جەنگی یەکەمی جیهانی. دوای جەنگیش بە هۆی خزمایەتیانەوە لە گەڵ سمکۆی شکاك بە یەکەوە هەوڵی خۆیان خستۆتەکارو شۆڕشیان بە ڕووی حوکمەتی ئێران ڕاگەیاندووە تا ئەو کاتەی دەشکێن‌ڕ پەنا دەهێننە بەر باشووری کوردستان. سەید تەها پەیوەندی بە ئینگلیزەکانەوە دەکات بە ئومێدی ئەوەی یارمەتییان لێبڕاوەبگرێت بۆ دروست کردنی دەسەلاتێکی هاوشێوەی شێخ مەحمود لە ناوچەکانی ڕەواندز کە سەرئەنجام لە ٩ی مایسی ١٩٢٣ بە قائیقامیەتی ڕەواندز ڕازی دەبێت و خزمەتێکی زۆری لایەنی ناوەدانکردنەوەو ڕۆشنبیری‌و سیاسیی ناوچەکە دەکات تا ١٣ی تەشرینی دووەمی ١٩٢٨ لە سەر بانگێشتی ڕەزا شا دەچێتە تاران‌ڕ لە ژێر پاڵەپەستۆی ئەوان لە ٢٩ی کانونی دووەمی ١٩٢٩ دەست لە کارکێشانەوەی بۆ حوکمەتی عێراقی ڕەوانە دەکاتەوەو لە وێدا دەمێنێتەوە تا لە ساڵی ١٩٣٦ دەرمانخوارد دەکرێت. د. عەزیز شەمزینی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٠-١٥٦؛ حسین جاف، سەی تەهای شەمزینانی، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە (١٣٥) ئابی ١٩٩٥، ل ٦٢؛ _____، بەڵگەنامەی بزووتنەوەی کورد، وەرگێڕانی: نەزەند بەگی خانی، گۆڤاری هیوا، ژمارە، (٧)، پایزی ١٩٩٠، ل ٣٢.

ئۆزدەمیرا[١٠٦]، لە لایەکیترییش سەید تەها بێ هاوکاری سمکۆ کەوتە ڕێکەوتن لەگەڵ ئینگلیزەکانو بە هێزێکی١٥٠ کەسی لە ناوەڕاستی تەشرینی دووەمی ١٩٢٢ هێرشی کردە سەر ناوچەکانی ژێر دەسەلاتی ئۆزدەمیر، ئەگەرچی سەید تەها لە شەڕەکاندا سەرکەوتنی تەواوی بە دەست نەهێنا بە هۆی باران بارینێکی زۆر لە ناوچەکەدا، بەلاّم توانرا دەست بگرنەوە بە سەر ناوچەکانی ڕانیەو دەوروبەریدا لە ژێر کاریگەری هێزی تاسمانی ئینگلیزەکاندا[١٠٧]. لێرەشدا دەبێ ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کە ئەو هێرشانە هاوکات بوو لەگەڵ دانیشتنی نوماینەدەی ئینگلیزەکانو کەمالییەکان لە لۆزان، هەر بۆیە وەزارەتی کۆلۆنیای بریتانی فەرمانیدا بە کۆمیسیاری بالاّ کە ئیتر هێرش نەکرێتە سەر سەنگەرەکانی تورك هەتا لە ناو خاکی عیراقیش دابێت، بەلاّم کۆمیسیاری بالاّ دەلێت: خۆش بەختانە ئەو فەرمانە درەنگ گەیشت[١٠٨].

بە هاتنی سمکۆ تورکەکان بە گشتیو ئۆزدەمیر بە تایبەتی ترسی ئەوەیان لێ نیشت، نەکا بداتە تەك ئینگلیزەکانو هاوکارییان بکات. لە بەر ئەوەی بەسری بەگی قوماندانی جەبهە نامەیەك ئاراستەی ئۆزدەمیر دەکاتو دەلێ:" سمکۆ کابرایەکی فێلبازە بە هۆی زرنگی

---

(١٠٦) ئیدمۆندس، سەرچاوەی پێشوو، ٣٧٥؛ کریس کۆچێرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٠.

(٦) ئیدمۆندس، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٧٢؛ کریس کۆچێرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٠؛ لونگریك، المصدر السابق، ص ٢٩٣.

(١) دیقید ماکداول ، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی یەکەم، ل ٢٩٨.

خۆیەوە ئەو خەنجەرە کە هەڵیگرتووە بۆ کاتی خۆی ئەشارێتەوە... دەرکەوتنی سمکۆ لە ناو عەشایری کوردا بەم جۆرە گەورە بوونی و دەسەلآت پەیا کردنی بۆ (حکومەتی‌میللی) ئێمە(واتا بۆ حکومەتی تورك) دەس نادا..." [109]. هەروەها کاتێکیش سمکۆ بەرەو سلێمانی بۆ لای شێخ مەحمود دەکەوێتە ڕێ، ئۆزدەمیر دەکەوێتە ئەندێشەیەکی گەورەوە، بۆیە لە لایەك فەوزی بەگ، ڕەمزی بەگو ئەحمەد تەقی ڕەوانەی سلێمانی دەکات [110]و، لە لایەکی‌ترییش لەگەڵ کۆمەڵەی (کرکوك مدافعه حقوق جمعیتی)[111]دا دەکەوێتە نامە گۆڕینەوەو دەڵێ:" ئەو نامانەی کە(سمکۆ) بۆ سەرەك عەشیرەتەکانی کوردی نارد بوو، لە ڕێگە کەوتە دەس ئێمە. بە ڕاستی (خیانەتو جنایەت) هەر ئەمەنده ئەبێ(سمکۆ) لەم نامانەدا ئەڵێ: بەو هێزانەوە کە لە هەولێرو سلێمانی پێکیەوە ئەنیم پەلاماری تورکەکانی(ڕەواندز) ئەدەم. ئێوەش بە خۆتانو عەشایرتانەوە بە ڕووآڵەت بۆ کۆمەکی تورکەکانیو یارمەتی دانی ئەوانن بچنە لای ئۆزدمیر بۆ ڕەواندز و بیگرن. دوای ئێوە منیش بە هێزەکەی خۆمەوە هەڵ ئەکوتمە سەر(ڕەواندز)و هەر زابتو عەسکەرێکی کە لە وێ بێ ئەیانکوژینو شارەکە لە تورك پاك ئەکەینەوە ..." [112]. لێرەدا بە دیاردەکەوێت کە

---

(١٠٩) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو،ل ٥٨٣.

(١١٠) احمد خواجه، سەرچاوەی پێشوو، ل١٤٦.

(١١١) ئەو کۆمەڵەیە لە کەرکوك لە لایەن ئەو کەسانەوە دامەزرابوو کە خۆیان بە تورك دەزانی. رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٠٨.

(١١٢) رفیق حلمی، هەمان سەرچاوە، ل ٦١٣.

سمکۆ بۆ مەبەستی ئەوە چۆتە سلێمانی تا هاوکاری‌و هەماهەنگی لە شێخ مەحمود وەربگرێت‌و لە هێزەکەی ئۆزدەمیر بدات هەر بۆیە لە نامەکەی دا بەردەوام دەبێت‌و دەڵێ:"... من لەو باوەڕەدام کە تا سمکۆ لە سلێمانی بێ هەرچی ئەکرێ‌و یا بمانەوێ بیکەین، لە وانەیە سەر نەگرێ‌و یا بە پێچەوانەی مەبەسی ئێمە، بێتە دی..."[113]. لێرەدا ڕای خۆمان دەخەینە تەك ئەو لێکۆڵەرەوەیەی کە دەڵێ:" دوور نیە ئینگلیزەکان هەر خۆیان ئەو نامانەیان بە ناوی سمکۆوە نوسیبێ‌و وێنەیەکیشیان بۆ ئۆزدەمیر ڕەوانە کردبێ تا نێوانی بە تەواوەتی لەگەڵ تورکەکان تێك بچێت‌و لە کاتی چوونیشی بۆ سلێمانی سمکۆ شێخ مەحمود لە تورکەکان دوور بخەنەوە"[114]. چونکێ ئینگلیزەکان لەو بارەیەوە دەستێکی بالآیان هەبووە.

سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە سمکۆ لە درای گەیشتنی بۆ سلێمانی بە پێچەوانەی ویستی ئینگلیزەکان‌و لە ژێر کاریگەری تورکخواکان دەکەوێتە ڕێکەوتن‌و لە ڕێگای سنووری دەسەلاتی ئۆزدەمیرەوە دەگەڕێتەوە ناوچەکانی سەر سنوور[115]. بەلآم دەتوانرێ بووترێ، کە سمکۆ لە ژێر گوشاری جگەر گۆشەکەی (خەسرەو) کە دیل بوو لای تورکەکان، لە لایەك‌و، دەست کەوتنەوەی خەزێنە دەست

---

(۱۱۳) رفیق حلمی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦١٥.

(۱۱٤) محمد رسول هاوار، سمکۆ... ، ل ٥٩١.

(۱۱٥) عبدالرقیب یوسف و سدیق سالح، بیرەوەریەکانی ئەحمەدی خەماغای پشدەری، چاپخانەی نازاد، سلێمانی، ۲۰۰۱، ل ۹۸.

به سەر گیراوەکەی لە لایەکی‌تردا، کەوتە ژێر کاریگەری تورکخواکانو لەگەڵ تورکان کەوتە ڕێکەوتن.

سەر ئەنجامی گفت‌وگۆی نێوان نوێنەری ئۆزدەمیرو شێخ مەحمود لە سلێمانی هەر دوولا دێنە ڕێکەوتن لە سەر ڕەوانە کردنی وەفدێك بۆ ڕەواندزو لە وێشەوە بۆ ئەنقەرە، هەر بۆیە شێخ مەحمودی حەفید، فایەق تاپۆ، فەتاحی ژن برای، ئەحمەد تەقیو ڕەفیق حلمی ڕەوانە کرد[١١٦]. بەلاّم لە کاتی چوونی نوماینەدەی شێخ مەحمود بۆ ڕەواندز ڕەوشی ناوخۆی ئەوێ گرژی تێکەوتبوو بە هۆی ململانێی نێوان حاجی نەورۆز ئەفەندی، مەحمەدعەلی ئاغای جوندیانیو شێخ مەحمەد ئاغای وەلاّش لە لایەکو نووری باویل ئاغاو شێخ ڕەقیب لە لایەکی‌ترا کە ئۆزدەمیر ڕۆڵی کاریگەری تیادا دەگێڕا[١١٧].

ئیتر بە بیستنی ڕێکەوتنی شێخ مەحمودو تورکەکانو بێهیوابیان لە هاوکاری کردنیان، ئینگلیزەکان لە دوو قۆڵەوە هێرشیان کردە سەر ڕەواندز، قۆڵی کۆیە بە سەرکردایەتی سەرهەنگ ڤنست کە مەبەستی دابڕانو دوورخستنەوەی شێخ مەحمود بوو لە تورکەکان، لەگەڵ قۆڵی سنوور بە سەرکردایەتی سەرهەنگ دوبس، بە هاوکاری لەگەڵ هێزی ئاسمانی چوونە پێشەوەو، ئۆزدەمیر بە بێ بەرگری لە ڕێگای سنووری ئێرانەوە هەلاّتو لە ٢٢ی نیسانی ١٩٢٣ ئینگلیزەکان ڕەواندزیان

---

(١١٦) جەلال تەقی، سەرچاوەی پێشوو،ل ٤٧٠؛ ڕەمزی قەزاز، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٣.

(١١٧) ڕەمزی قەزاز، هەمان سەرچاوە، ل ل ١٥٣-١٥٤.

داگیرکردەوە[118]. ئەنجام ئینگلیزەکان بە هاوکاری لەگەڵ حکومەتی عیراق کە بە پرسو ڕای ئەوان بەڕێوە دەچوو کەوتنە بەڕێوەبردنی ئەوناوچانەوە[119]. بەمەش ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز پێی نایە قۆناغێکی نوێوە کە لە بەشی داهاتوودا باسی لێوەدەکەین.

(۱۱۸) د. محمد مظفر الادهمي، المصدر السابق، الجزء الثاني،ص ٤١؛ حەسەن ئەرفەع، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٨؛ عەلی سەیدۆ گەورانی، لە "عەممان"ەوە بۆ" ئامێدی" گەشتێك بە کوردستانی باشووردا، وەرگێڕانی: تالیب بەرزنجی، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی ،٢٠٠٠، ل ٢٠٢؛ حوسێنی مەدەنی، سەرچاوەی پێشوو،ل ٣٥٨-٣٥٩.

(۱۱۹) ئەحمەد باوەڕ، ئۆزدەمیر و کورد، ل ٣٥.

بەشی دووەم

رەوشی سیاسیی رەواندز لە سالآنی ئینتیدابی بریتانی و قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی‌ی عیراقدا

(١٩٢٣-١٩٣٩)

تەوەری یەکەم

دامەزراندنەوەی دەسەلاتی ناوەندی لە رەواندز
(١٩٢٣-١٩٣٢)

کۆنگرەی سان رِیمۆ [١] لە ٢٥ی نیسانی١٩٢٠ عیراقی خستە ژێر ئینتیدابی بریتانیاوە، بەلآم بە هۆی سەرهەلدانی رِاپەرین لە رەواندزو نەمانی دەسەلاتی ئینگلیزو هاتنی سوپای تورك کە لە پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد، رەواندزی لەو رۆژێمە دابڕیوە تا داگیر کردنەوە لە لایەن هێزەکانی بریتانی لە ٢٢ی نیسانی ١٩٢٣ وە.

دەست گرتنەوە بە سەر رەواندز لە لایەن هێزەکانی بریتانیا لە رۆژێك بەر لە دانیشتی دووەمین کۆنگرەی لۆزاندا، مشتومڕو گلەییو گازاندەی زۆری خستە نێوان نوێنەری بریتانیو تورکی لە کۆنگرەکەدا، چونکە تورکەکان داگیر کردنەوەی رەواندزیان بە مایەی بێزاریی کورد و تورك لە قەلّەم دەداو بە دەرچوون لە ئاگر بەستی مۆدرۆسیان دەزانی[٢]، لە بەرانبەریشدا ئینگلیزەکان داگیرکردنەوەکەیان بە مافێکی رەوا لێکدەدایەوەو دژی هاتنەوەی دەسەلاتی تورکی بوون بۆ ئەوێ[٣]. هەر بۆیە بێ گوێدانە ئەو گلەییو گازاندانە دەسەلاتدارانی

---

(١) کۆنگرەی سان رِیمۆ ناوەکەی بۆ شاری سان رِیمۆی ئیتالی دەگەرِێتەوە.

(2)FOREGN OFFICE 371/9005,E4474, From Sir.H.Rumbold (Lausanne),4May1923,P86 .

(3)FOREGN OFFICE, 371/9005, Lord Curzon to Sir H.Rumbold (Lausanne), 5 May1923, P162.

بریتانی له عیراق به هاوکاری لەگەڵ حکومەتدا کەوتنە خۆ بۆ دامەزراندنەوەی دەسەلاتی ناوەندیی لە ڕەواندز دا، بۆ ئەو مەبەستەش لە ٢٩ی نیسانی ١٩٢٣ نوێنەری کۆمیسیاری بالاّ لەگەڵ ڕاوێژکاری وەزارەتی ناوخۆی عیراقی سەردانی ڕەواندزیان کردو لەگەڵ ناودارانو سەرۆك هۆزەکانی ناوچەکەدا کۆبوونەوەو بڕیاری ئەوەیان دا که ڕەواندز لە ڕووی کارگێڕییەوە بە لیوای هەولێر ببەسترێتەوەو قائیمقامی تیادا دابمەزرێ[٤].

ڕەواندز لای بریتانییەکان گرنگیو بایەخی خۆی هەبوو بە هۆی شوێنە جیۆگرافییەکەی کە کۆنترۆڵی ڕێگای سنووری باکووری ڕۆژهەلاّتی دەکرد، چونکێ کۆنترۆڵ کردنی دەبووە بەر بەستێك لە بەردەم جموجۆڵو پروپاگەندەی تورکەکان[٥]. ئەگەر بزانین تا ئەو کاتەش تورکەکان پروپاگەندەیان بۆ ئەوە دەکرد کە دەسەلاّتیان بۆ ولایەتی مووسڵ دەگەڕێتەوە. هەر بۆیە دەبوو ئینگلیزەکان لە ناوچەکەدا دەسەلاّتێك دابمەزرێنن‌و کەسێکیش تیایدا بکەن بە فەرمانڕەوا لە خۆیان نزیك بێت‌و جێگای متمانەی ئەوان بێت، لێرەشدا سەید تەهای نەهری چاکترین‌و شیاوترین کەس بوو بۆ فەرمانڕەوایی ناوچەکە لە بەر ئەوەی لە لایەك دەسەلاّتێکی فراوانی لە ناوچەکەدا هەبووو جێگای ڕێزی خەڵکی دەڤەرەکە بوو، لە لایەکیتریش دوژمنی سەر سەختی کەمالییەکان بوو. ئیتر ئەوە وای کرد کە ئینگلیزەکان دوای پرس کردن بە سەرۆك وەزیرانی حکومەتی

---

(٤) د.محمد مظفر الادهمي، المصدر السابق، ص ٥٢.

(٥) أ . م. مينتشاشيفيلي، المصدر السابق، ص ص ٣٢٦-٣٢٧.

عیراق، سەید تەهای نەهری لە ٤ی مایسی ١٩٢٣ بە قائیمقام لە سەر ڕەواندز دابمەزرێنن[٦].

بریتانییەکان بە مەبەستی پاراستنی ڕەوشی ئاسایشی ڕەواندز جگە لە هێزی سەید تەهاو سەردارانی ناوچەکە هێزێکی سەربازی ئاشووریەکانیان لە دەڤەرەکەدا جێ هێشت بۆ ئەوەی هاوکاریو هەماهەنگی سەید تەها بکەن لە ڕێکخستنو دابین کردنی ئاسایش تیایدا[٧]، ئەوە لە لایەک، لە لایەکیتریش لەگەڵ حکومەتی عیراقیدا کەوتنە ڕاوێژ کردن تا دەسەلاتی سەید تەها جێگیر تر بکەن. چونکێ لە نامەیەکیدا پشکنەری کارگێڕی بریتانی لە ٩ی مایسی ١٩٢٣ کە بە زمانی عەرەبی بۆ سەید تەهای ڕەوانە کردووە دەڵێ:" بە پێی ئەو ڕاگەیاندنەی کە لە وەزارەتی ناوخۆوە لە بەغدا پێمان ڕاگەیەندراوە ئێوە کراون بە قائیمقامی شارۆچکەی ڕەواندز کە سەر بە لیوای هەولێرە. بۆ ئەوە پێویستە کاریدەستانی دادگاو دارایی‌و کارگێڕی‌و پۆلیس دامەزرێنن بە پێی ئەو بودجەی کە ڕەزامەندیی لە سەر کراوە،

---

(٦) د. ولید حمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل١٤٣ ؛ د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، چەند لاپەڕەیەک لە میژووی گەلی کورد، ئامادەکردنی: عەبدوللاّ زەنگەنە، بەرگی دوەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠١، ل٤٨٢.

(١)FORIGN OFFICE 371/9005,Telegram From the Acting High Commissioner for Iraq to the secretary of State for the Colonies,11may 1923,P.66;

قسطنطین بیتروفیج ماتفیف بارمتی، الاشوریون و المسالة الاشوریة في العصر الحدیث، الطبعة الاولی، دمشق، ١٩٦٨، ص ١٣٠؛ کرێکار عبدالله حسین، کورد و ئاشوری، چاپی یەکەم، لە بلاوکراوەکانی بنکەی ئەدەبی گەلاوێژ، ئۆفسێتی داناز، سلێمانی، ١٩٩٨، ل ١٣٨.

وه دەسەلاتی تەوەتان پێدراوە کە تا شەش هەزار ڕوپیە لە مانگێکدا خەرج بکەن بۆ مەبەستی دامەزراندنی دەزگاکانی حکومەتی عیراقی بڕیاردرا کە سێ هەزار ڕوپیەتان بۆ تەرخان بکرێت، دەربارەی دەسەلاتی دادگایتان لە ژێر گفتوگۆ دایە هیوادارین بەو زووانە لە مەش ئاگادارتان بکەین لەگەڵ هەندێ زانیاری تر کە پەیوەندیی بەوەزیفەکەتانەوە هەیە"[٨].

لە لایەکی دیکەدا مانەوەی کێشەی مووسڵ بە هەڵواسراوی لە دوای بەستنی پەیماننامەی لۆزان لە ٢٤ی تەمووزی ١٩٢٣ و چارەسەر نەکردنی لە کۆنگرەی قوستەنتینیە لە مایسی- حوزەیرانی٩٢٤ [٩]، کێشەکەی خستە بەردەم کۆمەڵەی گەلان لە ٦ی ئابی ١٩٢٤ دا، هەر بۆیە کۆمەڵەی گەلانیش بڕیاری پێکهێنانی لێژنەیەکیدا لە ٣٠ی ئەیلولی ١٩٢٤ تا ڕەوانەی ناوچەکەی بکا، سەرئەنجام لێژنەکە لە١٦ی کانوونی دووەمی ١٩٢٥ گەیشتە بەغداو دواتریش سەری لە مووسڵو شارو شارۆچکەکانیتردا. فازڵ حوسێن لە بارەی ڕەواندزەوە دەڵێ:" لە

---

(٨) بڕوانە پاشکۆی ژمارە (٣) .

(٩) کۆنگرەی قوستەنتینیە لە ١٩ی مایسی ١٩٢٤ لە باڵەخانەی کۆنی عوسمانی بە ناوی قاسم پاشا لە تەستەنبوڵ لە نێوان نوماینەدەی بریتانی بە سەرۆکایەتی سیر برسی کۆکس کۆمیسیاری باڵای بریتانی لە عێراق و نوماینەدەی تورکی بە سەرۆکایەتی فەتحی پاشا سەرۆکی ئەنجوومەنی نیشتمانی تورکی گەورە بەسترا بۆ مەبەستی چارەسەر کردنی کێشەی وێلایەتی مووسڵ. ئەگەرچی کۆنگرەکە بەردەوام بوو لە کارەکانی تا ٢٤ ی تەمووزی ١٩٢٤ بەڵام چارەسەری کێشەکەی پێنەکرا و خستیە بەردەم کۆمەڵەی گەلان. بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ ناوەرۆکی کۆنگرە کە بڕوانە: بیار مصطفى سيف الدين، السياسة البريطانية تجاه تركيا واثرها في كوردستان ١٩٢٣-١٩٢٦، الطبعة الاولى، مطبعة وزارة التربية، اربيل، ٢٠٠٤، ص ١٦١ وما بعدها.

مەرکەزی ڕەواندز کە دانیشتوانێکی دواکەوتووی تێدا بوو زۆربەی ئەوانەی پرسیاریان لێکرا مەیلیان بە لای عیراق دابوو"[10]. هەروەها ڕۆژنامەی(ئەل ئیستقلال)یش لە دوو ژمارەی خۆیدا بیروڕای خەڵکی ڕەواندز بلاودەکاتەوە کە وتویانە:" مووسڵ بەشێکە لە عیراقو جیاناکرێتەوە و ناشێ عیراق بە بێ ئەو بژی" و " ئێمە فەیسەڵی یەکەمان هەڵبژارد کە لە نەوەی پێغەمبەرمانە، وە خۆمان بە عیراق بەستایەوە کە بەشێوەیەکی وا هێزێك نەبێت لێکمان بکاتەوە، ئەگەر تورك ویستی دەست بگرێت بە سەر شارۆچکەکەمان ئێمە ئامادەبین کە پارێزگاری بکەین هەتا دوا توانامان ..."[11].ئەوە سەرەڕای ئەوەی کە مەعروف چیاووک[12] وەکو کەسایەتییەکی

(١٠) د. فاضل حسين، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٢.

(١١)جريدة الاستقلال(الموصل)، العددان(٩/٢/ ١٩٢٥،٢٧/٢/١٩٢٥). لە: د. عبدالامير هادي العكام، الحركة الوطنية في العراق١٩٢١-١٩٣٣، مطبعة الاداب، النجف الاشرف، ١٩٧٥، ص ص ١٩٧-١٩٨. وەرگیراوە .

(١٢) مەعروف چیاووک ، ناوی تەواوی مەعروف کوڕی عەلی ئەسغەر ئەفەندی کوڕی حاجی مەولوود ئەفەندی یە، دایکی نامینە خان لە بنەماڵەی بابانەکانە، بە ئەسڵ خەڵکی دێی سرێشمەی سەر بە ناوچەی ڕەواندزە و لە دایك بووی ساڵی ١٨٨٥ ، خوێندنی سەرەتایی و ڕوشدیەی لە بەغدا تەواو کردووە دواتر بۆ مەبەستی خوێندن ڕووی کردۆتە ئەستەنبوڵ و بڕوانامەی بەکالۆریۆسی لە کۆلێژی ماف بە دەست هێناوە. لەگەڵ ڕاگەیاندنی دەستووری عوسمانی١٩٠٨ دەچێتە ڕیزی حزبی نازادیخوازی عوسمانی و گەڵێك گوتار لە ڕۆژنامەکانی ئەو کاتە دەنووسێ، دوای گەڕانەوەشی بۆ بەغدا لە ١٩١٢ ڕۆژنامەیەك بە ناوی(ئەلحقوق) لە بەغدا بە زمانی عەرەبی دەردەکات. ئینجا لەگەڵ سەرهەڵدانی جەنگی یەکەمی جیهانی بەشدار دەبێت و سەرئەنجام دیل دەکرێت و ڕەوانەی ولاتی بۆرما دەکرێت. لە پاش جەنگیش کە دەگەڕێتەوە ڕۆڵێکی کاریگەر دەگێڕێت و دەبێتە ئەندامی ئەنجومەنی

ناوچەکە دەنگی خۆی خستۆتە پاڵ دەنگی ئەوانەی کە مووسڵ یان بە بەشێکی جیانەکراوە لە عیراق داناوە[١٣].

کاتێکیش لێژنەکە گەڕایەوە بۆ مەبەستی چارەسەرکردنی کۆتایی و دوا بڕیاری کۆمەڵەی گەلان، حکومەتی عیراقی لە ٢٠ی ئابی١٩٢٥ بۆ مەبەستی بە دواداچوونی چارەسەرکردنی کێشەکە بڕیاریدا کەوا وەفدێك ڕەوانەی کۆمەڵەی گەلان بکا بە سەرۆکایەتی ناجی سویدی (١٨٨٢-١٩٤٢) وەزیری دادو ئەندامیەتی هەریەك لە جەعفەر عەسکەری(١٨٨٥-١٩٣٦) نوێنەری سیاسیی عیراق لە لەندەن و بەتریك یوسف عەمانۆئیل ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەران و ئەرشەد عومەری نوێنەری مووسڵ و ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی نوێنەری هەولێر، بەڵام نە ئەنجومەنی نوێنەران و نە باوەڕپێکراوی کۆمیسیاری بریتانی لە عیراق بەو بڕیارەی حکومەت ڕازی نەبوون. چونکێ باوەڕپێکراوی کۆمیسیاری بریتانی لە نامەیەکیدا کە ئاراستەی

نوێنەران و دواتریش ژمارەیەك پلەو پایەی کارگێڕی وەردەگرێت تا خانەنشین دەکرێت. چیاووك لە ٢١ی کانونی دووەمی ١٩٥٨ لە بەغدا کۆچی دوایی دەکات و لە سەر وەسیەتی خۆی لاشەکەی دەهێننەوە هەولێرو بە خاکی دەسپێرن. بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ ئەو کەڵە پیاوە بڕوانە: د. ئیسماعیل شوکر ڕەسول، مەعروف چیاووك ١٨٨٥-١٩٥٨ لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویە، گۆڤاری زانکۆ، ژمارە (٢٢) ، ئابی ٢٠٠٤، ل ل٥ — ٢٦؛ کەریم شارەزا، لە کەسایەتییە ناوداراکانی هەولێر مافپەروەر و کارگێڕی و نووسەر و کورد پەروەر مەعروف جیاووك ١٨٨٥-١٩٥٨، گۆڤاری هەولێر، ژمارە (٢)، بەهار ١٩٩٩، ل ل١٨٣-١٩١؛ احمد جمال جیاوك، معروف جیاوك في دائرة الضوء، مجلة زاگروس، العدد(١٤)، ٢٧ كانون الثاني ١٩٩٩، ل ٧٢.

(١٣) معروف جیاوك، القضیة الكردیة، مطبعة الاستقلال، بغداد، ١٩٢٥، ص ٢٢.

مەلیك فەیسەڵی کردووە وتوویەتی:" ... من ڕازی نەبووم لە سەر دانانی ئەرشەد عومەریو ئیسماعیل ڕەواندزی ، ئەرشەد من لێی بە گومان بووم کە نوێنەری تورکی لە جنێف بە لای خۆیانی کێش بکەنو، ئیسماعیلیش گەنجەو بۆ ئەوکارە دەست نادا ..." [١٤].

وێڕای دانانی سنوورو بەستنی پەیمانی عیراقی تورکی بریتانی لە ٥ی حوزەیرانی ١٩٢٦[١٥] و بەکخستنی هەوڵەتە هاوسێیەکان کە یەکێك لە ئامانجەکانیان بنەبڕکردنی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردستان بوو. بەڵام ئەجارەیان شۆڕشگێران هەوڵیاندا بە شێوازێکی تۆکمەتر بێنەوە مەیدان. هەر بۆیە ئەو سەرکردە کوردانەی باکووری کوردستان کە لە ئەنجامی سەرنەکەوتنیان لە شۆڕشی ١٩٢٥[١٦] ئاوارەی پارچەکانیتری کوردستان ببوون، دەکەونە پەیوەندییەوە لەگەڵ هەندێ لە ئەفسەرو پلەداری کورد لە ناو حکومەتی عیراقیدا وەك سەید تەهای نەهری لە ڕەواندزو محەمەد

---

(١٤) عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارت العراقية، الجزء الثاني، الطبعة السابعة، دار الشؤون الثقافية العامة((أفاق عربية)) بغداد، ١٩٨٨ ص ص ٧٩-٨٠.

(١٥) پەیمانی ١٩٢٦ دوای بڕانەوەی کێشەی ویلایەتی مووسڵ لە نێوان عێراق و تورکیاو بریتانیا بەسترا بۆ مەبەستی چارەسەر کردنی کێشەکانی کە لە نێوانیان دا بە هەڵواسراوی مابۆوە بە تایبەت کێشەی نەوت. بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ ناوەرۆکی پەیماننامەکە بڕوانە: د. فاروق صالح العمر، المعاهدات العراقية — البريطانية و اثرها في السياسة الداخلية ١٩٢٢-١٩٤٨، دار الحرية للطباعة، بغداد، ١٩٧٧،ص١٣٩ ومابعدها؛ بیار مصطفی سیف الدین، المصدر السابق، ص ٢٦١وما بعدها.

(١٦) بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ شۆڕشی ١٩٢٥ بڕوانە: ڕۆبەت ئۆڵسن، سەرچاوەی پێشوو.

ئەمین ڕەواندزی[17]، ئیسماعیل حەققی شاوەیس[18] و مەعروف چیاووك لە مووسڵدا، تا بە یەکەوە نەخشەو پلانی ئەوە دابڕێژنو

---

(١٧) محەمەد ئەمین ڕەواندزی کوڕی مەلا حەسەنی ڕەواندزییە و ناسراوە بە ئەمین ڕەواندزی، لە ساڵی ١٨٩٨ لە ڕەواندز لە دایك بووە و هەر لەوێ خوێندنی سەرەتایی تەواو کردووە، ئینجا کۆلێژی سەربازی تا لە ساڵی ١٩٢٢ لە سوپای عێراقی پلەی مولازمی دووەمی وەرگرتووە و هەر لەو ساڵەدا لەگەڵ چەند ئەفسەرێکیتر بەشداری لە حوکمەتی شێخ مەحمود کردووە وانەی مەشقی سەربازی لە یەکێك لە قوتابخانەکانی سلێمانی وتۆتەوە، ئەمین ڕەواندزی ڕۆڵی کاریگەری دیوە لە بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردستاندا تا لە ساڵی ١٩٤٦ خانەنشین کراوە. لە ٧ی تەشرینی دووەمی ١٩٥٥ بە نەخۆشیەکی گران کۆچی دوایی کردووە و لە گۆرستانی(باب المعظم) لە بەغدا نێژراوە. بەڵام وسییەتەکەی نەهاتۆتە جێ کە داوای کردبوو لە سەر یەکێك لە چیایەکانی ڕەواندز بیشارنەوە. عەبدوڵڵا زەنگەنە، ژیانەوە و شوێنی لە ڕۆژنامەنووسی کوردیدا١٩٢٤-١٩٢٦، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠١، ل ل ٤٨-٤٩" کەمال ڕەئوف محەمەد، پەڕەیێکی وونی ڕۆژنامەنووسی کوردی یەکەم ڕۆژنامەی هەولێر، گۆڤاری کاروان، ژمارە (٤٨)، ئەیلولی ١٩٨١، ل ل ٧٤-٩٥؛ ئەمین چاوڕەش ڕەواندزی، مرۆڤی نیشتمان پەروەر و ڕۆژنامەنووس ئەمین ڕەواندزی، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە (٦٧٥) لە ٣ ی نایاری ١٩٩٤.

(١٨) ئیسماعیل حەققی شاوەیس، ناوی تەواوی ئیسماعیل حەققی عەلی ڕەسوڵ ئەحمەد ئاغایە و لە ساڵی١٨٩٤ لە مووسڵ لە دایك بووە، سەرەتا لە حوجرە خوێندوویەتی و لە دراتریش چۆتە قوتابخانەی ڕوشدیەی عەسکەری لە سلێمانی کە لە ساڵی ١٩٠٤ خوێندنی تیایدا تەواو کردووە، ئینجا بۆ دربڕێژەدان بە خوێندن دەچێتە بەغدا لە وێشەوە بۆ ئەستەمبوڵ تا قوتابخانەی جەنگیی تەواو دەکات و دەبێتە ئەفسەری سوپا و پلەی مولازمی دووەمی وەرگرتووە. ئەو کەڵە پیاوە ڕۆڵێکی کاریگەری گێڕاوە لە بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردستان تا لە ١٢ی مایسی ١٩٧٦ لە نەخۆشخانەی سلێمانی کۆچی دوایی کردووە. بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ خەباتی ئەو کەڵە پیاوە بڕوانە: دڵشاد مەحمود عەبدوڕەحمان، ئیسماعیل حەققی شاوەیس (١٨٩٤-١٩٧٦) تۆێژینەوەکی میژوویی((لە بارەی چالاکییە رامیاری و

تۆلەی قوربانیانی شۆڕشی ١٩٢٥ی باکووری کوردستان بکەنەوە[١٩].
هەر بۆیە شێخ مەهدی برای شێخ سەعیدی پیران لە نامەیەکیدا لە ١٩ی حوزەیرانی ١٩٢٦ کە بۆ ئەمین ڕەواندزیو مەعروف چیاووک ڕەوانەی کردووە داوای هاوکاری چەکو تفاقو پێداویستی جەنگیو چەند ئەفسەرێکییان لێدەکات، بەڵام لە بەر ئامادەنەبوونی ئەمین ڕەواندزی یەکێکیتر هەڵدەستێ بە کارەکەو لە وەڵامدا لە ٢٢ی تەمووز هەندێ لە داواکاریەکانی بۆ ڕەوانە دەکات[٢٠]. کە ئەمەش جەخت لە سەر یەکڕیزیو گیانی هاوکاری نێوان شۆڕشگێڕانی کوردستان دەکات کە هەموویان یەک ئامانجیان هەبووە. ئەوە لە لایەک، لە لایەکی دیکەدا ئەوەی لێرەدا جێ سەرنجە ئەوەیە کە ئەمین ڕەواندزی لەم مانگەدا بە سەردانێک دەچێتەوە ڕەواندزو هاوکاتیش هەریەک لە شێخ عەلی کوڕی شێخ سەعیدی پیران، سەید عەبدوڵڵای کوڕی شێخ عەبدولقادری نەهری، ئیسماعیل بەگی ڕەواندزیو شێخ سەدیقی برای شێخ ئەحمەدی بارزانی هاتوونە ئەوێ[٢١]. بۆیە دەتوانرێ

ڕۆشنبیریەکانییەوە)، چاپی یەکەم، بەرێوەبەرایەتی چاپخانەی ڕۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٤.

(١٩) د. عبدالفتاح علی یحیی البوتانی، وثائق عن الحرکة القومیة الکوردیة التحریة ملاحظات تاریخیة و دراسات اولیة، الطبعة الاولی، مطبعة وزارة التربیة، اربیل، ٢٠٠١، ص٦٦٩؛ ڕەفیق سالم، گۆڤاری دیاری کوڕستان، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠١، ل ٩١.

(٢٠) د. عبدالفتاح علی یحیی البوتانی، وثائق عن الحرکة القومیة الکوردیة التحریة، ص ص ٦٧١-٦٧٥.

(٢١) زاری کرمانجی، ژمارە ٢ ، ١٢ ذی العقدة ١٣٤٤، ل ٢٠، سەرچاوەی پێشوو.

بووترێ، که هاتنی ئەوانە لە یەك کاتدا بۆ ڕەواندز دوورنیە بۆ ئەوە بووبێت تا بیرورای خۆیان سەبارەت بە هاوکاری و هەماهەنگی شۆڕشگێرانی باکووری کوردستان لەگەڵ سەید تەها تاووتوێ بکەن. چونکێ شێخ مەهدی لە دوابەشی نامەکەیدا داوای ئەوە لە ئەمین ڕەواندزی دەکات کە زانیاری دەربارەی کوڕەکانی شێخ سەعیدو سەید تەهاو شێخی بارزانی بۆ ڕەوان بکات[٢٢].

جێگای ئاماژە بۆ کردنە پەناهێنانی سمکۆی شکاك لە تەشرینی یەکەمی ١٩٢٦ بۆ ڕەواندز جارێکیتریش دەسەلاّتی ناوەندی لە ناوچەکە کردە دەرەوە، چونکێ بە هاوکاری و هەماهەنگی سەید تەهای نەهری و خەلّکی ڕەواندز توانی دەست بە سەر ناوچەکەدا بگرێ و دەسەلاّتی ناوەندی تیایدا نەهێلێ[٢٣]. لێرەشدا لە ڕاپۆرتێکی بریتانیدا هاتووە:" ... دەوروبەری کۆتایی مانگی تەشرینی یەکەم سمایل ئاغای سەرەك هۆزی شوکاك کە بە سمکۆ ناسراوە دژی حکومەتی ئێران شۆڕشی بەرپا کرد، ... خۆی و صەد کەس لە پیاوەکانی پەنایان هێنایە بەر عیراق دوای ئەوەی لە ڕێگەی تورکیاوە

(٢٢) د. عبدالفتاح علي يحيى البوتاني، وثائق عن الحركة القومية الكوردية التحررية، ص٦٧٣.

(٢٣) عەلائەدین سەجادی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ١٧٥-١٧٦؛ صالح محمد امین، کورد و عەجەم ((میژوی سیاسیی کوردەکانی ئێران))، چاپی یەکەم، بێشوێنی چاپ، ١٩٢٩، ل ٣٩١؛ یاسین خالید حسن، کردستان الشرقية دراسة في الحركة التحررية القومية فيما بين الحربين ١٩١٨-١٩٣٩، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية الاداب جامعة صلاح الدين / اربيل، ١٩٩٥، ص ١٣٢.

نزیك نەهری سنووری بڕیو هاتە ڕەواندزی سەر بە هەولێر"[٢٤]. ئەنجام حکومەتی عیراقی کەوتە هەڵپەی ئەوە کە هێرش بکاتە سەر ناوچەکەو سمکۆی لێبکاتە دەرەوە، بەڵام لەگەڵ سەرنەکەوتنی لە هێرشەکانی ڕازی بوو کە سمکۆ لە ناوچەکانی دەوروبەری ڕەواندز بمێنێتەوە[٢٥].

بە پەنابردنەوەی سمکۆ بۆ سنووری تورکیا لە مایسی ١٩٢٨ جارێکیتر هێزەکانی حکومەتی تورکی تەنگەتاویان کردو سمکۆ گەڕایەوە ئەو شوێنانەی کە لە سنووری عیراقدا لێ بوو، ئەمەش مەترسی زیاتر بۆ هەموو لایەك پەیدا کرد هەر بۆیە عەلائەدین سەجادی لەم بارەیەوە دەڵێ:"... مەندوبی سامی بەغدا سەیری کرد ئەگەر((سمایل ئاغا)) بەجۆرە لە سەر ئیش بڕوا، ئارەزووەکانی ئەوو تەونەکانی هەموو تێك تەچن!. ئەجا هێنای حکومەتی عیراقی هەڵخڕان بۆ ئەوە کە لەگەڵ حکومەتی ئێرانا قۆڵ بکەن بە قۆڵی یەکا بۆ لە ناو بردنی((سمایل ئاغا))!. لە عەینی وەختا ئەمانەی هەموو کردو هەر دوو حکومەتەکە بە جارێ کەوتنە پەلاماردانی سمکۆ، ((سمکۆ)) لە پاش شەڕێکی زۆر دیسان گەڕایەوە بۆ خاکی تورکیا"[٢٦].

لێرەدا دەتوانرێ بووترێ، هاتنی سمکۆ بۆ ڕەواندزو دەوروبەریو مانەوەی بۆ ماوەیەك لەوێدا، دەسەلاتی ناوەندی لە ناوچەکەدا

---

(٢٤) د. کەمال مەزهەر، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەشی یەکەم، ل ١٢١.

(٢٥) عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، الجزء الثاني، ص ص ١٩٣-١٩٤.

(٢٦) عەلائەدین سەجادی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٦.

نەهێشتووەو لەگەڵ ئەوەشدا مەترسیو دڵە ڕاوکێیەکی زۆری بۆ هەر دوو حکومەتی عیراق و ئێران و دەسەڵاتدارانی بریتانی لە ناوچەکەدا دروست کردووە، هەر بۆیە بە هەموو لایەك هەوڵی خۆیان خستۆتە گەڕو هاوکاری یەکترییان کردووە. هەروەها لە دواتریش هەوڵی ئەوەیان داوە کە دەستی ئەو هاوکاریو هەماهەنگییەی سمکۆ لە باشووری کوردستان بە گشتیو ڕەواندز بە تایبەتی ببڕن کە سەید تەهای نەهری داینەمۆی ئەو هاوکارییە بووە. چونکێ ئەگەر تەماشا بکەین سەید تەهای نەهری لە ماوەی قائیمقامیەتی لە ڕەواندز دا ڕۆڵێکی کاریگەری لە بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردستان دا بینیوە، جگە لە هاوکاری بۆ پەناهەندانی شۆڕشی ١٩٢٥ و یارمەتی دانی سمکۆ، لەگەڵ هەندێ گەورە پیاوانیتری کورد پەیوەندی بە شۆڕشگێران لە ئاراراتیشەوە کردووە[٢٧]، هەر بۆیە لە دواتر فێڵێکیان بۆ سەید تەها نایەوەو کەوتە داویەوە. لەو بارەیەوەش عەزیز شەمزینی دەڵێ:"سیاسەتی بریتانیا بە ناوەڕۆك لەگەڵ بەرژەوەندیی‌یەکانی گەلی کورددا ڕێك نەدەکەوت. هەڵسوڕێنەرانی سیاسەتی ئیمپریالیستی‌ی بریتانیا لەو بڕوایەدا بون کە بۆ ئەنجامدانی سیاسەتی ناوخۆیان دەبێ بەشێکی رابەرانی کورد لە ناو بەرن. یەکێ لەوانەش کە بڕیاری لە ناوبردنی درا سەید تەها بوو، لە بەر ئەوە ئینگلیزەکان پەنایان بردە بەر ڕەزا شاو هەر بە فیتی ئەوانیش ڕەزا شا ناردی بە شوێن سەید تەها دا و داوای لێ کرد سەری لێبدا بەو بیانوەی گوایە دەیەوێ دوایی

---

(1)E.O.371/13032.Teleg.Secret.No.S.O.1587, Baghdad.July10, 1928
Secretariat of H.C.toCol.o :لە.

د. عثمان علی، المصدر السابق، ص ٥٢٧. وەرگیراوە

به گیروگرفتەکانی سەر سنوری عیراق‌و ئێران بێنێ‌و ئەو مەسەلانە ساغ کاتەوە کە پەیوەندیان بە مولکی تایبەتی سەید تەهاوە هەیە کە بەشێکی لە چوار چێوەی سنووری ئێران دابوو"[٢٨]. ئینجا سەید تەها لە سەر بانگهێشتی ڕەزا شا لە ١٣ی تەشرینی دووەمی ١٩٢٨ بە سەردانێك دەچێتە تاران‌و لە ژێر پاڵەپەستۆی دەسەلاتدارانی ئێران لە وێدا دەمێنێتەوە‌و لە ٢٩ی کانوونی دووەمی ١٩٢٩ دەست لە کار هەڵگرتنی خۆی لە قائیمقامیەتی ڕەواندز بۆ حکومەتی عیراقی ڕەوانە دەکاتەوە[٢٩].

شیاوی باسە، پێشتر ئاماژەمان بۆ بەشداری کردنی چەکدارانی شێخ ئەحمەدی بارزانی (١٨٩٢-١٩٦٩) لە ڕاپەڕینەکەی ڕەواندزو یەکخستنی هەوڵەکانیان بۆ یارمەتی دانی پەنابەرانی خەباتگێڕی شۆڕشی ١٩٢٥ی باکووری کوردستان کرد. بەڵام ئەگەر بێت‌و تەماشا بکەین یارمەتی ئەو دوو ناوچەیە بۆ یەکتر هەر بەوەندە ناوەستێتەوە. ئەوەتە لە کاتێکدا کە ئەحمەد بەگی بگۆك سەرۆکی عەشیرەتی بالەکی لە ناوچەکانی ڕۆژئاوای ڕەواندز پشێوی دەنێتەوە هێمنی‌و ئاسایش تێك دەدات هێزێکی لیڤی دوای دەکەوێت‌و، لە تەشرینی دووەمی ١٩٢٧ پەنا بۆ شێخ ئەحمەد لە بارزان دەبات[٣٠]. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی‌ترەوە ڕاپۆرتێکی بریتانی لە ٢٤ی کانوونی یەکەمی ١٩٢٩ ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە یەکێك لە پیاوەکانی شێخ ئەحمەد بە

---

(٢٨) عەزیز شەمزینی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٦.

(٢٩) زاری کرمانجی، ژمارە (١٨)، ٢٧ ی ئازاری ١٩٢٩، سەرچاوەی پێشوو.

(٣٠) پێژەوش، العراق دولة بالعنف، مطبوعات کردلوجیا رقم ٢، ١٩٨٦، ص ص ٣٧-٣٨.

ناوی عەلی کوڕی محێ وتوویەتی شێخ ئەحمەد بەردەوام لە ناوچەکانی ڕەواندزو زاخۆوە نامەی بۆ دێت سەبارەت بە سەربەخۆیی کوردستان[٣١]. هەروەها لە ڕاپۆرتێکی‌تریشدا هاتووە کاتێك شۆڕشگێرانی ئارارات دەشکێنو ئاوارە دەبن شێخ ئەحمەدی بارزانی نامەی بۆ هەندێك لە سەرۆك هۆزە کوردەکان، لە وانە ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی ناردووە، بە مەبەستی یارمەتی دانی ئاوارەکان[٣٢].

ئەڵبەتە ئەوانەی ئاماژەمان بۆ کردن ئەوە نیشان دەدات کە لە زووەوە شێخ ئەحمەدی بارزانی پەیوەندیی لەگەڵ ئەو ناوچەیەدا هەبووەو دەسەلاتی پەلی هاوێشتووە بۆ ئەوێ، هەر بۆیە موتەسەڕیفی هەولێر لە نووسراوێکی‌دا لە ١٨ی مارتی ١٩٣١ کە بۆ پشکێنەری بریتانی لیوای هەولێر لە کەرکوك ڕەوانەی کردووە دەڵێ:" **... من پشتگیری ئەوە دەکەم کە لە ڕاپۆرتەکەتان دا هاتووە دەربارەی فراوان بوونی دەسەلاتی شێخی بارزان بۆ ناوچەی ڕەواندز، ئەو دەسەلاتە ئەو ڕۆ و ئەو سالّ بە دەستی نەهێناوە، بەڵکو زیاتر لە سێ چوار سالّ دەبێت...**"[٣٣]. وەلێ حکومەتی عیراقی لە بەرانبەر ئەو پەل

---

(1)(Air,23/416/6088,From S.S.O.Musul to Air staff.Intelligence, Hinaidi,24,December,1929.

لە: سروه أسعد صابر، کوردستان الجنوبية ١٩٢٦-١٩٣٩ دراسة تاريخية، سياسية، اطروحة دكتورا غير منشورة، كلية الاداب، جامعة صلاح الدين / اربيل ، ٢٠٠٥، ص ص١٧٥-١٧٦. وەرگیراوە.

(2) Fo.730/61/1,Intelligence Report.No3, February25, 1931 S.S.O.Musal.

لە: د. عثمان علی، المصدر السابق، ص٥٨٦. وەرگیراوە.

(٣٣) ملف وزارة الداخلية ١٩٣١، رقم الملف:٢٧/اربيل/١، موضوع الملف: حركات السيد طه وعلاقاته مع العصابات البارزانية، متصرفية اربيل قلم التحريرات،

هاوێشتنه دەبوو هەنگاوێك باوێت، چونکێ شێخ ئەحمەد لەگەڵ ئەوەی لە ناوچەکە دەسەلاتی ئازاد بوو لە هەندێ کاتیش رێگر بوو لە بەردەم بڕیارەکانی حکومەت. ئەوەتە کاتێك حکومەت بڕیاری نیشتەجێ کردنی ئاشوورییەکان لە ناوچەکانی برادۆستی سەر بە ناوچەی ڕەواندز دەدات شێخ ئەحمەد بە مەترسی لە سەر دەسەلاتەکەی دەزانێو دەکەوێتە دژیەوە[٣٤]. هەر لەو بارەیەوە ڕاپۆرتێکی بریتانی لە ساڵی ١٩٢٧ ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە شێخ ئەحمەدی بارزانی دەستی کردووە بە پروپاگەندەی ئەوە لە ناوچەی برادۆستدا گوایە ئاشوورییەکان لە شوێن خەڵکی ڕەسەنی ناوچەکە نیشتەجێ دەکەنو خەڵکەکەش ئاوارە دەکەن، هەروەها هەر لەو ڕاپۆرتەدا ئاماژە بۆ ئەوەش کراوە کە ئەو پروپاگەندەیە کاریگەری کردۆتە سەر خەڵکی ناوچەکەو پشێوی لە ناوچەکە دروست کردووە[٣٥]. بەڵام دەبێ ئەوەش بزانین کە شێخ ئەحمەد لە بەرانبەر ئەو بڕیارەی حکومەت هەر بەوەندە نەوەستاوە، بەڵکو لەگەڵ هەندێ لە ئەفسەرەکانی ناو سوپای عیراقی دەستیان کردووە بە خڕکردنەوەی واژۆی سەرۆك هۆزە کوردییەکان لە دژی ئەو کارە، بەڵام کاتێك نووسراوەکە دەبەنە برادۆست بۆ لای شێخ ڕەشیدی لۆلان تا واژۆی بکات، شێخ ڕەشید لەگەڵ ئەوەی واژۆی دەکات، بەڵام

سري، العدد٧٧/س، اربيل في ١٨/٥/١٩٣١، الى مفتش اداري لواء اربيل، الموضوع: نفوذ الشيخ البارزاني. له : د. اسماعيل شكر رسول، اربيل دراسة تاريخية في دورها الفكري و السياسي (١٩٣٩-١٩٥٨)، الطبعة الثانية،، مطبعة بينايي، السليمانية،٢٠٠٥، ص ٤٦. وەرگیراوە.

(٣٤) د. عثمان علي، المصدر السابق، ص ٥٧٦.

(٣٥) پێڕەش، العراق دولة بالعنف، ص ٤٠.

لە دواتردا خەبەر بە قائیمقامی ڕەواندز کەریم بەگ (١٩٢٨-١٩٣٢) دەدات و کەریم بەگیش پیاوەکە دەگرێت و ڕەوانەی هەولێری دەکات[٣٦].

ئەگەرچی نیشتەجێ کردنی ئاشوورییەکان لە برادۆست سەری نەگرت بە هۆی پێك نەهاتنی ئاشوورییەکان لە ناو خۆیان لە سەر زەوی[٣٧] بەلآم حکومەت هەر دڕدۆنگ بوو لە شێخ ئەحمەدی بارزانی، بۆیە دەبوو بە هەر شێوازێك بێت لە کۆڵ خۆی بکاتەوە. بۆ ئەو مەبەستەش لە تەمووزی ١٩٣١ کەوتنە پروپاگەندەی ئەوەوە کە شێخ ئەحمەد لە دین هەڵگەڕاوەتەوە بۆتە مەسیحی و خواردنی گۆشتی بەرازی حەلآڵ کردووە[٣٨]. لێرەشدا ئەفسەری هەوالگریی بریتانی لە هەولێر لە ڕاپۆرتێکیدا لە ٢٩ی تەمووزی ١٩٣١ ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە شێخ ئەحمەدی بارزانی نامەیەکی بۆ شێخ ڕەشیدی لۆلان لە ناوچەی برادۆستدا ڕەوانە کردووەو داوای ئەوەی لێکردووە کە بێتە ناو دینە نوێکەیەوە، بەلآم بە ڕەتکردنەوەی ئەو داواکارییە شێخ ئەحمەد هێزێکی بەسەرۆکایەتیی مەلا مستەفای برای ڕەوانەی سەر شێخ ڕەشید کردووە[٣٩]. بەلآم مەسعود بارزانی لە کتێبەکەیدا بە پێچەوانەی ئەوە باسی لە ڕووداوەکە کردووەو دەڵێ:" **کاربەدەستان**

---

(٣٦) عەلائەدین سەجادی ، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٦٤.

(٣٧) لیورا لوکیتزا، العراق و البحث عن الهویة الوطنیة، ترجمة: دلشاد میران، الطبعة الاولی، اربیل، ٢٠٠٤ ، ص ٤٨؛ امین سامی الغمراوي، قضیة الاکراد في شمال العراق، الطبعة الاولی، دار النهضة العربیة، القاهرة، ١٩٦٧، ص ١٠٢.

(٣٨) لونکریك، المصدر السابق، ص ٣١٩.

(4)Air23/311 memorandum from S.S.O 29-7-31.

لە: د.عثمان علی، المصدر السابق، ص ٥٨٠. وەرگیراوە.

کەرتنە هاندانی هۆزەکان دژی بارزان، لە هاوینی١٩٣١ دا برادۆستییەکان پەلاماری هۆزی شێروانی ناوچەی بارزانیان داو گوندەکانی(گرکال و کۆلەو باکێ)یان تالأن کردو مالّەکانیان سووتاند. لەو سەردەمەدا بارزانی سەردانی ئەو ناوچەیەی کرد، چەند کەسێکی کۆکردەوەو شوێن تالأنکەران کەوت تا لە دەشتی هێرت گەیشتە سەریان، پاش لێکدانێکی کوتوپڕ مالّو مالأتی ئەو گوندانەی لێ سەندەوە. جارێکی دیکەیش پەلامار هەر لەو ناوچەیەدا رووییدایەوە لە ٢٥/١١/ ١٩٣١دا، دیسان بارزانییەکان پێشی پەلامارەرانیان گرت، شێخ ئەحمەدی بارزانی رۆژی ٢٧/١١/١٩٣١ وەلی بەگی بە هێزێکی گەورەوە ناردو ڕووی تێکردن، یەکەم پێکدادان برادۆستییەکان رایانکردو ئەو تالأنەی هێنابوویان بە جێیان هێشت، بەلأم وەلی بەگ بەوە وازی لێ نەهێنانو تا نێو مالّەکانیان دوایان کەوت، لەم شەڕەدا برادۆستییەکان تووشی شکانێکی خراپ بوون"[٤٠]. بۆیە دەتوانرێ بووترێ، کە حکومەت ئەو کارەی بۆ ئەوە کردووە تا تاڕاوە لە ناوچەکە بنێتەوەو دوژمنداری لە نێوان بارزانییەکانو برادۆستییەکان دروست بکات، چونکێ تەنیا برادۆستییەکان کەوتوونەتە ژێر کاریگەریی ئەوەوە کە شێخ ئەحمەد لە دین لای داوە، ئەگەر بزانین یەکێکی وەکو ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی ئەو پروپاگەندەی بە درۆیەکی تەواو زانیوە[٤١].

---

(٤٠) مسعود بارزانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥.

(٤١) هاملتون، المصدر السابق، ٢٣٦.

لە ڕاستیدا شێخ ئەحمەد دواتر هەوڵیدا کێشەی نێوانیان چارەسەر بکات، لەبەر ئەوەی لە ڕاپۆرتێکی ئەفسەری هەواڵگریی بریتانی لە مووسڵ هاتووە کە شێخ ئەحمەد لە ١٣ی کانوونی دووەمی ١٩٣٢ وەفدێکی ڕەوانەی لای شێخ ڕەشید کردووەو داوای ئاشتی کردووەو، بۆ نیەت پاکی خۆشی هەندێ کەڵو پەڵی برادۆستییەکانی ڕەوانە کردۆتەوە کە بارزانییەکان لە شەڕەکاندا دەستیان بە سەر داگرتووە[٤٢]، ئەوە لە لایەک، لە لایەکیدیکە داوای لە حکومەت کردووە کە بێتە ناوەندیانو کێشەکە چارەسەر بکات، هەر بۆیە حکومەتیش هەڵدەستێ بە پێک هێنانی لێژنەیەک لە هەردوو موتەسەڕیفی مووسڵو هەولێر لەگەڵ قائیمقامی ڕەواندزو زێبار، بەڵام کاتێک لێژنەکە بە ئامادەبوونی نوێنەرانی هەر دوولا لە سەرەتای مانگی تەشرینی دووەمی ١٩٣١ لە ئاکرێ کۆدەبنەوە هیچ دەرئەنجامی لێ ناکەوێتەوە[٤٣]. ئەنجام جارێکیتریش شەڕ دەکەوێتەوە نێوانیانو چەکدارانی شێخ ئەحمەد هێرش دەکەنە سەر ناوچەکانی قەڵەمڕەوی شێخ ڕەشیدو هەندێ لە دێیەکان دەسووتێنن‌و شێخ ڕەشیدیش ناچار دەکەن بچێتە سنووری ئێرانەوە[٤٤]. ئیتر حکومەت بەو کارەشی هیچی لەگەڵ شێخ ئەحمەدا پێ‌ناکرا بۆیە دەبوو ڕاستەوخۆ ڕووبەڕووی بێتەوە.

---

(1) CO174/11,144637 Intelligence Report No 1,January 13 1932 . S.S.O.Musul.

لە: د. عثمان علی، المصدر السابق، ص ٥٨١. وەرگیراوە.

(٤٣) حسن مصطفی، البارزانیون و حرکات بارزان ١٩٣٢-١٩٤٧، طبعة الثانیة، بغداد، ١٩٨٣، ص ٤٨؛ حامد محمود عیسی، المصدر السابق، ص ١٥٨.

(٤٤) دیڤید ماکداول، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی یەکەم، ل ٣٧٤.

که سەرئەنجام بە پاڵپشتی فڕۆکەکانی بریتانی توانی شێخ ئەحمەد لە ناوچەکە بکاتە دەرەوەو پەراگەندەی تورکیای بکات[٤٥].

دوا ئاکامی ئەو مانۆڕە سەربازییانە حکومەتی عیراقی بە هاوکاری هێزی ئاسمانی بریتانی لە ناوچەکە جارێکیتریش هێمنیو ئارامیو ئاسایشی بۆ ناوچەکانی ڕەواندز گێڕایەوە. بەم بۆنەشەوە مەلیك فەیسەڵ لە ١٦ی ئابی ١٩٣٢ سەردانێکی ناوچەکانی کوردستان دەکاتو سەر لە بنکەیەکی سەربازی لە هاوینە هەواری جوندییان دەداتو ڕۆژێکی تەواو لە وێدا دەمێنێتەوەو سەر لە دێهاتەکانی ناوچەکە دەدات[٤٦].

گەیشتن بە لوتکەی پەیوەندییەکانی حکومەتی عیراقی لەگەڵ بریتانییەکان بە گوێرەی پەیماننامەکانی کە بەستبوویان ڕێگای لە بەردەم حکومەت خۆشکرد تا لە تەشرینی یەکەمی١٩٣٢ بیێتە ئەندام لە کۆمەڵەی گەلانو سەربەخۆیی خۆی وەربگرێت. کە لێرە بەدواوە میژووی سیاسیی عیراق بە گشتی پێ دەنێتە قۆناغێکی نوێوە، کە لەگەڵ ئەوەشدا گەلیشیەوە باری کوردستانیش گۆڕانی بەسەردا دێت.

---

(٤٥) عزيز حسن البارزاني، الحركة القومية الكوردية التحررية في كوردستان العراق ١٩٣٩-١٩٤٥، الطبعة الاولى، دار سپيريز للطبع و النشر، مطبعة وزارة التربية، اربيل، ٢٠٠٢، ص ٣٩.

(٤٦) ناجي شوكت، سيرة وذكريات ثمانين عاماً ١٨٩٤-١٩٧٤، الجزء الاول، بغداد، ١٩٩٠، ص ٢٠١.

رەواندز لە قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی عیراقدا
(١٩٣٢ – ١٩٣٩)

رەوتی ڕووداوە میژوویییەکان لە سالانی قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی عیراقیدا جیاوازە لە قۆناغی بەر لە خۆی و دوای خۆی، لە بەر ئەوەی ڕووداوەکانی ئەو سەردەمە شێوازو کردارێکی جیاواز بە خۆیەوە دەبینێت. بەڵام ئەوەی تایبەتدارە بە ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز لەو قۆناغەدا ئەوا لە سەرچاوە میژوویییەکان شتێکی ئەو تۆ باسی لێوە ناکرێت و ڕەوشی شارەکە دەکەوێتە کزی و لاوازی. بۆیە لێرەدا دەتوانرێ بووترێ، کە ئەو باس نەکردنەو کزی و لاوازییە لە ئەنجامی چەند هۆکارێکەوە سەرچاوەی هەڵداوە کە لە خوارەوە ڕیز بەندیان دەکەین و یەکە یەکە لە سەریان دەوەستین و باسیان لێوە دەکەین:

- یەکەم:

نەمانی ڕەواندز وەکو مەڵبەندی ڕووداوو نزیك لە مەڵبەندی ڕووداو، لە بەر ئەوەی ئەگەر بێت و تەماشا بکەین ئەوا لە سالانی دوای داگیرکردنی ڕەواندز لە لایەن ئینگلیزەکان لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی، لە لایەك ڕەواندز دەبێت بە مەڵبەندی ڕووبەڕوو بوونەوەی دەسەلاتی داگیرکاری بریتانییەکان و، لە لایەکی دیکەش بە شوێن و پەناگای ئەو کەسانەی کە لە دەسەلاتی ئینگلیزەکان

هەڵدەگەڕانەوە[٤٧]، ئەوە سەرەڕای ئەوەی لە نیسانی ١٩٢١ بە دواوە تا ٢٢ی نیسانی ١٩٢٣ ڕەواندز دەبێت بە پێگەیەك بۆ پروپاگەندەی تورکەکان بۆ گێڕانەوەی دەسەلاتیان بۆ ولایەتی مووسڵ. هەر بۆیە لەو سەردەمەدا ڕەواندز بە مەڵبەندی سەرهەڵدانی ڕووداوەکان دادەنرا.

لە لایەکی دیکەدا دوای گێڕانەوەی دەسەلاتی ئینگلیز بۆ ناوچەکە لە ٢٢ی نیسانی ١٩٢٣ و دامەزراندنی سەید تەهای نەهری وەکو قائیمقام لە وێدا، ئەو جارەیان ڕەواندز دەبێتە مەڵبەندی نزیك لە ڕووداوەکان، لە بەر ئەوەی ئەگەر بێتو تەماشا بکەین دەبینین ڕەواندز دەبێت بە شوێنو پەناگای ئەو کەسانە، کە لە دەسەلاتی هەڵدەگەڕانەوەو ڕاپەڕینو شۆڕشیان ئەنجام دەدا، ئەوە سەرەڕای ئەوەی یارمەتیش لە ڕەواندزەوە بۆ ڕاپەڕینو شۆڕشەکانی دەوروبەر ڕەوانە دەکران[٤٨].

---

(٤٧) مەبەستمان پەناهێنانی کەریم بەگی فەتاح بەگی هەمەوەند و سەید محەمەدی جەباری و هاوشێوەی ئەوانن کە لە دەسەلاتی ئینگلیزەکان هەڵدەگەڕانەوە و ڕەواندز دەبووە پەناگەیان.

(٤٨) مەبەستمان پەناگای ئەوانەیە کە لە دوای سەرنەکەوتنی شۆڕشی ١٩٢٥ بە سەرۆکایەتی شێخ سەعیدی پیران لە باکووری کوردستان لە دەسەلاتی تورکە کەمالییەکان ڕزگاریان ببوو و هەڵاتبوونە ناوچەکە، یەکێك لە وانە سەید عەبدوڵلای کوڕی سەید عەبدولقادری شەمزینی لە ناوچەکە پەنادرابوو، ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەدا سمکۆی شکاکیش کە شۆڕشی هەڵگیرساندەوە لە ١٩٢٦ و شکا هاتە ناوچەی ڕەواندز و ماوەیەك لە وێ پەنا دراو لە لایەن سەید تەهای نەهری و خەڵکی ناوچەکەوە یارمەتی درا. ئەوەی سەرەڕای ئەوەی کە لە لایەن سەید تەها و ئیسماعیل بەگی ڕەواندزیەوە یارمەتی بۆ شۆڕشگێڕانی ئارارات ڕەوانە کرا. بڕوانە تەوەری یەکەمی بەشی دووەم.

شیاوی باسه لەقۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی حکومەتی عیراقی بە گشتی ڕاپەڕینی چەکداری لە کوردستان لەو ماوەیەدا نامێنێ تا ڕەواندز لە سەرچاوە میژوونووسەکان وەکو مەڵبەندی ڕووداوو نزیك لە مەڵبەندی ڕووداو باسی لێوە بکرێت. لە بەر ئەوەی ئەگەر تەماشا بکەین دەبینین شێخ مەحموود لە ئاوباریك لە ١٩٣١ تێك دەشکێ و[٤٩]، شێخ ئەحمەدی بارزانی و هاوڕێکانی لە دوای ئاوارە بوونیان بۆ تورکیا و گەڕانەوەیان بۆ عیراق نەفی ناوچەکانی خواروو دەکرێن[٥٠]. هەروەها شۆڕشی ئاراراتیش بە سەرۆکایەتی ئیحسان نووری پاشا[٥١] لە باکووری کوردستان لە لایەن دەسەلاتدارانی حکومەتی تورکی بە ئاگرو ئاسن کۆتایی پێدەهێنرێ[٥٢]. ئەوە سەرەڕای ئەوەی لە ڕۆژهەلاتی کوردستانیش سەکۆی شکاك لە بۆسەیەکی دەسەلاتدارانی

---

(٤٩) بۆ شکانی شێخ مەحموود لە ئاوباریك بڕوانە: م. ر. هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان ، ل ٧٧٤ و بەدواوە.

(٥٠) بۆ زانیاری لە مەڕ نەفی کردنی شێخ ئەحمەد و بارزانییەکان بڕوانە: مسعود بارزانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ل٤٤ -٤٨.

(٥١) ئیحسان نووری پاشا: ناوی تەواوی ئیحسان نووری کوڕی عەلی قولییە و لە ساڵی ١٨٩٣ دا لە گەرەکی عەلی قولیی شاری بەتلیس لە دایك بووە و، ساڵی ١٩١٠ بۆتە ئەفسەری سوپا. لە پاشان ڕۆڵی کاریگەری لە بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستان لە باکووری کوردستان دەگێڕێت و سەرکردایەتی شۆڕشی ئارارات لە ساڵانی(١٩٢٧- ١٩٣١) دەگرێتە ئەستۆ تا نوشستی·هێنانی ڕوو دەکاتە ئێران و لە (تاران)ی پایتەخت دەمێنێتەوە و لە ٨ی مارتی ١٩٧٦ کۆچی دوایی دەکات. ئیحسان نوری بیتلیسی، شۆڕشی نەتەوەیی کورد لە تورکیا، وەرگێڕانی: م. جەمیل ڕۆژبەیانی، بەغدا، ١٩٩٣، ل ل ٤-٧.

(٥٢) بۆ شۆڕشی ئارارات و ئەنجامەکەی بڕوانە: ئیحسان نووری بیتلیسی، هەمان سەرچاوە.

حکومەتی ئێران لە ١٨ی تەمووزی ١٩٣٠ تیرۆر دەکرێت [٥٣]. ئیتر ئالیەتێکی وا لە بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستان نامێنێ تا کار بکاتە سەر ڕەوتی ڕووداوە میژروییەکان لە کوردستان بە گشتی و ڕەواندز بە تایبەتی لەو قۆناغەدا.

- دووەم:

چوونی سەید تەهای نەهری بۆ تارانی پایتەختی ئێران لە١٣ی تەشرینی دووەمی١٩٢٨و دەست لە کارکێشانەوەی وەکو قائیمقامی ڕەواندز لە ٢٩ی کانوونی دووەمی ١٩٢٩ هۆکارێکیتر لە هۆکارەکان، لە بەر ئەوەی سەید تەهای نەهری خاوەن دەسەلاّت و نفوزێکی زۆر بوو لە ناوچەکەو لە لایەن دەسەلاّتی حکومەتی عیراقی و بریتانییەکان حیسابی بۆ دەکرا. هەروەها خودی سەید تەهای نەهری خۆشی لەگەلّ سەرکردە کوردەکان پەیوەندیی باشی هەبووەو ڕۆلّی کاریگەری گێڕاوە لە ناردنی هاوکاری و هەماهەنگی بۆیان. ئیتر بە نەمانی ئەو لە ناوچەکە قائیمقامێکیتر لە ڕەواندز دەسەلاّتی وەرنەگرت وەکو ئەو خزمەت بەو شارە بکات و پەرەی پێبدات. هەر بۆیە خەلّکی ناوچەکە سەردەمی سەید تەهای نەهری بە قۆناغێکی پرشنگدار لە میژووی ڕەواندز لە قەلّەم دەدەن و بە قۆناغی پێشکەوتن و پەیڕەو کردنی دادپەروەری باسی لێوەدەکەن [٥٤].

---

(٥٣) بۆ چۆنیەتی داڕشتنی پلانی تیرۆرکردنی سمکۆی شکاک بڕوانە: یاسین خالید حسن، المصدر السابق، ص١٣٦؛ عەبدوللا سەمەدی، تیرۆری سمایل ناغای سمکۆ بە گێڕانەوەی ئاجودان هاشم-ی نەحمەد زادە ، لە ئینتەرنێتەوە (WWW.DENGEKAN.COM/doc/2004/10/Abdullahsamade18.pdf) وەرگیراوە.

(٥٤) دیمانەیەک لە گەلّ نەحمەد حەمەد عەلی ناغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر.

- سێیەم:

لە دەستدانو نەمانی کەسایەتیی بەناوبانگو ناسراوی شارەکە ئیسماعیل بەگی ڕەواندزیو کوشتنی لە دۆڵـــی نیشـــاوێ[٥٥] لە ٨ی حوزەیرانـــی ١٩٣٣ لە ئەنجامـــی دوژمنداریـــەکی کۆنی بنەماڵەکەی لەگەڵ بنەماڵەی باویل ئاغادا [٥٦]، کـــوردستانی بە گشتیو

---

(٥٥) دۆڵی نیشاوێ دەکەوێتە سەر ڕێگای نێوان سپیلك و خەلیفان لە ژێر گوندی سەرچیایە. چالاك میرانی، پارچە هەورێکی زینـدووی سـەر ئاسـمانی شـارەکەم بیرەوەریەکانی بنەماڵەی باویل ئاغای ڕواندزی، چـاپخانەی منـارە، هـەولێر، ٢٠٠٣، ل ٧٨.

(٥٦) سەبارەت بە چۆنیەتی سەرهەڵدانی دوژمنداری نێوان بنەماڵەی ئیسـماعیل بەگ و باویل ئاغا بیروڕای جیاواز هەیە کە سەرەتاکەی بـۆ کوشـتنی سـەعید بەگی عەولا پاشای باوکی ئیسماعیل بەگ دەگەڕێتەوە، کە ناوبراو لـە سـاڵی ١٩١٨ بەر لە هاتنی ئینگلیزەکان بۆ ناوچەکە کوژراوە. یەکەمیان کوشتنەکە دەخەنە ئەستۆی سەلیم ئاغای حەمەدەشین کە خزمـی نـووری باویـل ئاغایـە گوایە ئەو هەڵساوە بەو کارە. دووەمیان سلێمان بـەگی سیلاحشـۆڕ بـەو کـارە تاوانبـار دەکـەن. سێیەمیشـیان ئامـاژە بـۆ ئـەوە دەکـەن کـە یـەکێك بـە ناوی(مامەری باس) سەعید بەگی کوشتووە بێ ئەوەی بزانرێ کە ئەو کارەی بە قسەی کێ کردووە. جا بۆ مەبەستی پەردە لادان لە سەر ڕاسـتییەکان فـەخری بەگی شەمسەدین بەگی سیلاحشـۆڕ کـە نـەوەی سـلێمان بەگـە لـە وەڵامـی پرسیارێکدا ئاماژەی بۆ ئەوە کرد و وتی: سەرەڕای بوونی کۆنـە ناخۆشـییەکی سلێمان بەگ و باویل ئاغا لە لایەك و سەعید بەگ لە لایەکی دیکەوە کە بـۆ سەردەمی حوکمڕانی عوسمانییەکان لە ناوچەکە دەگەڕایەوە، بەڵام سلێمان بەگ دەستی لە کوشتنی سەعید بەگ دا نەبووە، بەڵکو موسـەبیب بـووە، لـە بـەر ئەوەی سەعید بەگ سەرکێشی لە قسەی عەولا پاشای باوکی کـردووە ئـەویش هەڵساوە شکایەتی لای سلێمان بەگ لێکردووە و داوای ئـەوەی لێکـردووە کـە ئامۆژگاری بکات، لە بەر ئەوەی خزمی یەکتربوون، هەر بۆیـە سـلێمان بـەگ هەڵساوە بانگی سەعید بەگی کردووە و پێوتووە دەبێت هەموو ڕۆژێك تۆ بێیتە

باتاس که ئەو لەوێدا دەسەلاتدار بووە. دەرئەنجام ڕۆژێك لە ڕێگا سەعید بەگ کوژراوە. بەڵگەی بۆ قسەکەشی ئەوە بوو کە باوکی فەخری بەگ کە دەکاتە کوڕی سلێمان بەگ لەگەڵ باوکی بەشداری پرسەنامەکەی کردووە و سلێمان بەگ وتوویەتی: دەبێت هەر خۆی تۆڵەی سەعید بەگ بکاتەوە. ئیتر سەرهەڵدانی ئەو دوژمندارییە هەر چۆنێك بوو بێت ئەوا لە دواتر لە نێوان بنەماڵەی ئیسماعیل بەگ و باویل ئاغا تووندتر دەبێت، چونکە ئیسماعیل بەگ بنەماڵەی باویل ئاغای بە بکوژانی باوکی داناوە.

شیاوی باسە کاتێك ئینگلیزەکان هاتن بۆ ناوچەکە و زۆری پێنەچوو نووری باویل ئاغا سەر کێشی لە فەرمانەکانی کردن و بەندکراو لە دەست بەندییەکان هەڵات، ئینگلیزەکان ئەو هەلەیان قۆستەوە کاتێك حاکمی سیاسیی بریتانی لە هەولێر فەرمانی بە ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی کرد کە پیاوەکانی ڕەوانەی سەر مانگی باویل ئاغا بکات تا کوڕەکانیتری دەستگیر بکات لە جێگای نووری دا، دەرئەنجام شەڕ دەکەوێتە نێوانیان و دوو کوڕی باویل ئاغا بە ناوی مستەفا و کەریم لەگەڵ کوڕێکی نووری دەکوژرێن، کە لە پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد. لە بەرانبەردا بنەماڵەی باویل ئاغا لە لای خۆیانەوە وا لێکی دەدەنەوە کە ئیسماعیل بەگ بۆیە ئەو کارەی کردووە تا تۆڵەی باوکی بکاتەوە ئەگەرچی لە ڕاستی دا وانەبووە، چونکێ مستەفای عەلی باویل ئاغا دەڵێت: باوکم دەیوت: بەو دواییانە بۆ مان ڕوون بۆوە کە ئیسماعیل بەگ دەستی لە کوشتنی براکانم دانەبووە، بەڵکو یەکێك لە خاڵوانەکانی بە ناوی عەدیل ئاغا ئەو کارەی کردووە. درێژە کێشانی ئەو دوژمندارییە تەشەنە دەکات تا ئەو کاتەی کە لە ساڵی ۱۹۳۳ سەباحی نووری باویل ئاغای (۱۹۱۸؟ -۱۹٤۱) لە شاری هەولێر قوتابی دەبێت لە قۆناغی ناوەندی و لە ناو شار دا دور گوللە لە ئیسماعیل بەگ دەدات و بریندار دەکات، بەڵام ئیسماعیل بەگ چاك دەبێتەوە و لە بەردەم مەلا فەندی و مستەفا قەرەداغی حاکمدا، ئیسماعیل بەگ دەڵێ: هەر چەندە دەستم لە کوشتنی هەردوو کوڕەکەی باویل ئاغا دا نییە، بەڵام با ئەو دور گوللەیەی سەباح ببێتە بەرانبەری خوێنی ئەو دوو جوانە مەرگە و لە سەباحی نووری باویل ئاغا خۆش دەبێت. کەچی مستەفا قەرەداغی حاکم لەگەڵ ئەوەشدا حوکمی حەوت ساڵ

ڕەواندزی بە تایبەتی لە داکۆکی کەرێکی سەربەخۆیی کوردستان کرد[٥٧]. لە بەر ئەوەی بە گوێرەی قسەی هاملتۆنی[٥٨] ئەندازیار ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی هەردەم بە ئومێدی پێشکەوتنو

بەندی بۆ سەباحی نووری باویل ئاغا دەبڕێتەوە. نووری باویل ئاغاش ئەو کاتە کە مولازمی پۆلیس دەبێت لە دهۆك لە کاری فەرمی میریدا بۆ مەبەستی دڵ دانەوەی دایکی دێتەوە گوندی سەرچیا و لە مااڵی حەمەدە شێن میوان دەبێت. بۆ ڕۆژی دواتریش بۆ مەبەستی بەڕێکردنی نووری دێنە سەر ڕێگا و ئیسماعیل بەگی ڕەواندزیش لە شەقاڵاوە کە میوانی ڕەشید بەگی میران بووە لەو شەوەدا بەرەو ڕەواندز دەگەڕێتەوە و لە ڕێگادا لە دۆڵی نیشاریّ هەر دوولا بەیەك دەگەن و دەبێتە شەڕ لە نێوانیان . عەلی باویل ئاغا دەڵێت: هەر چەندە ئێمە بۆ بەڕێکردنی نووری لە وێدا وەستا بووین، بەاڵم کار لە کار ترازا و بوو بە شەڕمان. ئەنجام ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی و حەسەن عەبدوڵاڵ و حەسەن قادر دەکوژرێن و سلێمان بەگی دەرگەڵەش بریندارەدەبێت و مامۆ ڕەواندزیش بۆی دەردەچێت. لە مااڵی باویل ئاغاش مەاڵ عەزیزی کوڕی باویل ئاغا و حەسەنی حاجی عەبدوڵڕەزاق دەکوژرێن و نووری و عەلی باویل ئاغا و سەلیمی حەمەدەشینی بریندار دەبن. شیاوی باسە حکومەتی عێراقی بڕیاری بەندکردنی نووری و عەلی باویل ئاغا و سەلیمی حەمەدەشینی دەدات نێتر دوای هەشت ساڵان بە فەرمانی پادشای لە ١٩٤١ بە یارمەتی یونس سەبعاوی کە ولاش زاوای نووری باویل ئاغای دەبێت بەر دەبن. ئەسعەد عەدۆ، سەرچاوەی پێشوو؛ دیمانەیەك لەگەڵ فەخری شەمسەدین بەگی سیلاحشۆڕ لە ٢٤ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر؛ دیمانەیەك لەگەڵ زولێخا حوسێن حەمەد لە ٢٠ی تەمووزی ٢٠٠٥ هەولێر؛ دیمانەیەك لەگەڵ فەرهاد سەباح نووری باویل ئاغا لە ٢٠ی تەمووزی ٢٠٠٥ هەولێر" دیمانەیەك لەگەڵ مستەفا عەلی باویل ئاغا سەرهەنگی پۆلیس و بەڕێوەبەری بەندیخانەی هەولێر لە ١٩ی حوزەیرانی ٢٠٠٥.

(٥٧) معروف جياووك، ماساة بارزان المظلومة، الطبعة الثانية، اربيل، ٢٠٠١، ص ٨٤.

(٥٨) هاملتون، ناوی تەواوی(ای. ام. هاملتون)ە کە سەر پەرشتی ڕێگای هەولێر - ڕەواندز - ڕایەتی کرد و لە دواتریش ڕێگاکە بە ناوی ئەوەوە ناوی دەرکرد.

سەربەخۆیی کوردستان بووەو ئەوەی بۆ دەسەلاتدارانی ئینگلیز دووبارە کردۆتەوە کە پێویستە کوردستان لە ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست وەکو سویسرای لێبێت[٥٩]. بۆیە دەتوانرێ بووترێ، بە لە دەستدانی ئەو کەلە پیاوە خەسارەتێکی گەورە لە میژووی گەلی کورد کەوتووە کە جێگای مەترسی عەرەبەکانو ڕیزی دوژمنەکانی بووە[٦٠]. هەروەها لە دەستدانی ئیسماعیل بەگو کوشتنی کاریگەریەکی زۆری هەبووە لەسەر ناوچەکە بە گشتیو ڕەواندز بە تایبەتی ئەگەر بزانیین دوژمنداریەکە لە دواتر ڕەواندزی کردووە بە دوو بەشەوەو باری شارەکەی شلەژاندووە[٦١].

---

(٥٩) هاملتون، المصدر السابق، ص ٢٣٤.

(٦٠) ئەحمەد عەلی ئاغای جوندیانی دەڵێ: " عەرەبەکان بەردەوام دەیان وت (اللهم احفظنا من شر إسماعيل بگ،ومعروف جياروك)" ، مستەفای عەلی باویل ئاغاش دەڵێ:" باوکم تا مردیش وێنەیەکی ئیسماعیل بەگی لە مالەوە هەڵواسیبوو لە سەر وێنەکەی نووسیبوو بریا ئەو گوللەی لە تۆم دا لە چاویی خۆم بدابا خوا ئەو دەستە بڕێ کە دوژمنداری خستە نێوانمانەوە...". دیمانەیەك لە گەڵ ئەحمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر، دیمانەیەك لەگەڵ مستەفا عەلی باویل ئاغا سەرهەنگی پۆلیس و بەڕێوەبەری بەندیخانەی هەولێر لە ١٩ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ ، هەولێر.

(٦١) دوژمندارییەکە ئەوەندە کاریگەری کردۆتە سەر ڕەوشی نەوخۆی ڕەواندز، مالی باویل ئاغا کە لە گەڕەکی سەرەوە بوون ئەگەر کارێکیان هەبوایە دەبوو یەکێك ڕەوانە بکەن و مالی ئیسماعیل بەگیش لە گەڕەکی خوارەوە بە پێچەوانەوە. دیمانەیەك لەگەڵ فەرهاد شاکر مەجرووم لە ٨ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ ئوتێل ئاشتی سلێمانی" دیمانەیەك لەگەڵ ئەحمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر.

- چوارەم:

داخستنو دەرنەچوونی گۆڤاری زاری کرمانجی خالێکی تری کاریگەریەکە بوو[٦٢]، لەبەر ئەوەی زاری کرمانجی لە ژمارەکانیدا وەکو سەرچاوەیەکی مێژوویی وابوو بۆ گێڕانەوەو نووسینەوەی مێژوو و ڕووداوەکانی ناوچەکە. هەر بۆیە ئەگەر بێتو سەیر بکەین دەبینین چەندین هەوالّی جیاجیاو ڕووداوەکانی، کە ڕۆژانە لە ناوچەکە ڕوویداوە نووسیوەتەوە باسی لێوە کردووە. بۆ نموونە فلاّنەکەس هاتە ڕەواندزو فلاّن سەردانی کردو فلاّن لە وێدا حەسایەوەو چەندان شتیتر لە جۆرە بابەتانە[٦٣]. ئیتر بە لە دەست دانی ئەو گۆڤارە سەرچاوەیەکی سەرەکی مێژوو و گێڕانەوەی ڕووداوەکانی ناوچەکە ون بووەو لە بەردەستان نەماوە.

---

(٦٢) گۆڤاری زاری کرمانجی دوای دەرچوونی ٢٤ ژمارە لە ٢٣ی تەمموزی ١٩٣٢ وەستێنرا. حوسێن حوزنی موکریانی لە بیرەوەریەکانیدا ئاماژە بۆ نەوە دەکات کە ڕەزابەگی ئیسماعیل بەگ قائیمقامی ڕەواندز(١٩٣٢-١٩٣٥) جەلال بابانی موتەسەڕیفی هەولێری لێهانداوە بە ڕادەیەکی وا کە چاپ کردنی گۆڤاری زاری کرمانجی لێ قەدەغە بکاتو مۆڵەتی بلاّوکردنەوەی لێ وەربگرێتەوە، چونکێ ڕەزا بەگ زۆر هەوڵی داوە لەگەڵ حوسێن حوزنی موکریانیدا تا چاپخانەکەی بگوازێتەوە بۆ شاری سلێمانی تا لە وێدا دەنگ بداتەوە نەوەك لە ڕەواندز، هەرەوها زۆر جاریش نەوەی پێوتوە کە پێویستە بچێتە سلێمانی و لە ڕەواندز چی هەیە؟ و لەوێدا چاپخانە دابمەزرێنێ و لەگەڵ نەوجەوانەکانی ئەوێدا ڕێك بکەوێ. حسێن حوزنی موکریانی، بەرهەمەکانی ، ئامادەکردنی د. کوردستان موکریانی، لە ژێر چاپکردن دایە، ل ل ٩، ٣٢.

(٦٣) بۆ زانیاریی زیاتر لە مەڕ ئەو بابەتە سەیری ژمارەکانی زاری کرمانجی بکە کە ڕۆژانە هەوالّەکانی ناوچەکەی بلاّوکردۆتەوە.

- پێنجەم:

گواستنەوەی کاری سیاسی لە دەست شێخ و سەرۆك هۆزو ئاغاکان بۆ دەستی قوتابیان لەو قۆناغەدا ڕووداوەکانی لە ڕەواندز دوورخستەوە، لە بەر ئەوەی لەو سەردەمانەدا تەنیا قوتابخانەی سەرەتایی لە ڕەواندز هەبوو، بۆیە دەبوو قوتابیان بۆ تەواو کردنی خوێندن ڕووبکەنە هەولێر و کەرکوك دواتریش شاری بەغدای پایتەخت تا لە وێدا خوێندن تەواو بکەن، بەمەش زۆر ڕۆڵەی نیشتمانپەروەری لە ڕەواندز دوورەدەخستەوە. ئەگەرچی ئەو نیشتمانپەروەرانە لە شارەکانی هەولێرو کەرکوك لە کار نەکەوتوون و تێکەڵاوی ئەو کۆمەڵەو ڕێکخراوانە دەبوون، کە لە وێدا بوونیان هەبووەو لە کاتی گەڕانەوەشیان بیروڕاکانی ئەو کۆمەڵانەیان بۆ ڕەواندز دەگوێزایەوە[٦٤]. ئەوە سەرەڕای ئەوەی دەبێ ئاماژە بۆ ئەوەش بکەین کە قوتابیەکانی خەڵکی ڕەواندز هەر بە وەندە نەوەستاون، بەڵکو بە هاوکاری لەگەڵ قوتابیانی شاری کۆیە لە شاری هەولێر شەوانە بلاوکراوەیان لە دژی کارو کردەوەکانی حکومەت لە دیوار دەداو دەکەوتنە بەر ڕێژنەی گوللەی حەس حەسەکانی حکومەتەوە[٦٥].

- شەشەم:

سەپاندنی دەسەلاتی ڕەهای حکومەتی عیراقی لە کوردستان بە گشتیو ڕەواندز بە تایبەتی دوای دروست کردنی ڕێگای گەلی عەلی

---

(٦٤) بۆ زانیاری زیاتر لە مەڕ ڕۆڵ و چالاکی ڕەواندزییەکان لە کۆمەڵە و ڕێکخراوەکانی ئەو سەردەمە بڕاونە: بەشی سێیەم تەوەرەی دووەم.

(٦٥) دیمانەیەك لەگەڵ نەجمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر.

بەگ کە ناسراوە بە رێگای هاملتۆن، کە مەبەست زیاتر کار ئاسانی کردن بوو بۆ دروست کردنی ئۆردووی سەربازی و بنکەی پۆلیسی بۆ رێگرتن لە بەردەم ئەو کەسانەی کە لە ناوچەکە شك و گومانی ئەوەیان لێ دەکرا کار بۆ بلاوکردنەوەی بیری نەتەوەیی و پێگەیاندنی لاوان و خەڵکی ناوچەکە دەکەن. ئەوەتە حوسێن حوزنی موکریانی[٦٦] لە بیرەوەرییەکانی ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە چەندین جار لە لایەن دەسەلاتدارانی حکومەت ئازارو ئەزیەت دراوەو گۆبەندی بۆ نراوەتەوە[٦٧]. لە بەر ئەوەی زانیویانە ناوبراو کاریگەری لە سەر بیروباوەڕی خەڵکی ناوچەکە هەبووەو خەڵکی ناوچەکەش شایەدی

---

(٦٦) حوسێن حوزنی موکریانی، کە بە حوزنی و دامار و خدۆك ناسراوە کوڕی سەید لەتیف موکریانییە و لە ٢٢ی تەشرینی یەکەمی ١٨٩٤ لە گەڕەکی حەسەنیانی شاری مەهاباد لە دایك بووە، سالّی ١٩٠٦ مەهابادی جێ هێشتووە و لە سالّی ١٩١٥ لە ئەڵمانیا چاپخانەیەکی کڕیوەو هاتۆتەوە حەلەب دەستی بە کاری چاپکردن کردووە. لە سالّی ١٩٢٥ دێتە ڕەواندزو چاپخانە دادەمەزرێنێ و یەکەمین ژمارەی گۆڤاری زاری کرمانجی لە ٢٥ی مایسی ١٩٢٦لە ڕەواندز دەردەکاتو بەردەوام دەبێت تا ٢٣ی تەمموزی ١٩٣٢ کە سەرجەم ژمارەکانی ٢٤ ژمارەیە. دواتریش کارەکانی دەگوازێتەوە سلێمانی و دواتریش هەولێر و گۆڤاری ڕووناکی لە ٢٤ی تشرینی یەکەمی ١٩٣٥ دەردەکات تا ١٦ی مایسی ١٩٣٦ کە سەرجەم ژمارەکانی ئەو گۆڤارەش یازدە ژمارەیە ، حوسێن حوزنی لە کاتی جەنگی دووەمی جیهانی دەچێتە شاری بەغدا و سەرپەرشتی گۆڤاری دەنگی گێتی تازە دەکات . ناوبراو خزمەتێکی زۆری بزووتنەوەی ڕۆشنبیری کوردی کردووە و چەندین کتێبی بە نرخی بە چاپ گەیاندووە تا سالّی ١٩٤٧ کۆچی دوایی کردووە. حسێن حوزنی موکریانی، بەرهەمەکانی" عەبدوڵلاّ سەمەدی، ناوداراني موکریانی، (/doc/2005/5Abdullahsamade5.pdfWWW.DENGEKAN.COM) لە ئەنتەرنێتەوە، ل١٨.

(٦٧) حسین حوزنی موکریانی، بەرهەمەکانی،ل ل ٩-١١.

ئەوەی بۆ دەدەن کە وەکو مامۆستایەکی بلاوکردنەوەی بیری نەتەوایەتی بووەو کاریگەری هەبووە بە سەر هەندێکیانەوە[٦٨].

- حەفتەم:

دووری ڕەواندز لە بەغدای پایتەخت هۆکارێکی‌ترە بۆ بەشدار نەکردنی ناوچەکە لە هەندێ ڕووداو کە لە میژووی عیراق لەو سەردەمە بە گرنگ دادەنرێت، لە بەر ئەوەی ڕەنگە هەندێ ڕووداو و گۆڕانکاری لە دەسەلاّت ڕوویدا بێت کاریگەری نەکردبێتە سەر ڕەواندزو لە ناوچەکە دەنگی نەدابێتەوە. چونکە سەبارەت بە کاریگەری کودەتاکەی بەکر سدقی[٦٩] لە ٢٩ی تشرینی یەکەمی ١٩٣٦ [٧٠] لە سەر ڕەواندز هەر ئەوەندەمان لە بەر دەستە کە محەمەد

---

(٦٨) دیمانەیەك لەگەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر؛ دیمانەیەك لەگەڵ نازاد جوندیانی بەرپرسی دەزگای ناوەندی ڕاگەیاندنی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان، ٩ی حوزەیرانی٢٠٠٥ سلێمانی.

(٦٩) بەکر سدقی کوڕی شەوقی لە سالّی ١٨٩٠ لە بەغدا لە دایك و باوکێکی کورد لە دایك بووە، سالّی ١٩٠٨ لە کۆلیژی سەربازی تورکی لە ئەستەنبوّل تەواوکردووە و لە کاتی جەنگی یەکەمی جیهانی پلەی بەرزبۆتەوە بۆ موقەدەم. ئاوبراو سالّی ١٩٢١ پەیوەندی بە سوپای عێراقییەوە کردووە و لە سالّی ١٩٢٨ پلەی بەرز بۆتەوە بۆ سەرهەنگ. هەروەها بەشداری لە چالاکی لێدانی ئاشوورییەکانی لە سێل کردووە. ئینر پلەی بەرزبۆتەوە تا بۆتە فەریق. بەکر سدقی سەرکردایەتی کودەتای سالّی ١٩٣٦ی کردووە تا لە ئابی ١٩٣٧ لە موسڵ تیرۆرکرا. نجدة فتحي صفوة، العراق في الوثائق البريطانية سنة ١٩٣٦، الطبعة الأولى ، جامعة البصرة، ١٩٨٣، ص ٦٠؛ د. كمال مظهر احمد، صفحات من تاريخ العراق المعاصر" دراسات تحليلية"،الطبعة الأولى، بغداد، ١٩٨٧، ص ص ١١٩، ١٢٩.

(٧٠) بۆ زانیاری زیاترلە مەڕ کودەتاکەی بەکر سدقی و دامەزراندنی حکومەتی حیکمەت سلێمان بروانە: حازم المفتي، العراق بين عهدين ياسين هاشمي و بكر صدقي، مطبعة سومر، بغداد، ١٩٩٠ .

عەلی ئاغای جوندیانی بە هۆی هاوڕێیەتی‌و نزیکایەتی لەگەڵ بەکر سدقی‌داو دوای دامەزراندنی حکومەتی حیکمەت سلێمان(١٨٨٩-١٩٦٤) لە ٢٩ی تەشرینی یەکەمی ١٩٣٦ تا ١٧ی ئابی ١٩٣٧ دەبێتە ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەران‌و ئەو ماوەیە لە بەغدا دەمێنێتەوە[٧١].

ماوە بڵێین سەرباری ئەوانەی ئاماژەمان بۆ کردن. ئەو گۆڕانکارییە هزرییەی کە جیهان بە خۆیەوەی بینی دوای هاتنە سەر حوکمی نازییەکان لە ئەڵەمانیا لە سالّی ١٩٣٣ کە ئەدولف هیتلەر[٧٢]

---

(٧١) دیمانەیەك لەگەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر.

(٧٢) ئەدولف هیتلەر، سالّی ١٨٩٠ لە شاری برنو کە دەکەوێتە نێوان سنووری ئەڵمانیا و نەمسا لە دایك بووە، باوکی فەرمانبەرێکی ئاسایی گومرك بووە. هیتلەر لەگەڵ ئەوەی تەمەنی بچووك بووە، بەڵام زۆربەی کاتەکانی خۆی بە بیرکردنەوە لە داهاتوو و خوێندن بە سەر بردووە و لە سەر داواکاری باوکی هیتلەر چۆتە خوێندنی هونەری و بەسەرکەتوویی قۆناغی خوێندنی بڕیوە. مردنی باوکی لە تەمەنی سێزدە سالّی و دایکیشی لە دوای باوکی کاریگەری لە سەر ژیانی هیتلەر کردووە. ناوبراو بەشداری لە جەنگی یەکەمی جیهانی کردووە و لە ئابی ١٩١٩ پارتی کرێکارانی ئەڵمانی سۆسیالیستی نیشتمانی دامەزراندووە کە بە پارتی نازی ناسراوە. ناوبراو کەسایەتییەکی شۆڤێنی بووە لە بیروڕاکانی بە تایبەت بۆ نەتەوەی ئەڵمانی. هیتلەر بەردەوام دەبێت بۆ بەدەست هێنانی هێزا و ئاواتەکانی تا ئەو کاتەی کە لە ناو حکومەتی ئەڵمانی پلەی بەرزدەبێتەوە تا دەگاتە پلەی سەرۆکی حکومەت، لە بەر ئەوەی یەکێك لە ئارەزووەکانی هیتلەر دەست بە سەر داگرتنی ئەوارۆی جیهان بووە کە ئەوەش لە کاتی جەنگی دووەمی جیهانی ڕەنگ دەداتەوە، بەڵام بەر ئاواتەی نەگەیشتو لە جەنگدا شکاوە. بۆ زانیاری زیاتر لە سەر هیتلەر بڕوانە: أدولف هتلر، كفاحي، الطبعة الثانية، دار الكتب الشعبية، بيروت، لبنان

سەرکردایەتیی دەکردو کاریگەری کردە سەر زۆربەی ولاتانی جیهانی. کوردستانیش وەکو بەشێك لە ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست لێی بێبەش نەبوو چونکێ هێتلەرییەکان لە سەرەتای سالی ١٩٣٥ بە شێکی تایبەتییان لە ڕۆژهەلات دامەزراند بۆ مەبەستی بلاوکردنەوە بیروباوەڕەکانیان و کاریگەرییان لە سەر خەلکی ناوچەکە[٧٣]. ئەوەتە شایەدحاڵێك لە ڕەواندز ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە خەلکی زۆر تامەزرۆی گوێ گرتن بوون لە هەواڵەکانی ئەو ڕادیۆیەی کە ئەڵمانەکان تیایدا پروپاگەندەیان بۆ خۆیان دەکردو ڕۆژانە خەلکی لە شەقامو چایخانەکانی ڕەواندز گوێیان بۆ ئەو هەواڵانە ڕادەگرتو ئەوەیان دووبارە دەکردەوە کە کوردو ئەڵمان ئاری نەژادن[٧٤]. بەڵام ڕەنگە هەر ئەو ڕادیۆیەو پروپاگەندە کردن بۆ ئاری نەژادی ئەڵمانەکان تاکە ئامرازی بلاوبوونەوەی بیروباوەڕی نازییەکان نەبووبێت لە ناوچەکەدا، بەڵکو دوژمنداری خەلکی ناوچەکە بۆ ئینگلیز و ڕووسەکان لە لایەك و[٧٥]

١٩٧٥؛ د. عبدالوهاب القيسي، د. عبدالجبار العطوي، د. طارق نافع الحمداني، تاريخ العالم الحديث ١٩١٤-١٩٤٥، الموصل، ١٩٨٣، ص ٩٨-١٠٠.

(٧٣) نصيف جاسم عباس الاحبابي، العلاقات بين إيران و ألمانيا النازية ١٩٣٣-١٩٤٥، رسالة ماجستير منشورة، مقدمة إلى كلية الآداب، جامعة بغداد ١٩٨٩، ص ٥٥

(٧٤) دیمانەیەك لەگەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی لە ١٢ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر.

(٧٥) زۆر بوون ئەوانەی کە دژی دەسەلاتداری ئینگلیزەکان بوون لە ڕەواندز و چەوسانەوەیان لە دەستی ئەوانەوە دیبوو بۆیە بۆ دوژمنێکی ئینگلیزەکان دەگەڕان. هەرەوها خەلکی ڕەواندز هێشتاکە ئەو ئازار و ئەشکەنجانەیان لە بیر نەچوبۆوە کە لە دەست ڕووسەکان لە کاتی جەنگی یەکەمی جیهان چەشتبوویان. بۆیە ڕەنگە

چالاکیی سیخوڕەکانی ئەڵەمان لە ناوچە سنورییەکانی ئێران لە لایەکی‌دی[٧٦] ، کاریگەری بیروباوەڕی نازییەتی ئەڵمانی بۆ ناوچەکە گواستبێتەوە.

ئیتر هەر ئەو دووپارچە بوونەی جیهان بوو جارێکی‌تر جیهانی لە ئەیلولی ١٩٣٩وە خستە ناو جەنگێکی مالکاولکاری‌تر‌ەوە کە زەرەرمەندی لە جەنگی یەکەمی جیهانی زۆر زیاتر بوو، لە میژووشدا بە جەنگی دووەمی جیهان(١٩٣٩-١٩٤٥) نێوی دەرکرد.

ئەڵمانەکانیان بە دۆستی خۆیان زانیبێ چونکێ دوژمنی ئینگلیز و ڕووسەکان بوون، کورد گۆتەنی دوژمنی دوژمنم دۆستەمە.

(٧٦) بۆ مەبەستی زانیاری زیاتر لە مەڕ چالاکی سیخوڕە نازییەکان بڕوانە: نصیف جاسم عباس الاحبابی، المصدر السابق، ص ٦٩ و مابعدها.

ڕۆڵ و چالاکیی ڕەواندزییەکان لە ئە نجومەنی نوێنەرانی عیراقدا

حکومەتی کاتیی عیراق لە ١٦ی کانوونی یەکەمی١٩٢٠ ڕەزامەندی لە سەر هەڵبژاردنی ئەنجومەنی دامەزراندن دا، بەڵام بە هۆی هاتنی فەیسەڵ بوونی بە مەلیکی عیراق مەسەلەکەی دواخست تا٢٤ی تەشرینی یەکەمی١٩٢٢. کاتێکیش هەڵبژاردن دەستی پێکرد هێشتا ناوچە کوردییەکان بە گشتی ئارام نەبوو بوونەوە بە هۆی پشێوی لە ناوچە کوردییەکان لە لایەك و، بوونی هێزەکانی تورك لە ڕەواندزو ناوچەکانی دەوروبەریدا لە لایەکی دی، هەر بۆیە لە کۆتایی کانوونی دووەمی ١٩٢٣ کارەکانی هەڵبژاردن ڕاوەستا[٧٧].

دەرکردنی تورکەکان لە ڕەواندزو شێخ مەحمود لە سلێمانی ڕێگای لە بەردەم حکومەت خۆشکرد تا هەڵبژاردن دەست پێبکاتەوە، هەر بۆیە لە ١٢ی تەمووزی١٩٢٣ دەست بە هەڵبژاردن کرایەوەو، لە دوو ڕۆژی دواتر وەزارەتی ناوخۆ داوای لە پشکنەری کارگێڕی بریتانی لە هەولێر کرد کە دەنگو باسی ناوچەکەی سەبارەت بە هەڵبژاردن بۆ ڕەوانە بکات، پشکنەری کارگێڕیش لە وەڵامدا لەگەڵ ڕەوانەکردنی هەوالّەکان ئەوەی بە بیر حکومەت هێنایەوە کە قائیمقامو خەلکی ڕەواندز ئارەزووی بەشداری کردن لە هەڵبژاردن دەکەنو بە گوێرەی

(٧٧) د.محمد مظفر الادهمي، المصدر السابق، ص ص ٢١-٢٢ .

توانا کار بۆ جێبەجێ کردنی ڕێنماییەکان دەکەن[٧٨]، بەڵام دەتوانرێ بووترێ، کە ئەو بۆچوونەی پشکنەری کارگێڕی بریتانی لە ڕاستیەوە دوور بووە، چونکێ کاتێك موتەسەرڕیفی هەولێر فەرمان بە سەید تەها دەدات کە هەڵبستێ بە دامەزراندنی سێ مەئمور بە شێوەی گرێ بەستی کاتی بۆ مەبەستی ناونووس کردنی خەڵکی ناوچەکە، سەید تەها گومانی خۆی لەو ناونووس کردنە پێڕادەگەیەنێتو داوای ئەوەی لێ دەکات کە ڕێنماییەکانی تایبەت بە سیستەمی هەڵبژاردنی بۆ ڕەوانە بکات. هەر بۆیە لە ناوچەکەدا هەڵبژاردن ڕووبەرووی تەنگژە دەبێتەوەو دەفتەری زانیارییەکان سەبارەت بە ڕەواندزو دەوروبەری دوادەکەوێت، ئەگەرچی سەید تەها لە پاشان هەڵدەستێ بە دامەزراندنی لێژنەیەك، بەڵام ئەو لێژنەیە ناتوانێ زانیاری تەواوی ناوچەکە بە حکومەت بداتو، تۆماری ڕەواندز لەو هەڵبژاردنە لە سەر بناغەی تەخمین پشتی پێدەبەستێت[٧٩].

ئەنجومەنی دامەزرێنەر لە ٢٧ی مارتی١٩٢٤ دەستی بە کارەکانی کردو لە کۆی ١٠٠ ئەندام هەژدە ئەندامی کورد بوون کە لە ناویانا عەبدوڵڵاً موخلیس بەگ نەوەی پاشای گەورەی ڕەواندزی تێدا بوو. یەکێك لە کارەکانی ئەو ئەنجومەنە پەسندکردنی پەیمانی ١٩٢٢ی عیراقی بریتانی بوو، بەڵام کاتێك ئەنجومەن پەیمانەکە دەخاتە دەنگ دانەوە نوێنەرە کوردەکان داوای ئەوە دەکەن کە پەسند کردنی

(٧٨) نفس المصدر، ص ص ٩٥-٩٦.

(٧٩) نفس المصدر، ص ص ٩٧-٩٨.

پەیمانەکە دوا بخرێت تا کێشەی مووسڵ چارەسەر دەکرێت، کەچی بێ گوێدانە ئەو داواکارییە ئەنجومەن پەیمانەکە پەسند دەکات[٨٠].

لە لایەکیترەوە ئەنجومەنی دامەزراندن دەبوو کار بۆ ئەوە بکات و زەمینە بۆ ئەوە خۆشکات تا هەڵبژاردنی ئەنجومەنی نوێنەران ئەنجام بدرێت. هەر بۆیە لە ئەنجامی کارەکانی ئەو ئەنجومەنە بوو حکومەتی عیراقی بڕیاری دامەزراندنی ئەنجومەنی نوێنەرانیدا و لە ١٦ی تەمووزی ١٩٢٥ یەکەمین ئەنجومەنی نوێنەران دەستی بە کارەکانی خۆی کرد کە ژمارەیەک نوێنەری کوردی تێدا بوو، لە وانە: عەبدوڵڵا موخلیس بەگ و ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی کە نوێنەری هەولێر بوون. ئەنجومەنی نوێنەران لە یەکێك لە دانیشتنەکانی دوای بڕیارەوەی کێشەی مووسڵ پرۆژەی پەیمانی عیراقی بریتانی لە ساڵی ١٩٢٦ خستە بەردەم ئەندامانییەوە، لێرەشدا وێڕای ناڕەزایی هەندێ لە ئەندامانی بە کۆی پەنجاو هەشت دەنگ پەیمانەکە پەسند کرا کە هەر یەك لە عەبدوڵڵا موخلیس بەگ و ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی لە گەڵ ڕازی بووان بوون لە سەر پەیماننامەکە[٨١].

شیاوی باسە، کاتێك هەواڵی ئۆتۆنۆمی بۆ کورد دەنگی دایەوە نوێنەرە کوردەکان لە ئەنجومەنی نوێنەرانی عیراقیدا کەوتنە خۆ زنجیرەیەك کۆبوونەوەیان لە نێوان خۆیان لە ماڵەکانیان لە بەغدا بۆ

---

(٨٠) عبد الرزاق الحسني، تاريخ الوزارات، الجزء الاول، ص ص ٢٣٣-٢٣٦؛ ڕەمەزان داودی، هەڵوێستی کورد لە دامەزراندنی دەوڵەتی نوێی عێراق ١٩٢١-١٩٣٠، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە(٩)، هەولێر، کانوونی یەکەم ١٩٩٨، ل ٤٠.

(٨١) عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارات، الجزء الثاني، ص ٤٥؛ د.عبدالفتاح علي يحيى البوتاني، الحركة القومية الكوردية التحررية دراسات ووثائق، ص ٦٧.

مەبەستی تاووتوێ کردنی مەسەلەی دروست کردنی حکومەتێکی کوردی سازدا، لە کۆبوونەوەی ١٣ی شوباتی ١٩٢٦ کە لە مالّی عەبدوللاّ موخلیس بەگ بەسترا، عەبدوللاّ موخلیس بەگ ئاماژە بۆ بیروڕای هەندێ لە نوێنەران دەکات کە گالّتەیان دێ بە دروست کردنی حکومەتێکی سەربەخۆیی کوردی، هەلّگرانی ئەو بیروڕایەش بەوە تاوانبار دەکات کە هەلّپەی ئەوەیانە پلەوپایەی گرنگ لە دەولّەت وەربگرن. چونکێ لەو کۆبونەوەیەدا ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی وتبووی:" ... کورد لە ناو خۆیدا ناڕێکەو یەك نەگرتووەو نازانێ چۆن خۆی بپارێزێ ئیتر چۆن دەبێ بە تەمای کارێکی وا گرنگ بێ کە سەر بگرێ..." [٨٢]. بەلاّم دەبینین لە دانیشتنی دووەمیان هەر لە مالّی عەبدوللاّ موخلیس بەگ لە ١٩ی شوباتی ١٩٢٦ لە سەر ئەوە ڕێك دەکەون کە نامە ئاراستەی ناوچە کوردییەکان بکەن تا لە کوردستان بە گشتی پروپاگەندە بۆ دروست بوونی دەولّەتێکی کوردی بکرێ، لەو بارەیەوەش ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە لە هەفتەی ڕابردوو پەیوەندی لەگەلّ سەید تەهای نەهری قائیمقامی ڕەواندز کردووە[٨٣].

وێڕای ئەو دەنگ باس و سەرگەرمییە نوێنەرانی کورد دلّنیابوون کە هیچیان پێناکرێت، هەر بۆیە لە کۆبوونەوەی ٢ی مارتی ١٩٢٦ لە

---

(٨٢) م. ر. هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان، بەرگی دووەم، ل ٦١٠.

(٨٣) م. ر. هاوار، شێخ مەحمودی قارەمان... ، بەرگی دووەم، ل ٦١١. تێبینی ئەو کۆبوونەوانە لە مالّی ئەندامەکانیتریش ئەنجام دراون، بەلاّم زۆربەی کۆبوونەوەکان لە مالّی عەبدوللاّ موخلیس بەگ بووە، ڕەنگە مالّەکەی ئەو شیاوتر بووبێت لە مالّەکانی تر.

مالّی عەبدوللاّ موخلیس بەگ لە بیروڕاکانی پێشوویان پاشەگەز دەبنەوە ئەگەرچی ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی دەڵێ: "... پێویستە هەموو یەك بگرن دەربارەی مەسئەلەی کورد بە تایبەتی نائبە کوردەکان ..."[٨٤]. بەڵام دەبینین عەبدوللاّ موخلیس بەگ ئاوێك دەکات بە سەر ئەو جۆش‌و خرۆشەی کە لە ناو نوێنەراکان هەبووەو دەڵێ:" چ کوردو عیراق ئازادییان بە شانو باهووی خۆیان دەسگیر نەبووە بەڵکو ئینگلیز ئازادی کردوون لەبەر ئەوە دەبێ گوێ بۆ ئەو دۆستەیان رابێڵنو بۆی ڕوونکردوونەوە کەوا هیچ شتێکی وا لە ئارادا نییە کە باسی پێك هێنانی حکومەتێکی کورد بکرێ هەر وەکو ئیسماعیل ڕەواندزی‌و ئەوانی‌تر بۆی چوو بوون..."[٨٥]. لێرە بەڵگەنامەیەکی بریتانی کە ڕاپۆرتێکی پۆلیسی بەغدای تیادایە ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە لە ٢٠ی مارتی ١٩٢٦ عەبدوللاّ موخلیس بەگو عەلی ڕەفیق خادم سەججادە کۆبوونەتەوەو لە سەر ئەوە ڕێکەوتوون کە واز لە داواکاری ئۆتۆنۆمی‌و نامە ناردن بۆ ناوچە کوردییەکان بهێنن‌و جارێکی‌تریش باس لەو جۆرە باسانە نەکەنەوە، لەبەر ئەوە لێکۆڵەرێك دەڵێ:" بەڵای منەوە وایە کە دەبێ لە وانەی بەشداریی ئەو کۆبوونەوانە بوون پەیوەندییان بە ئینگلیزەکانەوە هەبووە چونکە کە دەڵێ ڕاپۆرتی شرطە دەبێ بزانرێ کە لەو ڕۆژانەدا شرطە ی بەغداد هەر ئینگلیزەکان خۆیان سەر پەرشتیان کردووە... جگە لەوە ئەو ڕاپۆرتەی کە لەو دۆکیومەنتەدا هەیە لەوە دەچێ تەنها هەر ڕاپۆرت نەبووبێ بەڵکو جۆرە (تعهد)یێك بووە لە عبدالله مخلص

---

(٨٤) هەمان سەرچاوە ، ل ٦١٣.

(٨٥) هەمان سەرچاوە و لاپەرە.

بەگو عەلی رفیق خادم السجادە وەرگیراوە و دیارە وەکو تاوانبارێك لەو رووەوە پرسیارو وەرام کراوەو ئەنجامی ئەوە کراوە بەو ڕاپۆرتە"[٨٦].

چالاکی نوێنەرە کوردەکان لە ئەنجومەن هەر بەردەوام بوو ئەوەتە لە دانیشتی١٧ی مایسی ١٩٢٧ ئەنجومەن داوای چارەسەرکردنی باری خوێندن لە ناوچە کوردییەکانو خوێندن بە زمانی کوردی دەکەن، بەڵام ئەوەی جێی سەرنجە داود حەیدەری(١٨٨٦-١٩٦٥) کە نوێنەرانی هەولێر بوو دژی بیروڕای هاوڕێکانی لە ئەنجومەن قسە دەکاتو لەگەڵ خوێندن بە زمانی کوردیدا نابێت لە ناوچە کوردییەکان[٨٧]، هەر بۆیە بیروڕاکانی دەبێتە جێگای نارەزایی هاوڕێکانی لە ئەنجومەن بە تایبەتیو خەڵکی کوردستان بە گشتی. ئەوەتە گەورە پیاوانی ڕەواندز ڕەتی قسەکانی داود حەیدەری دەکەنەوەو دەڵێن:" **لە ئەسنای موزاکەرەی میزانیەی مەعاریف دا لە عەلەیهی تەعلیمی ئاگاداری مەناقەشەکەتان لە غەزەتە خوێندرایەوە، خیرەتمان کرد ئێوە کە ئاگاداری ئیحتیاجاتی مەملەکەتو ئارەزوی میلەت نین، رجا ئەکەین بەم نەوعە جەسارەت مەنوێنن"[٨٨].**

---

(٨٦) هەمان سەرچاوە، ل ٦١٤.

(٨٧) محەمەد ئەمین زەکی، دور تەقەللای بێ سوود، سەباحی غالب تۆزینەوە و لێکۆلینەوە و پێشەکی بۆ نووسیوە و پەراوێزی بۆ ڕێکخستووە، لەندەن، ١٩٨٤، ل ٤٠" نەوشیروان مستەفا ئەمین، ژیان بە تەمەنترین ڕۆژنامەی کوردی ١٩٢٦-١٩٣٨، چاپخانەی ڕەنج، سلێمانی ، ٢٠٠٢، ل ١٣٣.

(٨٨) شیاری باسە ئەوانەی لە ڕەواندز نامەکەیان ناردووبوو بریتی بوون لە: محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی سەرۆکی شارەوانی ڕەواندز، محەمەد ئەمین سەرۆکی دەرگەلە، شێخ محەمەد سەرۆکی باڵەك، مستەفا محەمەد سالح ئەفەندی ئەندامی کارگێڕ و ئەسعەد سەرۆکی زراری. نەوشیروان مستەفا ئەمین، ژیان بە تەمەنترین ڕۆژنامەی کوردی ، ل ١٣٤.

شیاوی باسه کاتێك حکومەتی عیراقی کەوتە هەوڵی ئەوەی لە پێناوی بنیاتنانو پەرەپێدانی ئەو دەوڵەتە عەرەبییە تازەیە، کورد بەکار بهێنێ و بۆ ئەو مەبەستەش لە یەکێك لە بڕیارەکانیدا بە زۆرەملێی سەربازی دەسەپێنێ. لە بەرانبەر دا ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی بە ناوی هەموو کوردەوە لە ١٢ی تەشرینی دووەمی١٩٢٧ لە ڕۆژنامەی (Baghdad Times)دا بەرپەرچی ئەو بڕیارە دەداتەوە و دەڵێ:" ...بەڵێ بۆ زانین ئێمەی کورد کۆکیین لەگەڵ برا جەعفەریەکانمان بە تەواوی لە سەر ئەوەی کە یاسای سەربازی بە زۆرەملێ لەگەڵ باری سیاسیمان ناگونجێ، ...، وە ئێمە وای دەبینین کە یاسای بە زۆرەملێی سەربازی سوودی نییە ،...، بۆیە داوا لە حکومەت دەکەین کە ئەو فکرەیە لابات لەو کاتەی ئێستادا" [٨٩].

دووەمین خولی ئەنجومەنی نوێنەرانی عیراقی لە ١٩ی مایسی ١٩٢٨ دەستی بە کارەکانی کرد، ئەجارەشیان ژمارەیەك نوێنەری کوردی تیادا بوو. مەعروف چیاووك کە یەکێك بوو لە ئەندامانی ئەنجومەنی نوێدا ڕۆڵێکی کاریگەری گێڕاو کوبوونەوە نەبوو ئەو قسەی تیادا نەکاتو لە سەر کێشەی ڕەوای گەلەکەی نەیەتە وەلأم. ئەوەتە لە کۆبوونەوەی ٢٦ی ئابی ١٩٢٨ کاتێك عەتا ئەفەندیبی نوێنەری کوت باس لە موچەی سەید تەهای نەهری قائیمقامی ڕەواندز دەکاتو چەند جارێك دووبارەی دەکاتەوە، مەعروف چیاووك لێی دێتە وەلأمو دەڵێ:" پێم وایە نوێنەری بەڕێز عەتا ئەفەندیبی نازانێ پایەو مەقامی بڵندی میری(کوردان) سەید تەهای ئەفەندی

(٨٩) عبد الرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، الجزء الثاني، ص١٠٠.

چیە. سەید تەها پیاوێکی گرنگو ناسراوە، شوێنی تایبەتیی لەناو کورداندا هەیە، ئەگەر ئەو نەبوایە ئەو ناوچەیە ئێستا سەر بە ولاتێکیتر دەبوو، بێ ئەو باشووری کوردستان توشی بەزم و ڕەزم دەهات. من پێم وایە ئەگەر حکومەت سێ چوار هەزار ڕۆپیەشی بداتێ هێشتا بۆ ئەو هەر کەمە"[٩٠]. هەروەها لە دانیشتنی١٣ی حوزەیرانی ١٩٢٩ بە تووندی پرسیاری خۆی ئاراستەی وەزیری بەرگری عیراقی محەمەد ئەمین زەکی(١٨٨٠-١٩٤٨) دەکاتو دەڵێ: "ئاگادار کراوم بە بوونی مانۆڕێکی سەربازی لە ناوچەکانی زێبارو ئامێدی. ئایا ئەمە ڕاستە؟ ئەگەر ڕاستە ئەو هۆکارانە چین کە بوونەتە هۆی هەڵبژاردنی ئەو تێچوونە زۆرە بۆ ئەو مانۆرە لەو کاتەدا؟ ئایا ئەو مانۆرە پەیوەندی بە نیشتەجێ کردنی ئاشوورییەکان لەو ژوورانەدا هەیە کە مولکی هۆزی بارزانی کوردین؟"[٩١].

لوتکەی کاری ئەندامانی کورد لە ئەنجومەنی نوێنەران پێشکەش کردنی یاداشتێك بوو بۆ سەرۆك وەزیران عەبدولموحسن سەعدون(١٨٨٠-١٩٢٩) لە شوباتی ١٩٢٩ دا کە تیایدا هاتبوو: پارەی زیاتر تەرخان بکرێت بۆ پەرەپێدانی خوێندەواریو ڕۆشنبیری لە ناوچە کوردییەکاندا. هەروەها دەزگایەکی بەڕێوەبەرایەتی لە ناوچە کوردییەکانی سلێمانی، هەولێر و کەرکوك پێك بهێنرێت، لەگەڵ پێك هێنانی لیوایەکی تازە لە ناوچە کوردییەکانی سەر بە لیوای

---

(٩٠) معروف جياوك، نيابتي في ١٩٢٨-١٩٣٠، مطبعة الزمان، بغداد، ١٩٣٧، ص ٧٥.

(٩١) بۆ زیاتر زانیاری لە مەڕ گفتوگۆی نێوان مەعروف چیاوك و محەمەد ئەمین زەکی بڕوانە: معروف جياوك، نفس المصدر ، ص ص ٢٠٨-٢٠٩.

موسڵ، کاروباری ئەو بەڕێوەبەرایەتییەش لە لایەن (پشکنەرێکی) کورد بەڕێوەببرێت و، پارەی پێویست تەرخان بکرێت بۆ بووژانەوەی ناوچە کوردییەکان. بەڵام کاتێك حکومەتی عیراق لەگەڵ کۆمیسیاری بالای بریتانی لە سەر داواکارییەکانیان کۆدەبنەوە، ڕەتی ئەوەیان کردەوە کە بەڕێوەبەرایەتییەکی تایبەت بە ناوچە کوردییەکان دابمەزرێت لەگەڵ لیوای دهۆك دا، کەچی بۆ داواکارییەکانیتریان بەڵێنیان دا کەوا لە ماوەی داهاتوودا بۆ یان جێبەجێ بکەن[٩٢]. ئەوەی جێگای سەرنجە دوای پێشکەش کردنی ئەو یاداشتە خودی مەلیك فەیسەڵ بڕیار دەدات کە جارێکیتر نابێت ئیسماعیل بەگی ڕەواندزیو حازم شەمدین ئاغا[٩٣] بن بە نوێنەر لە ئەنجومەنی نوێنەرایەتی لە عیراقدا[٩٤]. چونکێ ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی هەر بەوە نەوەستاوە، بەڵکو بە تەنیاش یاداشتێکی پێشکەش بە سەرۆك وەزیران و کۆمیسیاری بالاّ کردووە[٩٥]. هەروەها بیرو بۆچوونەکانیشی

---

(٩٢) عبد الرزاق الحسني، تاريخ العراق السياسي الحديث، الجزء الثالث، مطبعة العرفان، لبنان،١٩٤٨، ص ٢٩٠؛ محمود الدرة ، القضية الكردية، الطبعة الثانية، دار الطليعة، بيروت، ١٩٦٦ ص ص ١٥٥-١٥٦.

(٩٣) حازم شەمدینان ئاغا کوڕی یوسف پاشا کوڕی شەمسەدین ئاغایە و لە ساڵی ١٨٩٥ لە زاخۆ لە دایك بووە، چەند جارێك بۆتە نوێنەری موسڵ لە ئەنجومەنی نوێنەرانی عێراقی و لە پاشان چەندین پلە و پایەی تری کارگێڕی وەرگرتووە و ڕۆڵی کاریگەری تیادا بینیوە. تا لە ای حوزەیرانی ١٩٥٢ لە موسڵ کۆچی دوایی کردووە. میر بصري، اعلام الكرد، الطبعة الاولى، لندن ، ص ٢٢٢.

(٩٤) احمد خواجه ، چیم دی ، بەرگی سێیەم، چاپخانەی ڕاپەرین، سلێمانی، ١٩٧٠، ل ٥٢.

(٩٥) عبدالفتاح على يحيى البوتانى، وثائق عن الحركة القومية الكوردية التحررية، ص ص ٥٩-٦١.

لە شێوەی کوراسەیەك بلاوکردۆتەوە[٩٦]. بۆیە دەتوانرێ بووترێ، کە ئیسماعیل بەگ لە سۆنگەی ئەوەی ڕۆڵێکی کاریگەری لە بابەتی نەتەوەیی و نیشتمانی دەبینی مایەی هەراسان کردنی دەسەلاتدارانی عیراق بوو، بە تایبەت مەلیکی عیراق(فەیسەڵی یەکەم).

زەمینە خۆشکردن بۆ بەستنی پەیماننامەیەکی نوێ لە نێوان عیراق و بریتانیا دەنگ و باسی ناو ڕۆژنامەکانی عیراقی داگرتبوو، بەڵام یەکێ لەو مەسەلانەی کە سەرانی کورد بە گشتی و نوێنەرانی کوردی بە تایبەتی دەوروژاند ئەوە بوو ئاخۆ ڕەشنووسی ئەو پەیماننامەیە هیچ مادەیەکی تایبەت بە پاراستنی مافەکانی کوردی تیایە. بۆیە دەبینین مەعروف چیاووك لە دانیشتنی ١٣ی شوباتی ١٩٣٠ ئەنجومەنی نوێنەران ڕووی پرسیاری ئاراستەی سەرۆکی وەزیران ناجی سویدی(١٨٨٢-١٩٤٢) دەکات و دەڵێ: "تکام وایە ئەو پرسیارانە لە سەرۆکی وەزیران بکرێ، بۆ ئەوەی بەدەم لە بەردەمی ئەنجومەنی بەرزدا وەڵامیان بداتەوە، ئەو بنچینەیەو ڕێو شوێنانە چین کە حکومەت داینان بۆ گفتوگۆی ڕێستراو بۆ بەستنی پەیمانە تازەکە؟ ئایا هیچ بەربەستێك لە سەر ئەو مەرجانە هەیە کە کۆمەڵەی گەلان لە بابەت ناوچەکانی سەرو سەلماندوویەتی؟ ئایا حکومەت بە تەمایە لە ناوەخنی پەیماننامەکە دا جێگیری بکا؟

---

(7)Air,23/414/5088(From S.S.O" Erbil" to staff intellgence" Hinaidi",31,3,1929.

لە: سروە صابر اسعد، المصدر السابق، ص ٥٨. وەرگیراوە.

... "[97] بەڵام سەرۆك وەزیران پەیماننامەكە بە پەیماننامەیەكی نێو دەوڵەتی نێوزەند دەكاتو بە پێویستی نازانێ كە مەسەلە ناوخۆییەكان بخرێنە ناوبەوە[98].

حكومەتی عیراقی بە مەبەستی هێور كردنەوەو كپ كردنی دەنگی كوردەكان لە نیسانی ۱۹۳۰ بڕیاری ئەوەیدا كە زمانی كوردی زمانی فەرمی بێت لە ناوچە كوردییەكاندا(۹۹). كە ئەمەش جێگای دڵخۆشكەری كوردەكان بوو هەر بۆیە گەورە پیاوانی ڕەواندز سوپاس و پێزانینی خۆیان ئاراستەی هەر یەك لە سەرۆك وەزیران و باوەڕپێكراوی كۆمیسیاری بالاّ و وەزارەتی ناوخۆو جەمال بابانی(۱۸۹۳-۱۹۶۶) وەزیری داد دەكەن(۱۰۰). بەڵاّم كاتێك هەر دوولا پەیماننامەكە لە ۳۰ی حوزەیرانی۱۹۳۰ واژۆ دەكەن بێ ئەوەی ئاماژە بە مافی كوردان بدەن، جارێكیتر ناڕەزایی ناوچە كوردییەكان دەگرێتەوە. لێرەشدا ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی بۆ ئەو مەبەستە لە نامەیەكیدا كە ئاراستەی كۆمیسیاری بالاّی لە عیراق كردووە دەڵێ: " فخامت مندوبی سامی عراق- بغداد بمناسبتی سفری فخامتان بو لندن بو

---

(۹۷) محاظر مجلس النواب ۱۳/ شباط /۱۹۳۰، ص ۳۵٦؛ معروف جیاووك، نیابتی، ص۲۳۰-۲۳۱.

(۹۸) نەوشیروان مستەفا ئەمین، كوردستانی عێراق" سەردەمی قەڵەم و موراجەعات۱۹۲۸-۱۹۳۱، چاپی یەكەم، چاپخانەی ئۆفسێتی دەزگای سەردەم، سلێمانی، ۱۹۹۹، ل ۵۰.

(۹۹) د. ابراهیم خلیل احمد، تطور التعلیم الوطني في العراق(۱۸٦۹-۱۹۳۲)، مطبعة جامعة البصرة، البصرة، ۱۹۸۲، ص ۲۹۳؛ نەوشیروان مستەفا ئەمین، كوردستانی عێراق" سەردەمی قەڵەم و موراجەعات۱۹۲۸-۱۹۳۱، ل ۱۸۵.

(۱۰۰) زاری كرمانجی، ژمارە(۲۲)، ۳۰ نیسانی ۱۹۳۰، ل ۱۱ سەرچاوەی پێشوو.

معاهدەی عراق و بریتانی من بە وکالتی کوردەکان وە تشریف ئەکەم کە فخامتان دعوت بکەم بۆ ئەمەی لە قچیهی کوردیا أگاداربن. مندوبی سابقی هەولێر اسماعیل رواندزی، ٥ تموز ٩٣٠"(١٠١).

ئیتر لە ئەنجامی ئەو ناڕەزاییەو بۆ مەبەستی هێورکردنەوەی ڕەوشەکە، وەفدێکی حکومەت کە پێك هاتبوون لە جەعفەر پاشا(١٨٨٥-١٩٣٦) وەکیلی سەرۆك وەزیران و میجەر یونغ وەکیلی باوەڕپێکراوی کۆمیسیاری بریتانی‌و وەزیری دادی عیراقی سەردانی ناوچە کوردییەکان دەکەن‌و لە ٩ی ئابی١٩٣٠ دەگەنە هەولێر. کاتێك لە هەولێر لەگەڵ گەورە پیاوانی ناوچەکە کۆدەبنەوە‌و، وەکیلی سەرۆك وەزیران‌و وەکیلی باوەڕپێکراوی کۆمیسیاری بالاّ وتارێك پێشکەش دەکەن، ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی لێیان دێتە وەلاّم‌و دەڵێ:" **فەخامەتی جەعفەر پاشا، ئێمە چیکە بەو قسە پرپوچانە فریو ناخۆین. لە سەر قەراری عوسبەت ئومەم حەقی خۆمان ئەوێو، ئەبێ بە فەوری لیوای دهۆك-مان بۆ تەشکیل بکەن. ئیمتیازی سەربەخۆیەتی-مان بۆ دیارو جیا بکەنەوە**"[١٠٢]. بەلاّم ئەو وتانەی ئیسماعیل بەگ، جەعفەر پاشای وەکیلی سەرۆك وەزیرانی عیراقی تووڕە دەکات. هەر بۆیە شایەدحاڵێك لەو بارەیەوە دەڵێ:" **...جەعفەر پاشا تووڕە بوو وتی بێدەنگ بە تۆ بچووکی نازانی چیت دەوێ**"[١٠٣].

---

(١٠١) د. کوردستان موکریانی، روناکی یەکەمین گۆڤاری کوردی شاری هەولێر، چاپی یەکەم، دەزگاری چاپ و بلاوکردنەوەی ئاراس، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر ٢٠٠١، ل ٢٨.

(١٠٢) احمد خواجە، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی سێیەم، ل ٦٠ ؛ میرزا محەمەد ئەمین مەنگوڕی، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٤.

(١٠٣) معروف جیاوك، ماساة بارزان المظلومة، ص ٨٤.

ئینجا له پاشان که مەعروف چیاووك دێته وەلأمو وەکو یاسا ناسێك ڕەخنەی ئەوە دەگرێت که حکومەت بڕیارەکانی کۆمەڵەی گەلانی جێبەجێ نەکردووە، هەر بۆیە بە پێویستی دەزانێ که بڕگەیەکی تایبەت بە پاراستنی مافی کوردان بخرێتە ناو پەیمانەکەوە[١٠٤].

جێگای ئاماژە بۆ کردنە لێرەوە لە سەرچاوە میژوویییەکان شتێکی ئەو تۆ بەدی ناکرێت که پەیوەندی بە ڕۆڵو چالاکی ڕەواندزییەکانەوە بێت له ئەنجومەنی نوێنەرانی عیراقیدا، تەنیا ئەوەندە نەبێت که یەکێك له سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەندامییەتی ئەمین پاشا ڕەواندزی دەکات که له ساڵی ١٩٣٥ ئەندام بووە له ئەنجومەنی نوێنەراندا[١٠٥]. هەروەها ئەحمەدی مەحمەدی عەلی ئاغای جوندیانی[١٠٦] له

---

(١٠٤) احمد خواجه، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی سێیەم، ل ٦٣.

(١٠٥) ئەمین پاشا ڕەواندزی، له ساڵی ١٨٦٥ له ڕەواندز له دایك بووە و له قوتابخانەی سەربازی عوسمانی و قوتابخانەی ئەرکانی جەنگی خوێندوویەتی. دواتر پەیوەندی بە سوپای عوسمانی کردووە و تا پلەی لیوای وەرگرتووە و بەشداری جەنگی یەکەمی جیهانی کردووە، ناوبراو لە دوای جەنگ گەڕاوەتەوە بەغدا و لە ١٩٣٥ بۆتە ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەران و له دواتریش سەرۆکی لێژنەی کاروباری سەربازی بووە تا له ساڵی ١٩٤١ له بەغدا کۆچی دوایی کردووە. میر بصری، المصدر السابق، ص ٧٢.

(١٠٦) ئەحمەد مەحمەد عەلی ئاغای جوندیانی له ساڵی ١٩٢٢ له ڕەواندز لە دایك بووە و بە ئەحمەد دیاب ناسراوە، قۆناغی خوێندنی سەرەتایی لە ڕەواندز تەواو کردووە، دواتریش بە مەبەستی تەواوکردنی خوێندنی هاتۆتە هەولێر و لەگەڵ قوتابییەکانی شاری کۆیە چالاکی زۆریان نواندووە لە لێدانی بلاوکراوە لە دیوارەکانی شاری هەولێر له دژی کارو کردەوەکانی حکومەت کە لە ئەنجامدا شەوێکیان کەوتوونەتە بەر ڕێژنەی گوللەی حەس حەسەکان. هەروەها له دواتریش چۆتە ڕیزی پارتی هیوا و بەشداری لە شۆڕشی (١٩٤٣- ١٩٤٥)ی بارزان کردووە لەگەڵ شۆڕشی ئەیلول. ناوبراو ئێستاکەش له ژیان ماوە و له هەولێر لە گەڕەکی

دیمانەیەکدا ئاماژەی بۆ ئەوە کرد کە باوکی بە هۆی پەیوەندی دۆستایەتی لەگەڵ بەکر سدقی لە دوای کودەتای ساڵی ١٩٣٦ و دامەزراندنی حکومەتی حیکمەت سلێمان دەبێتە ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەرانی عیراق و ئەو ماوەیە لە بەغدا دەمێنێتەوە[١٠٧]. لە لایەکی دیکەشەوە سەرچاوەیەکیتر لە بارەی باس کردنی شێخ محەمەد ئاغای باڵەك دا دەڵێ: "... لە وانەیە ئێستا(١٩٣٨) پایەو دەسەلاتی لە هەڵکشاندا بێ، چونکە بەو دواییە بە ئەندامی پەرلەمان دامەزراوەو بە ڕێك‌و پێکی لە کۆبوونەوەکانی ئەنجومەنی یاسادانان ئامادە دەبێ لە بەغدا..."[١٠٨].

ئەنجام دەتوانرێ بووترێ، کە بێ دەنگی ناو کۆبوونەوەکانی ئەنجومەنی نوێنەران لە دوای ساڵی ١٩٣٢ دەگەڕێتەوە بۆ نەبوونی ئەندامی کاراو چالاکی کورد لەو ئەنجومەنەدا، چونکێ زۆربەی ئەوانەی دەبوونە ئەندام تەنیا خەریکی پاراستنی مافەکانی خۆیان بوون.

برایەتی نیشتەجێیە. دیمانەیەك لەگەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جونـدیانی لـە ١٢ی حوزەیرانی٢٠٠٥ هەولێر.

(١٠٧) دیمانەیەك لەگەڵ ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جونـدیانی لـە ١٢ی حـوزەیرانی ٢٠٠٥ هەولێر.

(١٠٨) ئی. ئار. ئیج، ڕەوشی ئابووری و کۆمەڵایەتیی کوردی ڕەوانـدز، وەرگێڕانـی: د. عەزیز گەردی، چاپخانەی ڕوون، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل ٤٧.

بەشی سێیەم

ڕۆڵ و چالاکیی ڕەواندزییەکان لە کۆمەڵەو ڕێکخراوە کوردی و عیراقییەکاندا

(١٩١٨-١٩٣٩)

رۆڵ و چالاکیی رەواندزییەکان لە کۆمەڵەو رێکخراوەکانی سەردەمی داگیرکاریی بریتانی(١٩١٨-١٩٣٢)

چالاکی کۆمەڵەو رێکخراوەکان بەشێکی گرنگ لە بزاڤی رزگاریخوازی کوردستان دەگرێتەوە، کە لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی پێی نایە قۆناغێکی نوێوە، ژمارەیەك پارتو کۆمەڵەو رێکخراو هاتنە مەیدانەوە. جا بۆ ئەوەی رۆڵو چالاکییەکانی رەواندز لەو کۆمەڵەو رێکخراوانە دیار بخەین یەکەیەکە ڕیزبەندیان دەکەینو باسیان لێوە دەکەین.

- کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان:

دوای برانەوەی جەنگی یەکەمی جیهانی کورد نیشتەجێبووەکانی ئەستەمبوڵ کەوتنەوەخۆو(کۆمەڵەی بەرزێتی کوردستان)یان دامەزراند، کە پێك هاتبوون: لە سەید عەبدولقادری شەمزینی سەرۆك، ئەمین عالی بەدرخان جێگر، حەمدی پاشا ئەمینداری گشتی، سەید عەبدوڵڵاً کوڕی سەید عەبدولقادر بەرپرسی دارایی و ژمارەیەك ئەندامانی تر[1]. ئەو کۆمەڵەیە چالاکییەکی زۆری نواند لەو

(١) د. بلەچ شێرکۆ، کێشەی کورد میژینە و ئێستای کورد، وەرگێڕانی: محەمەد حەمە باقی، چاپی سێیەم، کوردستانی عێراق، ١٩٩١، ل ٥٢؛ زنار سلوپی، في سبيل كردستان(مذكرات)، ترجمة: ر. علي، طبعة الاولى، رابطة كاوا للثقافة الكردية، بيروت، ١٩٨٧،ص ٦١. تێبینی: تاکە سەرچاوە کە باس لە ئەندامیەتی ئەمین پاشا رەواندزی بکات. أبي العلاء، لمحات عن الجمعيات الكردية في العهد العثماني و

سەردەمەدا بە مەبەستی هێنانەدی مافەرەواکانی نەتەوەی کورد، هەر بۆیە پەیوەندییان کرد بە بالێۆزخانەی دەوڵەتە زلهێزەکانی وەکو بریتانیا، فەرەنسا و ئەمەریکا تا لە رێگای ئەوانەوە مافەکانیان دەستەبەر بکەن[٢]. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەوە هەڵسان بە رەوانەکردنی ژمارەیەك لە ئەندامانیان لە ٢٥ی مارتی ١٩١٩ بە سەرۆکایەتی خلوسی بەگ[٣] لە رێگای (مووسڵ)ەوە بۆ سلێمانی تا نامە ئاراستەی هۆزە کوردییەکان بکەن و هانیان بدەن بۆ یەکخستنی هەوڵ و کۆششەکانیان لە پێناو هێنانەدی سەربەستی و سەربەخۆیی[٤].

اثر الحرب الإمبريالية العالمية الاولى، القسم الثاني، جريدة التآخي، العدد (١٠١)، ١٠/آب/١٩٦٧، ص ٧.

(٢) د. ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کوردستان لە سەردەمی ناشتیدا، وەرگێڕانی: موحەمەد نوری تۆفیق، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠١، ل ٢١٣؛ جليلي جليل و الأخرون، الحركة الكردية في العصر الحديث، ترجمة: د.عبدي حاجي، الطبعة الاولى، بيروت، ١٩٩٢، ص ص ١٠٣-١٠٤؛ سروه اسعد صابر، كوردستان من بداية الحرب العالمية الاولى الى نهاية مشكلة الموصل ١٩١٤-١٩٢٦ دراسة تاريخية سياسية وثائقية، الطبعة الأولى، وزارة التربية، اربيل، ٢٠٠١، ص ص ١٧٥-١٧٦.

(٣) خلوسی بەگی تەمەن ٤٥ ساڵ دەوڵەمەندێکی خەڵکی رەواندز بوو و لە ژنەوەش خزمایەتیی لەگەڵ بەدرخانییەکان هەبوو. ناوبراو لەگەڵ سەعید بەگی سەرۆکی لێژنەی کۆمەڵەی ئیتیحاد و تەرەقی دا ناکۆك بوو، هەر بۆیە ساڵانێك بوو ئاوارەی نەستەمبوڵ کرابوو، دەشێ بە نەمانی ئیتیحاد و تەرەقییەکان هەوڵی دابێ سوود وەربگرێت و دەسەڵاتی جارانی بۆ بگەڕێتەوە و بەم نیازەش سەرکردایەتی ئەو نێردراوانەی کردبێ. د. ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کورد و کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی میژوویيدا، وەرگێڕانی: نازاد عوبید، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٥ ل ل ٩٣-٩٤؛ کۆمەڵێك لە پسپۆران، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٠.

(٤) هەمان دووسەرچاوە و لاپەڕەی پێشوو.

- کۆمەڵەی نهێنی کوردی(الجمعیه السریه الکوردیه):

تاکە سەرچاوە کە باس لەو کۆمەڵەیە بکات عەبدولفەتاح عەلی بۆتانییە کە لە پەرتووکی (الحیاه الحزبیه فی الموصل) دەڵێ:" یەکێك لە ڕێکخراوە سیاسییەکانی کە دامەزرا بەر لە لکاندنی باشووری کوردستان بە عیراق لە ١٦ی کانوونی یەکەمی ١٩٢٥، کۆمەڵەی نهێنی کوردی بوو کە دژی هەوڵەکانی بریتانی وەستا بۆ بەستانەوەی باشووری کوردستان بە هێز بە عیراقەوە، کە بنکەی چالاکییەکانی لە سلێمانی و ڕەواندز بوون، ئەحمەد تەقی و کەریم فەتاح هەمەوەندی و نووری باویل ئاغا لە ئەندامە دیارەکانی بوون" [٥].

- کۆمەڵەی هۆگر:

سەبارەت بە کۆمەڵەی هۆگر زانیاری ئەوتۆ لە بەردەست دانییە تەنیا ئەوەندە نەبێت کە کریس کۆچێرا دەڵێ:" تەها لە ڕەواندز دا هەوڵ دەدات ئەنجومەنێکی ئەدەبی((هۆگر)) (Hogir) بە مەبەستی پەرەپێدانی زمانی کوردی و ئاشنا بوون بە مێژوو و ڕیشەی کورد دابمەزرێنی، بەڵام لایەنی سیاسی نەخشەکەی هەر لە سەرەتاوە هێندە زاڵ دەبێت کە دەوڵەت ڕێگەی نادات"[٦]. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەوە فەیسەڵ دەباغ بە زیادە لە سەر قسەکانی ئەوو بێ ئەوەی ئاماژە بەو سەرچاوەیە بکات کە زانیاریەکەی لێ وەرگرتووە دەڵێ:" بە پێی زانیاری من ناوی ئەو کۆمەڵەیە(هۆگری) بوو و، لە سالّی

(٥) د.عبدالفتاح علی البوتانی، الحیاة الحزبیة فی الموصل١٩٢٦-١٩٥٨، مطبعة وزارة التربیة، اربیل، ٢٠٠٣، ص٣٠١.

(٦) کریس کۆچیرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٦.

١٩٢٥ دامەزرا بوو، بە ئامانجی بلاوکردنەوەی زمانی کوردی و ئاشنا بوون بە میژووی کوردی و تایبەتمەندییەکانی نەتەوەی کورد، بەلام ئەو کۆمەلە لە دواتر شێوەیەکی سیاسیی بە خۆیەوە دی و لە لایەن حکومەتەوە هەر ئەو ساڵە داخرا"[٧].

کەواتە لێرەدا جۆرە جیاوازیەك بەدی دەکرێت ئەویش نەك تەنیا لە ناوی کۆمەلەکەدا کە هەر یەکەیان بە شێوەیەك باسی لێوە دەکەن، بەڵکو لە سەر هاتنە دامەزراندنیشی کۆك نین یەکێکیان دەڵێت: لە سەرەتاوە رێگەی دامەزراندنی نەدراوەو، ئەوەی تریان دەڵێت: دامەزرا بەلام بە خەریك بوونی بە کاری سیاسیی لە دواتر لە لایەن حکومەتەوە داخراوە.

- کۆمەلەی ئیستیقلالی کوردستان(پارتی ئازادی):

کۆمەلەی ئیستیقلالی کوردستان(جڤاتا خوە سەربا کورد) کە بە پارتی(ئازاد)یش ناسراوە، بە دەست پێشخەری میر ئالا(کۆلۆنیل) خالید بەگی جبرانلی- سەرەك هۆزی جبرانلی- لە ئەرزەرۆم لە ساڵی ١٩٢١ بە شێوەیەکی نهێنی دامەزرا[٨]. دەستەی دامەزرێنەرانی ئەو

---

(٧) فيصل الدباغ، اضواء على كتاب الجمعيات و المنظمات و الاحزاب الكوردية في نصف قرن ١٩٠٨-١٩٥٨، الطبعة الاولى، مطبعة الثقافة، اربيل، ١٩٩٧، ص ٦٠.

(٨) بە شێوەیەکی سەرەکیو یەکڕای تارەکو ئێستا میژووی دامەزراندنی ئەو کۆمەلەیە یەکلایی نەبۆتەوە، لە بەر ئەوەی ئەوانەی دەربارەی ئەو کۆمەلەیان نووسیوە هەر یەکە و بەپێی بیرەوەری و بۆچوونی خۆی ساڵێکی بۆ میژوویی دامەزراندنی داناوە. لە وانە نووری دەرسیمی پێوایە ساڵی ١٩٢٢ دامەزراوە، زنار سلوپی بە ١٩٢٣ی لەقەلەم نەدا، ژمارەیەکی تریش وەکو ئیسماعیل حەقی شارەبس، ئیحسان نووری بەدلیسی، تۆفیق ماردینیو ئەحمەد ڕاسم ساڵی ١٩٢١ی بۆ دادەنێن.

N uri Dersimi,Kurdistan Tarihinde Dersim, Halap,1925,P173;

کۆمەڵەیە لە یوسف زیاو ، ئیسماعیل حەققی شاوەیس، سەرهەنگ ئیحسان نووری پاشا، مولازم راسم شکاك، ڕەشید وانلی و چەندانی تر پێك هاتبوون[٩]. کۆمەڵەی ئیستیقلالی کوردستان یەکەمین کۆمەڵەی سیاسیی کوردی بوو کە بە شێوەیەکی تەواو هاتە دامەزراندن لە ڕووی ڕێکخستنی سیاسیی و دەرخستنی ئامانجەکانی، هەر بۆیە لە ماوەیەکی کەمدا توانی ژمارەیەکی زۆر لە نیشتمانپەروەران لە دەورەی خۆی کۆبکاتەوە و چەندین لقیش لە شوێنە جیاجیاکانی کوردستان بکاتەوە[١٠].

لقی مووسڵی کۆمەڵەی ئیستیقلالی کوردستان دوای سەرنەکەوتنی کوردەکانی باکووری کوردستان لە شۆڕشی ١٩٢٥و بەو دەسەلاتەی کە کۆمەڵە بە شێخ مەهدی دابوو هاتە دامەزراندن کە دەستەی بەڕێوەبردنی تەو لقە لە ٢٦ی تەمووزی ١٩٢٦ لە یانزە کەس پێك هاتبوونو زۆربەشیان لە پلەو پایەی سەربازیو میری دابوون وەکو: موقەدەم عەبدولوەهاب ئەفەندی، مولازم ئەمین ڕەواندزی، مولازم حوسێن ئەفەندی ڕەواندزی، مەعروف چیاووك دادوەری تاوانەکان لە

زنار سلوبی، المصدر السابق، ص ١٠٤؛ ئیسماعیل حەققی شاوەیس، کۆمیتەی ئیستیقلالی کوردستان، گۆڤاری ڕۆژی نوێ، ژمارە(١) ، سلێمانی، ساڵی دووەم، ئایاری ١٩٦١، ل٢٠؛ ڕۆبەرت ئۆلسن، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ٧٢-٧٣.

(٩) د. احمد عثمان ابوبكر، اسماء الاعضاء البارزين لحزب(ئازادي) في كردستان الشمالية عام ١٩٢٤، جريدة خەبات، العدد(٧٣٩) ، اربيل، ٢٤/اب/ ١٩٩٤؛ فيصل الدباغ، اضواء على...، ص ص ٥٣-٥٤.

(١٠) د. عبدالفتاح على يحيى البوتاني، وثائق عن الحركة الكوردية...، ص ٤٨٨ وما بعدها.

مووسڵو چەندانی تر[11]. بەڕێوەبەری لقی مووسڵی کۆمەڵەکە ئەمین ڕەواندزی بوو کە ڕاستەوخۆ پەیوەندیی بە سەرۆکی کۆمەڵەکەوە هەبووەو، چەندین جاریش سەرۆکی کۆمەڵە نامەی لەگەڵدا گۆڕیوەتەوەو سەردانی کردووە، تەنانەت لقەکە وەکو نێوەندێك بووە لە نێوان لقەکانی دیکەدا[12].

دەسەلاتدارانی بریتانیا لە چالاکییەکانی لقی مووسڵی کۆمەڵەی ئیستیقلال بێ ئاگا نەبوون، بەڵکو بەردەوام چاودێرییان کردووەو ئاگاداری کارەکانیان بوون، لە بەر ئەوەی بەرپرسی هێزی ئاسمانی بریتانی ئەو لقەی بە چالاکترین لقی کۆمەڵەی ئیستیقلال لە قەڵەم داوە[13]. هەروەها هەر لە ڕێگای چاودێرکردنیان توانیویانە دەقی ئەو نامانەیان دەست کەوێت کە لە نێوان لقی مووسڵ و سەرۆکی کۆمەڵە ئاڵوگۆڕ کراوە[14]. ئیتر لە سەر ئەنجامی ئەوانە حکومەت کەوتە پەراگەندە کردنو بەندکردنی زۆر لە ئەندامانی ئەو کۆمەڵەیەو جیاکردنەوەیان لە یەکتری، ئەگەرچی ئەوانەی کە مانەوە بەردەوام بوون لە کارەکانیان تا دامەزراندنی کۆمەڵەی خۆیبوون لە تشرینی یەکەمی ١٩٢٧[15].

---

(١١) طارق جامباز، وثائق غير منشورة امين الرواندوزي و معروف جياوك و دورهما في جمعية استقلال كوردستان ١٩٢٢-١٩٢٦، مجلة گولان العربي، العدد (٦)، ٢٥/١١/١٩٩٦،ص ٢٥-٣٠؛ طارق جامباز، خمس وثائق غير منشورة، مجلة گولان العربي، العدد(١٠) ٢٥/نازار/١٩٩٧، ص ٨١-٨٣.

(١٢) د.عبدالفتاح علي يحيى البوتاني، وثائق عن الحركة الكوردية...، ص ٤٨٨وما بعدها.

(١٣) طارق جامباز، وثائق غير منشورة امين الرواندوزي و معروف جياوك...، ص ص ٢٦-٢٧.

(١٤) نفس المصدر، ص ص ٢٥-٣٠.

(١٥) د. عبدالفتاح علي البوتاني، الحياة الحزبية في الموصل، ص ٣١١.

- کۆمەڵەی پشتیوان:

ئەو کۆمەڵەیە کە بە(کۆمەڵەی پشتیوانی کوردان)یش ناوەبرا[١٦] لە سەر دەستی ژمارەیەك نیشتمانپەروەری کورد لە شاری بەغدا بە شێوەیەکی نهێنی لە١٠ی تەمووزی ١٩٢٧ دامەزرا کە دەستەی سەرۆکایەتی ئەو کۆمەڵەیە پێك هاتبوون لە ئەفسەرو پلەدارو فەرمانبەرانی میری لە وانە: مستەفا شەوقی سەرۆك، ڕەشید نەجیب سکرتێری یەکەم، ئەحمەد خواجە سکرتێری دووەم، خەلەف شەوقی، ئەمین ڕەواندزیو چەندانی تر[١٧]. کۆمەڵەی پشتیوان ماوەیەکی زۆری نەبرد چەندین لقی لە شارە جیاجیاکان دا کردەوە، بەڵام لقی(مووسڵ)ی لە هەموویان چالاکتربوو[١٨].

---

(١٦) زۆر جاران مێژوو نووسان و لێکۆڵەرەکان جیاوازی ناکەن لە نێوان کۆمەڵەی پشتیوانی کوردان و کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردان، کە ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی زانیارییەکانیان لە بەڵگەنامە بریتانییەکان وەرگرتووە ئەوانیش ئەوەندە جیاوازی نێوان ئەو وشە کوردیانەیان نەکردووە و هەرجارە بە شێوەیەك ناویان بردون. سەبارەت بەو دوو کۆمەڵەیە زانیاری تەواو ئەوەیە کە ئەوەی یەکەمیان ناتە کۆمەڵەی پشتیوانی کوردان لە شاری بەغدا سالّی ١٩٢٧ دامەزراوە و لقی لە زۆربەی شارەکان هەبووە و تا سالّی ١٩٣٠ بەردەوام بووە ، بەڵام کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردان هەر تەنیا لە شاری مووسڵ سالّی١٩٣٠ دامەزراوە کە دواتر باس لە چالاکییەکانی دەکەین. احمد خواجە، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی سێیەم، ل ٣٠؛ کەمال مەزهەر، مامۆستا بەشێر لە بەڵگەنامەیەکی نهێنی بەریتانیای گەورەدا، گۆڤاری ڕەنگین، ژمارە(٢٧) ، سالّی ١٩٩٠، ل ل ٢٦-٢٧؛ د. کمال مظهر احمد، الاستاذ اسماعیل حقی شاهیس یروي صفحات من نضال الشعب الکردي، جریدة التآخي، العدد(١٤٦٢)، ١٥ تشرین الاول ١٩٧٣، ص ٧.

(١٧) احمد خواجە، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی سێیەم، ل ٣٠.

(١٨) هەمان سەرچاوە، بەرگی سێیەم، ل ٣٠" ك. پ.ك، پیامی مانگی ١٩٣٠/٦/٣٠ دەست نووس(لە ئەرشیفخانەی بنەمالّەی موکریانی پارێزراوە و بۆ یەکەمین جارە بلاّوەکرێتەوە).

جێگای ئاماژە بۆ کردنە یەکێک لە چالاکییەکانی ئەو کۆمەڵەیە بڵاوکردنەوەی بەیاننامەیەک بوو لە تەمووزی ۱۹۳۰ بە سەر مافە کوردەکانی بەغداو لقەکانیتریدا کە تیایدا داوای لە کوردەکان کردبوو بەشداریی هەڵبژاردنی پەرلەمانی نوێی عیراق نەکەن، لە بەر ئەوەی ناتوانن دان بە ڕژێمێك دابنێن کە دان بە مافەکانیان دا نەنێت، هەروەها لەگەڵ ئەوەش هانی دابوون بۆ یەکێتیو تەبایی ڕیزەکانیان[۱۹].

- کۆمەڵەی خۆیبوون:

دوای سەرنەکەوتنو سەرکوت کردنی شۆڕشی ۱۹۲۵ لە باکووری کوردستان دا ژمارەیەکی زۆر لە نیشتمانپەروەرانی کورد پەڕاگەندەی ناوچەکانی عیراق، سوریا، ئێرانو ئەوروپا بوون[۲۰]. بەڵام ئەوە نەبوو بە هۆی ئەوەی لە کارەکانیان ساردبنەوەو دەستە وەستان بوەستن. بەڵکو ئەجارەیان بە گڕوتینێکیترو بە شێوەیەکی تۆکمەتر لە جاران هاتنەوە مەیدانو لە کۆنگرەیەکی فراواندا لە هاوینە هەواری(بحەمدون) لە تەشرینی یەکەمی۱۹۲۷ کۆمەڵەی(خۆیبوون)یان هێنایە دامەزراندن[۲۱].

---

(۱۹) ك. پ. ك، بۆ دۆست ودوژمنان، ۱/۷/۱۹۳۰، (لە ئارشیفخانەی بنەماڵەی موکریانی پارێزراوە و بۆ یەکەمین جارە بڵاوەکرێتەوە) بروانە پاشکۆی ژمارە(۵) ؛ کەمال مەزهەر، مامۆستا بەشیر لە بەڵگەنامەیەکی نهێنی بەریتانیای گەورەدا، ل ل ۲۶-۲۷.

(۲۰) بلەچ شێرکۆ، سەرچاوەی پێشوو، ل۸۹.

(۲۱) د.عبدالستار طاهر شریف، الجمعیات و المنظمات و الاحزاب الکردیة في نصف قرن۱۹۰۸-۱۹۵۸، الطبعة الاولی، بغداد، ۱۹۸۹، ص ٦٤. سەبارەت بە شۆڕشی

بە دامەزراندنی کۆمەڵەی خۆیبوون سەرجەم کۆمەڵەو رێکخراوەکانی دیکە خۆیان هەڵوەشاندەوەو هاتنە رێزی ئەو کۆمەڵەوە کە هەر لە سەرەتاوە بەرنامەیەکی تۆکمەو رێك‌وپێکی بۆ خۆی دارشتبوو[٢٢]، کە هەر ئەمەش بوو رێگای لە بەردەمی خۆش کرد لە ماوەیەکی کەمدا بتوانێ چەندین لقو بارەگای لە ناوەوەو دەرەوەی کوردستان بکاتەوە[٢٣]. یەکێکیش لە لقەکانی لقی مووسڵ بوو کە ئەمین ڕەواندزی سەرۆك‌و مەعروف چیاووك جێگری بوو[٢٤]. هەروەها لقی سلێمانی کە مستەفا زەکی صائیب[٢٥] سەرۆکایەتیی دەکرد هەر

کۆنگرەی دامەزراندنی کۆمەڵەی خۆیبوون بەیوڕای جیاواز لە سەرچاوە میژوویەکاندا هەیە. بڵەچ شێرکۆ ئامازە بۆ ناوچە کوردییەکانی باکووری کوردستان دەکات و، محەمەد عەلی عەونی دەڵێت یەکەمین کۆنگرەی نیشتمانی ساڵی ١٩٢٧ لە پاریس بوو. دوکتۆر (یەشار قلافت)یش ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە یەکەمین کۆبوونەوە لە ڕەواندز بووە. بڵەچ شێرکۆ، سەرچاوەی پێشوو، ل٨٩؛ محسن محمد المتولي، كرد العراق منذ الحرب العالمية الاولى ١٩١٤-حتى سقوط الملكية في العراق١٩٥٨،الطبعة الاولى، بيروت،٢٠٠١،ص١٥٨؛ د. يشار قلافت، ثورة الشيخ سعيد، انقرة، ١٩٩٢، ص١٣٤. لە: روهات الاكوم، خويبون و ثورة اگرى، ترجمة: شكور مصطفى، الطبعة الاولى، رابطة كاوا للثقافة الكردية، مطبعة اوفسيت هەولێر ،١٩٩٩، ص١٣. وەرگیراوە.

(٢٢) د. عبد الستار طاهر شريف، المصدر السابق، ص ٦٥ و مابعدها.

(٢٣) زنار سلوپي، المصدر السابق، ص ١٣١؛ روهات ئالاكۆم، المصدر السابق، ص ١٤ ومابعدها

(٢٤) دائرة السجلات العامة، وزارة الطيران، ٢٣/٤١٢/ القسم الثاني، الموصل، رقم ٢٣/٣٠٧، و المؤرخ في اليوم الرابع من تشرين الثاني ١٩٢٧، المضوع الاستخبارات الكردية، ص ٣. لە: د. ئیسماعیل شوکر ڕەسول، ڕۆڵی ڕامیاری و ڕۆشنبیری مەعروف چیاووك...، ل١١. وەرگیراوە.

(٢٥) مستەفا سائیب خاوەنی چیرۆکی لە خەوما و باوکی هونەرمەند شەمال سائیب و دبلۆماسێکی ناسراو بوو. د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، بەرگی دووەم، ل ٢٩٢.

یەك لە سلێمان بەگی سیلاحشۆڕ (١٨٧٥-١٩٣٦) و عوسمان بەگ کە خەڵکی ڕەواندز بوون ئەندامی ئەو لقە بوون[٢٦].

شیاوی باسە لە ڕاپۆرتێکی بریتانیدا هاتووە کە دوکتۆر شوکری محەمەد سەگبان پەیوەندی کردووە بە هەریەك لە ئیبراهیم حەیدەری، ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی، حازم شەمدین تاغا، محەمەد ئەمین زەکی و شێخ ڕەزای کوڕی شێخ سەعیدی پیران کە داوای ئەوەی لێکردووە بین بە ئەندام لە خۆیبوون داو، ڕاپۆرتەکەش دەڵێت تاڕادەیەك لە کارەکەیدا سەرکەوتوو بوو[٢٧].

لێرەدا هەر چەندە سەرچاوەکان ئاماژە بۆ لقی کۆمەڵەی خۆیبوون ناکەن لە ڕەواندزدا، بەڵام بە دووری نازانین کە لقی ئەو کۆمەڵەیە لە ڕەواندز دا کرابێتەوە، لە بەر ئەوەی کاتێك کۆمەڵەی خۆیبوون لەگەڵ پارتی تاشناقی ئەرمەنی ڕێکەوتو پاپازیان[٢٨] سەردانی عیراقی کرد، جەختی لە سەر ئەوە کردەوە کە پەیوەندی بە سەید تەهای نەهری قائیمقامی ڕەواندزەوە بکرێت، چونکێ خاوەن نفوزو دەسەلاتێکی زۆرە لە ناوچەکەداو لە توانایدا هەیە پیاو و چەکداری زۆر کۆبکاتەوە لە کاتی پێویستدا[٢٩]. ئەوە لە لایەك، لە لایەکیتریش لە ڕاپۆرتێکی بریتانیدا هاتووە کە سەید تەها و ژمارەیەك لە گەورە

---

(٢٦) د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، هەمان سەرچاوە، ل٢٩٦.

(6) Air , 23, 413/5088) ,Advance exract to the Iraq...), 19, May,1928.

لە: سروە اسعد صابر، کوردستان الجنوبیة ١٩٢٦-١٩٣٩، ص ٢٥٤. وەرگیراوە.

(٢٨) ڕاهین پاپا زیان ئەندامی دێرینی پەرلەمانی تورکی بوو لە ویلایەتی وان و ئەندامێکی کارای پارتی تاشناقی ئەرمەنی بوو . د. ولید حمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٧.

(٢٩) هەمان سەرچاوە، ل ١٧٨.

پیاوانی کورد لەسەر سنوور هاوکاری و هەماهەنگیان بۆ شۆڕشگێڕانی کورد لە ئارارات ڕەوانە کردووە[٣٠]. ئەوە سەرەڕای ئەوەی کە کەمال مەزهەر دەڵێ:" پێم وایە حوسین حوزنی موکریانیش کە ئەو ڕۆژگارە لە ڕەواندز بە دەرکردنی (زاری کرمانجی)یەوە خەریک بوو لە نزیکەوە پەیوەندیی بەڕابەرانی(خۆیبوونەوە) هەبووە" [٣١]. واتە ئەوانەی ئاماژەمان بۆ کردن دەمان هێنێتە سەر ئەو ڕایەی بڵێین ڕەنگە کە لقی کۆمەڵەی خۆیبوون لە ڕەواندزیش هەبووبێت، چونکێ سەید تەها و حوسێن حوزنی موکریانی لەو سەردەمەدا لە ڕەواندز ڕۆڵی کاریگەریان بینیوە و کاریگەریی زۆریان بە سەر خەڵکی ناوچەکەدا هەبووە.

- کۆمەڵەی ئازادیی کوردستان:

ئەو کۆمەڵەیە لە کۆتایی بیستەکان دامەزرا لە لایەن ژمارەیەک نیشتمانپەروەردا کە ئەندامەکانی پێک هاتبوون لە: جەمال بابان(١٨٩٣-١٩٦٦)، محەمەد ئاغای عەبدوڕەحمان ئاغای سلێمانی، محەمەد بەگی جاف(١٩٠٣-١٩٣٤)، شێخ جەمال تاڵەبانی، ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی، حوسێن حوزنی موکریانی، مەعروف چیاووک، عارف چیاووک[٣٢]، حازم شەمدین ئاغای زاخۆیی و

(٣٠) د.عثمان علی، المصدر السابق، ص ٥٢٧.

(٣١) کمال مەزهەر، حوزنی موکریانی و ڕۆژنامەنووس و زاراوە میژوونووسەکان، گۆڤاری ڕۆژنامەڤانی، ژمارە(٩)، هاوینی٢٠٠٢، ل ١٩١.

(٣٢) عارف چیاووک، زانیاریم دەربارەی ئەو پیاوە دەست نەکەوت، بەڵام ڕەنگە لە بنەماڵەی مەعروف چیاووک بێت.

چەندانی‌تر[٣٣]. بەڵام بە هۆی ئەوەی کە ژمارەیەك لە ئەندامانی ئەو کۆمەڵەیە کارمەندی میری بوون‌و ژمارەیەکیشیان کۆچی دواییان کرد، بۆیە نەیتوانی درێژە بە کارەکانی خۆی بدات و زۆری نەخایەند کۆمەڵەکە تێك چوو[٣٤].

- کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردان:

لە ساڵی ١٩٣٠ لە مووسڵ بە شێوەیەکی نهێنی لە سەر دەستی دەستەیەك نەتەوە پەروەرانی کورد هاتە دامەزراندن کە ئامانجی یەکخستنی نیشتمانپەروەران بوو بۆ مەبەستی بە دەست هێنانی مافەرەواکانی کورد. ئەندامەکانی لە مەحمود جەودەت، فائق کاکەمین، محەمەد عەلی، ئەمین رەواندزی و چەندانی تر پێك هاتبوون[٣٥].

---

(٣٣) کەریم بەگی فەتاح بەگی جاف، تەئریخی جاف، لێکۆلینەوەی: حەسەن جاف، چاپی یەکەم، بەغدا، ١٩٩٥، ل ل١٠٥-١٠٦؛ د. مكرم الطالباني، حزب هيوا، مطبعة خاك، سليمانية، ٢٠٠٢، ص٤٢.

(٣٤) کەریم بەگی فەتاح بەگی جاف، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٦.

(٣٥) د. كمال مظهر احمد، الاستاذ اسماعيل حقي شاويس يروي صفحات من نضال الشعب الكردي، ص ٧.

وەکو لە پێشتریش ئاماژەمان بۆ کرد لە لایەن نووسەر و میژوونووسان جیاوازی لە نێوان کۆمەڵەی پشتیوان و کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردان دا ناکرێت. هەر بۆیە لێرە تاهیر حەویزی لە میژووی کۆیە ئاماژە بۆ کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردان دەکات بە ناوی کۆمەڵەی پشتیوان(سەروبەر) و دەڵێت: لە ساڵی ١٩٣١ لە مووسڵ دامەزرا و دەستەی دامەزرێنەرانی لە مەحمود جەودەت، مستەفا چیچێ، حەمید دەبونی و رەشید ئەفەندی مەئموری ئیستهلاکی هەریر پێك هاتبوون. طاهر احمد حەویزی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٣.

ئەو کۆمەڵەیە توانی پەیوەندی دابمەزرێنێ لەگەڵ ژمارەیەك لەپیاوە ناوداركانیتری کورد لە شارەکانیتر وەکو: ڕەفیق حلمی، ئەحمەد خواجەو ئەحمەد فەخری، بە مەبەستی کردنەوەی لقی تری ئەو کۆمەڵەیە لە هەموو ناوچەکانیتری باشووری کوردستاندا[٣٦]. بەڵام بە هۆی ئاشکرا بوونی ئەندامانی ئەو کۆمەڵەیە لەلایەن دەسەلاتدارانی حکومەتو ئینگلیزەکان بووە هۆی پەراگەندە کردن و دوورخستنەوەیان لە یەکتری. بۆ نموونە مستەفا سائیب گواستراپەوە بۆ ناوچەکانی ڕەواندز، بەڵام بە هۆی ئەنجامدانی کاری ڕێکخراوەی لە نێوان گەورە پیاوەکانی ڕایەت، باڵەك، هەریرو باتاس جارێکیتر دوورخرایەوە بۆ مووسڵ[٣٧]. ئیتر لە دوای تەمەنی سااڵو نیوێك بە هۆی لە یەك دابڕانی ئەندامەکانی کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردان لە کارەکانی کەوت[٣٨].

- کۆمەڵەی یاریدەدەران(یاریدەدەر):

کۆمەڵەی یاریدەدەران لە سەر دەستی ژمارەیەك قوتابیانی کورد پەروەری شاری هەولێر لە ١٨ی مایسی ١٩٣١ دامەزراو زۆر لە کوڕە ئاغاو کاربەدەستانی ئەو شارەی لە خۆ گرتووەو لە لایەن جەلال نووری یەوە سەرکردایەتی کراوە. ئەو کۆمەڵەیە ئامانجی بااڵکردنەوەی بیری

(٣٦) د. كمال مظهر احمد، الاستاذ اسماعيل حقي شاهيس يروي صفحات من نضال الشعب الكردي، ص ٧.

(٣٧) صديق صالح، كاميل حسن لاپەڕەيەكى ون، گۆڤارى هەزارمێرد، ژمارە(٨) حوزەيرانى ١٩٩٩، ص٧٦.

(٣٨) د. كمال مظهر احمد، الاستاذ اسماعيل حقي شاهيس يروي صفحات من نضال الشعب الكردي، ص ٧.

کوردایەتی‌و پێشخستنی زمانی کوردی بووە[٣٩]. ئەوەتا کاتێك یەکێك لە گەورە بەرپرسانی حکومەتی عیراقی سەردانی ئەو شارەی کردووە ئەو کۆمەڵەیە یاداشتێکیان نوسیوەو پێشکەشیان کردووە، کە تیایدا داوای چاکردنی باری ناوچە کوردییەکانی کردووە و نارەزایی خۆیان بەرانبەر بە کاربەدەستانی حکومەت دەربڕیوە، بەڵام دەبێت ئامازە بۆ ئەوەش بکەین کە ئەرکی پێشکەش کردنی ئەو یاداشتە عەبدولوەهاب محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی[٤٠] لە ئەستۆی گرتووە، ئەگەرچی ناوبراو نارەحەتی زۆری بینیوە لە کاتی پێشکەش کردنی یاداشتەکە بە هۆی بەشدار بوونی باوکییەوە لەو دانیشتنە[٤١].

---

(٣٩) شاکر فەتاح، ئاوێنەی ژینم یاداشتەکانی شاکر فەتاح، ڕێکخستن و لێکۆڵینەوەی: ئەحمەد سەید عەلی بەرزنجی، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٣، ل ٣١.

(٤٠) عەبدولوەهاب محەمەد عەلی ئاغا جوندیانی، ناسراو بە کاك وەهاب لە ساڵی ١٩١٢ لە کاروانێکان لە دایك بووە، خوێندنی سەرەتایی لە ڕەواندز تەواوکردووە و بۆ دریژەدانیش بە خوێندن هاتۆتە هەولێر. شارەزایی لە زمانی عەرەبی‌و فارسی و تارادەیەك ئینگلیزی و تورکی عوسمانلی هەبووە. ناوبراو بەشداری لە پارتی هیوا، شۆڕشی (١٩٤٣-١٩٤٥) بارزان و کۆماری کوردستان دا کردووە، دوای گەڕانەوەشی بۆ عێراق لە ساڵی ١٩٤٨ لە سەر سنوور بەندکراوە فەرمانی لە سێدارەدانی بۆ دەرچووە، بەڵام دواتر بۆی گۆڕاوە بە بەندی هەتایی و تا ساڵی ١٩٥٣ لە بەندیخانە ماوەتەوە و لە پاش بەر بوونی و سەرهەڵدانی شۆڕشی ئەیلول بەشداری ئەو شۆڕشەی کردووە و هاوڕێو نزیکی مستەفا بارزانی بووە و چالاکی زۆری نواندووە تا لە ٦ی شوباتی ١٩٧٢کۆچی دوایی کردووە. هەڵگورد عەبدولوەهاب، وەهاب ئاغای ڕواندزی ئەستێرەیەکی لە بیرکراوی ڕێگای ڕزگای کوردستان، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە(٣٥٩٠)، ٢٠٠٥/٢/٧، ل ٩.

(٤١) ئازاد جوندیانی باسی ئەو هاتنەی لە باوکییەوە گوێ بیست بیوو و لە دیمانەیەك دا ئامازەی بۆ ئەوە کرد کە بەرپرسەکەی حکومەتی عیراقی وەسیی بووە، بەڵام ئەگەر تەماشا بکەین پلەی وەسیی لە حکومەتی عیراقی لە میژووی دامەزراندنی

- یانەی هۆشیاری:

لە ڕاستیدا ئەو یانەیە نەهاتە دامەزراندن، بەڵکو لە هاوینی ١٩٢٦ ژمارەیەك لە گەورە پیاوانی ڕەواندز لە وانە ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی، سەید تەهای نەهری، ئەمین ئەفەندیو محەمەد ئەفەندی بەڕێوەبەری دارایی لە ڕەواندز پێشنیاری کردنەوەی ئەو یانەیەیان لە مالّی ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی بە حکومەت دا، بەڵام لە لایەن وەزارەتی ناوخۆی حکومەتی عیراقییەوە داواکاریەکەیان ڕەت کرایەوە[٤٢]. لە بەر ئەوەی لە داواکاریەکەیان دا هاتبوو:

١- ناوی یانەکە(هۆشیاری) یە کەمانای -کۆمەڵایەتی-یە(هۆشیاری مانای الوعي-التوعیة- دەگرێتەوە نەك کۆمەڵایەتی- تۆژەر) ئەو یانەیە هەوڵی چاککردنی زمانی کوردی دەدات لە ڕێی خوێندنەوە، بە هیچ جۆرێ لە بواری سیاسییدا کار ناکات.

٢-لە هەر شوێنێك ئەندامانی زۆر بوون لقی یانەکە دەکرێتەوە.

٣-مەڵبەند و لقی ئەو یانەیە لەم فەرمانبەرانە پێك دێ.

أ- سەرۆك — دوو دەنگی دەبێ.

ب- جێگری سەرۆك.

ئەو کۆمەڵەیەدا نەبووە، بۆیە ڕەنگە بارکی لە کاتی گێڕانەوەی مەسەلەکە کەوتبێتە هەڵەوە و ڕووداوەکەی تێکەڵاو کردبێ، یاخود وەسیی لەوکاتەدا لە پلەیەکیتری حکومەتدا بووە، یاخود هەر وەسیی نەبووە بەڵکو بەرپرسێکیتری حکومەت بووە. دیمانەیەك لەگەڵ ئازاد جوندیانی بەرپرسی دەزگای ناوەندی ڕاگەیاندنی یەکێتیی نیشتمانیی کوردستان ٩ی حوزەیرانی٢٠٠٥ ، سلێمانی.

(٤٢) د. ولید حمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٥؛ دیقید ماکدارل، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی یەکەم، ل ٣٦٦.

ج-ئەندامانی کارگێڕی کە دەبێ سوێندی یانە بخۆن[٤٣] بۆ ئەوەی لە پێناوی زیاد کردنی تیشو کارو چالاکییەکانی یانەکەدا کار دەکەن، ئەمانە داواکانیان بە سەر زارەکی یان بە نووسین هەموو مانگێك بۆ سەرۆك نوێ دەکەنەوە.

د-ئەوانەی سوێند ناخۆن، دەبێ کۆمەکی مادی پێشکەش بە یانە بکەن.

٤-سالانە لە بارەگای یانە هکۆبوونەوەیەکی گشتی دەکرێ، دەتوانرێت کۆبوونەوەیەکی لەناکاوی گشتیش بکرێ.

٥-ئەگەر بینرا کە کۆمەڵەو یانەیەکی هاوئامانج لە شوێنێکیتردا هەبێ، ئەوا یانەی (هۆشیاری) دەتوانێ لەگەڵیاندا بەشداری لە چالاکییەکانیدا بکات.

ئیتر هەر لە ئەنجامی ئەو پێڕۆ و پڕۆگرامە تۆکمەیەی یانەکە بوو ڕاپۆرتێکی بریتانی مەترسی لە کرنەوەی ئەو جۆرە یانەو کۆمەڵانە دەربڕیوە[٤٤]. لێرەدا ڕەنگە هۆکاری مەترسی دەسەڵاتدارانی حکومەتی عیراقی و بریتانی لە دامەزراندنی یانەی هۆشیاری لەو کەسانەوە هاتبێ کە یادداشتەکەیان پێشکەش کردووە، یا لە ناوەکەیەوە، لە بەر ئەوەی بە هۆشیار بوونەوەی کۆمەڵانی خەڵك، کارە دزێوەکانی ئەوان دیار دەکەت و خەڵکی بەرووبیان هەڵدەگەڕانەوە.

---

(٤٣) سەبارەت بە ناوەرۆکی سوێندەکە ئەوا سەرچاوەکان باسی لێوە ناکەن، بەڵام ڕەنگە لە ناوەرۆکی سوێندی کومەڵەو یانەکانیتر جیاواز نەبێت کە سوێندیان بە قورئان و ئالای کوردستان و خەنجەری کوردی دەخوارد.

(٤٤) د. ولید حمدی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٦.

- یانەی سەرکەوتن:

کورده ناوداره‌کانی دانیشتووی شاری به‌غدا به دەست پێشخەریی مەعروف چیاووك له سەر ئەوە رێکەوتن که له ۹ی شوباتی ۱۹۳۰ یاداشتێك پێشکەش به وەزارەتی ناوخۆی حکومەتی عیراقی بکەن بۆ وەرگرتنی ڕەزامەندی کردنەوەی یانەیەك بۆ کوردەکان. ئیتر له دوای هەوڵو کۆششێکی زۆرو ماوەیەکی زۆر وەزارەتی ناوخۆ به نووسراوی ژمارە(٦٨٩٥) له ٢٠ی مایسی ۱۹۳۰ بڕیاری کردنەوەی یانەکەی‌داو مافی ئیمتیازیشی به مەعروف چیاووك دا[٤٥].

دەرئەنجام له ڕۆژی ۳۰ی مایسی ۱۹۳۰ له ڕێو ڕەسمێکی فراوان و به ئامادەبوونی ژمارەیەکی زۆری جەماوەری له گشت چینو تویژاڵەکانی کۆمەڵ له سینەمای ڕۆیاڵ له شاری به‌غدا یانەی سەرکەوتن کرایەوەو، له هەڵبژاردنێکی دیموکراتیانه دەستەی بەڕێوەبردنی یانەکه هەڵبژێردران که پێك هاتبوون له: ئیبراهیم حەیدەری سەرۆکی یانه، مەعروف چیاووك باوەڕپێکراوی یانەو، ئەندامیەتی محەمەد ئەمین زەکی، مەحمود جەودەت، ئەحمەد ئاغای کەرکوکی، عەبدوڵڵاً لوتفی، خەلەف شەوقی داودیو محەمەد عارف ئەفەندی[٤٦]. ئامانجی یانەی سەرکەوتن پێشکەش کردنی

---

(٤٥) ئەحمەد باوەڕ، کۆمەڵەی یانەی سەرکەوتن، چاپی یەکەم، چاپخانەی و ئۆفسێتی تیشك، کەلار، ٢٠٠٤، ل ٦٤.

(٤٦) ئەحمەد باوەڕ، کوردستان وچالاکی کۆمەڵە و ڕێکخراوە کوردیەکان له سالانی ئینتدابی بەریتانیادا ۱۹۲۰-۱۹۳۲، چاپی یەکەم، سلێمانی، ۱۹۹۸ ل ل٤٦-٤٧؛ غفور میرزا کریم، کردنەوەی یانەی سەرکەوتن له بەغدا چۆن له سلێمانی دەنگی دایەوە، گۆڤاری ڕۆشنبری نوێ، ژمارە(۹۸)، ۱۹۹۳، ل ٦٢. بەپێی پەیرەوی یانه هەر نۆمانگ جارێك یانەی سەرکەوتن ئەندامانی خۆی تازە دەکردەوە، ئەوەتە لە ۳ی

خزمەتگوزاری بوو بۆ ئەو کوردانەی کە سەردانی شاری بەغدایان دەکرد، لەگەڵ هاوکاری و کارئاسانی بۆ قوتابیانی کورد کە دەهاتنە بەغدا بە مەبەستی تەواوکردنی خوێندن، ئەوە سەرەڕای بەستنی کۆڕو سیمیناری هەفتانە[٤٧].

شیاوی باسە لە پەیڕەوی ناوخۆی یانەی سەرکەوتن دا هاتبوو کە یانە لەگەڵ سیاسەتدا تێکەڵاو نابێت، بەڵام بە تێپەڕ بوونی کات و هاتنە ناوەوەی ئەندامانی تازە کار بەو خاڵە نەکراو لای دا بەڵای کاری سیاسییەوە[٤٨]. هەر بۆیە لە لایەك کەوتە یارمەتی دانی کۆمەڵەی خوێیوون[٤٩]، لە لایەکی دیکەوەش هەوڵدان بۆ یەکخستنی خەباتی بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستان لە نێوان بادینان و سۆران[٥٠]. ئەگەرچی لەو هەوڵدانەیاندا سەرکەتوو نەبوو بە هۆی ئاشکرا بوونیان لە لایەن لێپرسراوانی حکومەتەوە، کەچی کارەکەیان گرنگی خۆی هەبووە، لەبەر ئەوەی بە گرێدانی خەباتی هەر دوو بەشی بادینان و

نیسانی١٩٣١ جارێکی‌تریش هەڵبژاردن کرایەوە نەمانە هەڵبژێردران: نەمین زەکی بەگ سەرۆك، مەعروف چیاوك، ئەحمەد ئەفەندی هەولێری، عەبدوڵلا عەلی ئاغا، نەمین ڕەواندزی و ژمارەیەکی دی. شاکر فەتاح، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٢.

(٤٧) د. ئیسماعیل شوکر ڕەسول، ڕۆڵی رامیاری و ڕۆشنبیری مەعروف چیاوك، ل ١٤.

(٤٨) غفور رشید داراغا، یانەی سەرکەوتنی کوردان و چەند دێرێك، گۆڤاری دەنگی مامۆستا، ژمارە(١) حوزەیرانی ١٩٧٢، ل ١٧.

(٤٩) عەقید بەکر عەبدوڵکەریم حەویزی، گەشتێك بە کۆماری مەهابادا، چاپی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠١، ل ٧. ←

(٥٠) عەلائەدین سەجادی، سەرچاوەی پێشوو، ل٨٢.

سۆران هێزێکی بەرگری زۆری بۆ کورد دادەمەزراندو ئاستەنگێکی گەورەی بۆ حکومەت دەنایەوە[٥١].

ماوە بڵێین سەدای کردنەوەی یانەی سەرکەوتن لە ناوەوەو دەرەوەی کوردستان دەنگی دایەوە لە رێگای رۆژنامەو گۆڤارەکاندا، هەر بۆیە زاری کرمانجی لە ژمارە(٢٣)دا ئاماژەی بۆ کردنەوەی یانەکە کردووە لەگەڵ تەواوی ئامانج و بەرنامەکانی[٥٢]. هەروەها رۆژنامەی ئەل ئەحراریش(بەیروت) لە ژمارە(١٤٨٧)دا ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە کە یانەی سەرکەوتن بنکەیەکی سەرەکی بزووتنەوەی رزگاریخوازی کوردستانە لە تورکیا، سوریا، عیراقو ئێراندا و کار بۆ رزگار کردنی کوردستانو هێنانەدی دەسەلاتێکی سەربەخۆ دەکات[٥٣]. یانەی سەرکەوتن لە کارەکانیدا بۆ ماوەیەکی درێژ بەردەوام بوو، بەوەش رۆڵو جێ پەنجەی دیاری خۆی لە سەر رەوتی خەباتی کوردی نواند.

- پارتی پێشکەوتن(حزب التقدم):

پارتی پێشکەوتن لە تشرینی یەکەمی ١٩٢٥ لە سەر دەستی عەبدولموحسن سەعدون (١٨٨٠-١٩٢٩) وەکو پارتێکی حکومیو یەکەمین پارتی پەرلەمانی لە عیراق بە شێوەیەکی ئاشکرا هاتە دامەزراندن، کە ئەندامانی تەنیا لە ئەندامانی ئەنجومەنی نوێنەرانو

(٥١) محەمەد عەبدوڵڵا کاکەسوور، رۆڵی سیاسی و کەلتوریی ئەفسەرانی کورد لە بزاڤی کوردایەتی کوردستانی باشوردا (١٩٢١-١٩٤٥) چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٠، ل ٦٦.

(٥٢) زاری کرمانجی، ژمارە(٢٣) حزیران ١٩٣٠، ل ١٣-١٦، سەرچاوەی پێشوو.

(٥٣) کۆنێ رەش، جمعیة خویبون، الطبعة الاولی، مؤسسة موکریان للطباعة و النشر، اربیل، ٢٠٠٠، ص ١٣١.

خاوەن پلەو پایە کارگێڕییەکان پێك هاتبوون[٥٤]. هاو سۆزی سەرۆکی پارتی پێشکەوتن بۆ کوردو داننان بە مافەکانی کاریگەری کردە سەر ئەندامە کوردەکانی ناو ئەنجومەنی نوێنەران کە لە ساڵی ١٩٢٦ بینە ئەندام لەو پارتە وەکو: ئیبراهیم یوسف، عەبدوڵلاّ موخلیس بەگ، شێخ حەبیب تاڵەبانی، نەشئەت ئیبراهیم ئەفەندی، ئیسماعیل بەگی رەواندزیو ئەوانی دی[٥٥]. لێرەشدا لە بەڵگەنامەیەکی بریتانیدا ئاماژە بۆ ئەوە کراوە کە عەبدولموحسن سەعدونی سەرۆك وەزیرانی عیراق لەگەڵ هەر یازدە ئەندامە کوردەکەی ئەو پارتە کۆبۆتەوە لە شوباتی ١٩٢٦ و باسیان لە پێشکەش کردنی یاداشتێك کردووە کە پێشکەشی حکومەت کراوە سەبارەت بە زیاتر ساغ کردنەوەو دیاری کردنی عیراقی عەرەبیو کوردی، بەڵاّم هەر لە بەڵگەنامەکەدا هاتووە کە لە هەوڵەکەیان سەرکەوتنیان بە دەست نەهێناوە، بەڵکو کۆسپی زیاتریان خستۆتە بەردەم کێشەی کوردی[٥٦]. جێگای ئاماژە بۆ کردنە کە پارتی پێشکەوتن لە چالاکییەکانی بەردەوام بوو تا مارتی ١٩٣٠ لە سەر گۆڕەپانی سیاسیی عیراقیدا[٥٧].

---

(٥٤) عبدالرزاق الحسني، تاريخ الاحزاب السياسية العراقية دراسة تاريخية متواضعة عن الاحزاب السياسة التى تكونت في العراق بين العامين ١٩١٨-١٩٥٨، الطبعة الاولى، بيروت ، ١٩٨٠، ص ٨٥.

(٥٥) عبدالفتاح على يحيى البوتاني، وثائق عن الحركة القومية الكوردية التحررية، ص ٢٧.

(٥٦) نفس المصدر، ص ٩٣.

(٥٧) عبدالرزاق الحسني، تاريخ الاحزاب السياسية العراقية، ص ٩٣.

- کۆمەڵەی بووژانەوەی قوتابخانەیی(جمعية النهضة المدرسية):

ئەو کۆمەڵەیە لە لایەن ژمارەیەك قوتابی بە هاوکاری مامۆستای میژوو ئەنیس زەکەریا نسوولّی لە یەکێك لە قوتابخانەکانی شاری مووسڵ بەسەرۆکایەتیی عەلی حەیدەر سلێمان[٥٨] دامەزرا و ڕۆڵێکی

---

(٥٨) عەلی حەیدەر کوڕی سلێمان بەگ کوڕی عەلی بەگی سیلاحشۆڕە و لە ٤ی مارتی ١٩٠٥ لە ڕەواندز لە دایك بووە لە نەوەی میرانی سۆرانە. ناوبراو بە هۆی بەندکردنی باوکییەوە کە تۆمەتی کوشتنی ئەفسەرێکی عوسمانی کرابووە ئەستۆ لەگەڵ دایکیدا دەچێتە مووسڵ لای خزمەکانیان، بەڵام دوای چوار ساڵ بەندی و ئازاد بوونی باوکی لەگەڵ دایکی دەگەڕێتەوە ڕەواندز. مانەوەی عەلی حەیدەر لە ڕەواندز زۆری پێناچێت، لە بەر ئەوەی مامّی باپیرانی لە مووسڵ داوای ئەوەی لێدەکەن بچێتەوە ئەوێ لەگەڵ ئەواندا بژی. هەر بۆیە لە مووسڵ دەنێردرێتە بەر خوێندنی سەرەتایی، بەڵام بە هۆی سەرهەڵدانی جەنگی یەکەمی جیهانی لە خوێندن دادەبڕێت و دوای جەنگیش لە ١٩١٨ دەگەڕێتەوە ڕەواندز. کەچی جارێکیتریش دەچێتەوە مووسڵ و لە ڕێشەوە لەگەڵ باپیرەی دەچێتە حەلەب. بە گەڕانەوە بۆ مووسڵ دەست دەکاتەوە بە تەواوکردنی خوێندنەکەی و لە ساڵانی (١٩٢١- ١٩٢٢) خوێندنی سەرەتایی تەواو دەکات. لە قۆناغی نامادەیی(کۆمەڵەی ڕابوونی قوتابخانەیی) دادەمەزرێنی، هەروەها لەگەڵ ئەوەش هەڵدەستێ بە دامەزراندنی بازنەیەکی بچووك لە قوتابیان کە بلاوکراوە لە ناو مووسڵ بلاودەکەنەوە و نامە ناراستەی ئەندامانی ئەنجومەنی دامەزراندن دەکەن. عەلی حەیدەر قۆناغی نامادەیی بە پلەی یەکەم تەواو دەکات و ڕەوانەی زانکۆی ئەمەریکی لە لوبنان دەکرێت. لە لوبنان کۆمەڵەی قوتابیانی عێراقی کە قوتابیانی قۆناغی یەکەمین دروستیان کردبوو بۆ مەبەستی پارێزگاری لە ولاّت و ڕزگارکردن لەگەڵ یانەی (المنشی و العراقی). دوای تەواو کردنی قوتابیانی قۆناغی یەکەم عەلی حەیدەر سەرکردایەتی کۆمەڵەکە و یانەکە دەگرێتە ئەستۆ. ناوبراو دوای تەواو کردنی خوێندنی لە ١٩٣٠ دەگەڕێتەوە عێراق و ژمارەیەك پلە و پایە گرنگ لە ناو حکومەت وەردەگرێت و دواتریش خانەنشین دەکرێت تا لە ١٠ی ئەیلولی ١٩٩١ لە بەغدا کۆچی دوایی دەکات. محمود شكحان الدليمي، علي حيدر سليمان، نشاطه الثقافي و دوره السياسي في العراق حتى العام ١٩٦٨، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية التربية جامعة بغداد، بغداد ، ٢٠٠٢؛ فەخری

کاریگەری بینی لە کاتی ڕاوەرگرتنەکەی کێشەی مووسڵ دا لەسەر لێژنەکەو خەڵکی ئەو شارەدا، کە جەختییان لە سەر ئەوە دەکردەوە مووسڵ بەشێکە لە عیراقو جیا نابێتەوە[٥٩].

سیلاحشۆڕ، ئاوڕێك لە نەزهەتی شاعیر و شاری ڕواندز، لە ژێر چاپکردندایە، ل ٢٨.

(٥٩) فؤاد حسين الوكيل، جماعة الاهالي في العراق ١٩٣٢-١٩٣٧، الطبعة الثالثة، دار الشؤون الثقافة العامة، بغداد، ١٩٨٦، ص ٩٣؛ عبدالفتاح على البوتاني، الحياة الحزبية في الموصل، ص ٦٩.

رۆڵ و چالاکیی رەواندزییەکان لە کۆمەڵە و رێکخراوەکانی قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی عیراقدا(١٩٣٢ – ١٩٣٩)

لە قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی عیراقی ژمارەیەک کۆمەڵە و رێکخراو لە کاری سیاسیی دابوون کە هەندێکیان دریژە پێدەری قۆناغی بەر لە خۆیان بوون و، هەندێکیتریش تازە دامەزرا بوون، جا بۆ ئەوەی رۆڵ و چالاکییەکانی رەواندزییەکان لەو کۆمەڵە و رێکخراوانە ئاماژە بۆ بکەین یەکە یەکە باسیان لێوە دەکەین.

- کۆمەڵەی برایەتی:

کۆمەڵەی برایەتی لە سەر دەستی ژمارەیەک نیشتمانپەروەری کورد لە شاری سلێمانی بە شێوەیەکی نهێنی لە ساڵی ١٩٣٧ هاتە دامەزراندن[٦٠]، کە دەستەی دامەزرێنەرانی ئەو کۆمەڵەیە لە شێخ

---

(٦٠) سەبارەت بە میژووی دامەزراندنی کۆمەڵەی برایەتی بڕوڕای جیاواز و دژیەک لە سەرچاوە میژوویەکاندا بەدی دەکرێت . لە وانە مەلا ئەسعەدی مەحوی ئاماژە بۆ مارتی ١٩٣٧ دەکات. کەریم زەند ئاماژە بۆ پایزی١٩٣٧ دەکات و نووری شاوەیسیش لە یاداشتەکانی ساڵی ١٩٣٨ بە ساڵی دامەزراندنی دادەنێت . مەلا ئەسعەد مەحوی، دیوانی ئەسعەد مەحوی، کۆکردنەوە و ئامادە کردن و لەسەر نووسینی: د. عەبدوللاّ ئاگرین، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و بلاّوکرنەوەی ئاراس، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٤، ل ٤٧؛ کەریم زەند، گەشتی زەند، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠٤ ل ١٣٨؛ نوری شاویس، من مذکراتي، دون مکان و سنة الطبع، ص ١٦؛ کەیوان ئازاد نەنوەر کۆمەڵەی برایەتی و حەمە ڕەشید خانی بانە، بەشی یەکەم، ڕۆژنامەی کوردستانی نوێ، ژمارە (١٦٨٩) سلێمانی، ١٩٩٨/٩/٢، ل٦.

لەتیفی کوڕی شێخ مەحمود جێگری سەرۆك، مەلا ئەسعەدی مەحوی کارگێڕی کۆمەڵەو جێگری دووەم، ئیسماعیل حەقی شاوەیس، محەمەد سەدیق شاوەیس، شێخ لەتیفی دانساز، حەمە بۆر، محەمەد ئەمین مەنگوڕیو چەندانیتر پێك هاتبوون[٦١]. کۆمەڵە لە پێناو هێنانەدی ئامانجەکانی بیروباوەڕی بە کاری سیاسییو لە هەمان کاتیش چەکداریش هەبوو، هەر بۆیە گەلێك کاری تونديو تیژی ئەنجامدا[٦٢]. لە بەر ئەوەی یەکێك لە ئامانجە سەرەکییەکانی کۆمەڵەی برایەتی ڕزگارکردنی کوردو کوردستان بوو[٦٣].

کاری ڕێکخراوەیی کۆمەڵەی برایەتی لە سەرەتادا لە شاری سلێمانی قەتیس مابوو، بەڵام بە تێپەڕبوونی کات لقی لە شارەکانی بەغداو کەرکوك و کۆیە کردەوە[٦٤]. هەروەها لە ڕێگای سەرکردەکانییەوە گەلێك نیشتمانپەروەری تریان خزاندە ڕیزەکانی کۆمەڵەکەوە بۆیە بە دوور نازانرێ کە لە ڕێگای ئیسماعیل حەقی شاوەیسەوە ئەمین ڕەواندزیو حوسێن حوزنی موکریانی هێنرابنە ڕیزەکانی کۆمەڵەی برایەتییەوە[٦٥]. ماوە بڵێین کۆمەڵەی برایەتی لە کارو چالاکییەکانی ماوەیەك بەردەوام بوو، بەڵام بە هۆی ئاشکرابوونی لە لایەن حکومەت و پەراگەندەکردنی هەندێك لە ئەندامەکانی بۆ

---

(٦١) د. عبدالستار طاهر شريف، المصدر السابق، ص ٩٢؛ کرێس کۆچێرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٠.

(٦٢) نوری شاویس، المصدر السابق، ص ١٦.

(٦٣) د. عبدالستار طاهر شريف، المصدر السابق، ص ٩٢.

(٦٤) فواد عارف، المصدر السابق، ص ١٣٦.

(٦٥) د. اسماعيل شكر رسول، اربيل... ، ص ١٣٤.

کاری کارگێڕی له لایەك‌و، ناکۆکی ناوخۆی کۆمەڵە‌و هاتنه مەیدانی پارتی هیوا له لایەکی دی کۆمەڵەی برایەتی له کار خست[٦٦].

- کۆمەڵەی دارکەر[٦٧]:

بۆشایی کاری ڕێکخراوەیی سیاسیی له کوردستان به تایبەتی‌و تەوژمی بیری نەتەوەیی جیهانی به گشتی هاندەری قوتابیانی قۆناغی ناوەندی‌و ئامادەیی بوو بۆ دامەزراندنی کۆمەڵەیەك تا له ڕێگای ئەو کۆمەڵەوه مافه ڕەواکانی گەلی کوردستان به دەست بهێنن[٦٨]. له بەر ئەوەی له‌و کاتەدا قوتابیانی کورد له قۆناغەکانی خوێندن میژووی ئەوروپایان دەخوێند و کەوتبوونه ژێر کاریگەرییەوه، بۆیه ئەوانیش کەوتنه خۆ تا بەشێوەی ئەوروپییەکان بتوانن له ڕێگاری کاری ڕێکخراوەیی دەوڵەتێکی کوردستانی یەکگرتوو دابمەزرێنن[٦٩].

---

(٦٦) شیاوی باسه هەندێك له ئەندامانی کۆمەڵەی برایەتی پێیان وایه که کۆمەڵە تا ساڵی ١٩٤٣-١٩٤٤ هەبوەو چالاکیی نواندوه. ئەسعەدی مەحوی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٨؛ نوری شاویس، المصدر السابق، ص ١٨؛ کەریم زەند، لە ژیانی وەزیفیمدا یەك ڕۆژ مۆڵەتم وەرنەگرتووه، گۆڤاری گلاوێژی نوێ، سلێمانی، ژمارە(١٥)، ساڵی دووەم، ئابی ١٩٩٩، ل ٦٠.

(٦٧) دامەزرێنەرانی کۆمەڵەی دارکەر له ژێر کاریگەری ناوی کۆمەڵەی کاربۆناری ئیتالی ئەو ناوەیان له کۆمەڵەکەیان نا. لەبەر ئەوەی کۆمەڵەی کاربۆناری ئیتالی له نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەم له ئیتالیا دامەزرابوو، کاری بۆ ڕزگاری ئیتالیا له دژی داگیرکەر دەکرد. ئەوانیش میژووی ئەو کۆمەڵەیان خوێندبۆوه و کەوتبوونه سەر بیری ئەوەی بەشێوەی ئەوان کوردستان ڕزگار بکەن. نەجاتی عەبدولا، حزبی هیوا ١٩٣٩- ١٩٤٥ دوو ڕەوت، یەك کۆتایی، گۆڤاری ڕابوون، ژمارە(٢٦)، لەندەن، ١٩٩٩، ل ٥٩.

(٦٨) نوری شاویس، المصدر السابق، ص ١٨.

(٦٩) د. اسماعیل شکر رسول، اربیل... ، ص ١٣٤. دانانی کتێبه میژووییەکان ژمارەیەك مامۆستا پێی هەڵدەستان و دەیان نووسیەوه له وانه عەلی حەیدەر سلێمان دوای دەرچوونی له خوێندنی و گەڕانەوەی بۆ عێراق دوو کتێبی به ناوی

ئیتر هەر لە ئەنجامی ئەوانە بوو کۆمەڵەی دارکەر بە دەستپێشخەریو بیرۆکەی یونس ڕەووف(دڵدار)[٧٠] و بە هاوکاری پۆلێك لە قوتابیانی قۆناغی دواناوەندی لە ساڵی ١٩٣٧ لە کەرکوك هاتە دامەزراندن[٧١]. کۆمەڵەی دارکەر ئەگەرچی پەیڕەوو پرۆگرامێکی نووسراوو داڕێژراوی نەبوو، بەڵام زوو توانی لقی خۆی لە

(میژووی شارستانیەتی ئەورووپی) و (میژووی ئەورووپای نوێ)وە نووسی. زبیر بلال اسماعیل، علی حیدر سلیمان من رواد الحرکة الاصلاحیة و الفکریة في العراق، مجلة زاگرۆس، العدد (١١)، ٢٧ تشرین الثاني/١٩٩٧، ص ٢٧.

(٧٠) یونس ڕەئوف(دڵداری شاعیر) لە بنەماڵەی خادم سەججادەی کەرکوکە و لە ساڵی ١٩١٧ لە کۆیە لە دایك بووە، هەر لە شاری کۆیە خوێندنی سەرەتایی تەواوکردووە، دواتریش خوێندنی ئامادەیی لە کەرکوك و کۆلێژی مافی لە شاری بەغدا تەواو کردووە. دڵدار خاوەنی سروودی(ئەی ڕەقیب)ە و، ڕۆڵی کاریگەری بینیوە تا لە ١١ی تەشرینی دووەمی ١٩٤٨ لە شاری هەولێر کۆچی دوایی کردووە. کریم شارەزا، المناضل القومی و الشاعر المجدد (دڵدار) ١٩١٧-١٩٤٨، جریدة خەبات، العدد (١٠٠١) ١٠/ ١٠/ ٢٠٠٠.

(٧١) سەبارەت بە میژوو و شوێنی دامەزراندنی کۆمەڵەی دارکەر زانیاری جیاواز و دژ بە یەك هەیە لە ناو سەرچاوە میژوویەکاندا. سەرەتا سەرچاوەکان بە تێکڕا ساڵی ١٩٣٧ بە ساڵی دامەزراندنی کۆمەڵەی دارکەر دادەنێن ، بەڵام نووری شاوەیس لە یاداشتەکانی ئاماژە بۆ ساڵی ١٩٣٨ دەکات. سەبارەت بە بیرباوەڕە جیاکانی شوێنی دامەزراندنیشی دابەش دەبن بۆ سێ گروپ. گروپی یەکەم دەڵێن لە شاری هەولێر دامەزراوە. گروپی دووەم کە د. موکەرەم تاڵەبانییە دەڵێت: لە شاری کەرکوك دامەزراوە. گروپی سێیەمیش شاری سلێمانی بە شوێنی دامەزراندنی دادەنێن. د.اسماعیل شکر رسول، اربیل ....، ص ١٣٤ومابعدها؛ صالح الحیدری، مختارات من مذکرات صالح الحیدری، الطبعة الاولی، مطبعة وزارة الثقافة ، سلیمانیة، ٢٠٠٤، ص ١٩ ؛ نوری شاریس، المصدر السابق، ص ١٨؛ فیصل الدباغ، اضواء علی کتاب...، ص ٦٩؛ د. موکەرەم تاڵەبانی، کۆمەڵەی دارکەر و پارتی هیوا چۆن دامەزران؟!!، گۆڤاری ڕەنگین، ژمارە (٥٢)، بەغدا، ١٩٩٣، ل ل ١٨-٢٢؛ کریس کۆچیرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٠؛ نەجاتی عەبدوڵا، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٤.

شارەکانی کەرکوك، سلێمانی، کۆیە، کفری، شەقلاوە، چەمچەماڵ، بەغدا و خانەقین بکاتەوە[٧٢].

کۆمەڵەی دارکەر یەکەمین کۆنگرەی خۆی لە حوزەیرانی ١٩٣٨ لە باخچەی(ام الربیعین) لە شاری کەرکوك سازدا و، لە کۆنگرەکەدا بیری لە فراوان کردنی چالاکییەکانی کردەوە، بۆ ئەو مەبەستەش ناوی هەندێ لە پیاوە ناوارەکانی کوردییان تاووتۆ کرد وەکو محەمەد ئەمین زەکی، مەعروف چیاووك و ڕەفیق حلمی تا بیکەن بە سەرۆکی کۆمەڵەکە[٧٣]. ئیتر لە ئەنجامی ئەوەدا ئەندامانی دارکەر بە تێکڕای دەنگ ڕازی بوون لە سەر ئەوەی کە پەیوەندی بە کەسایەتی ناوارو نیشتمانپەروەری کورد ڕەفیق حلمیەیە وە بکرێت. کۆنگرەی ئەو جارەی کۆمەڵەی دارکەر بە ئامادەبوونی ڕەفیق حلمی لە هاوینە هەواری شەقلاوە لە بێستانی جەمیل میران[٧٤] دا بەستراو بڕیاری ئەوە درا کە

---

(٧٢) د. موکەرەم تاڵەبانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩؛ نوری شاویس، المصدر السابق، ص ص ١٨-١٩.

(٧٣) د. موکەرەم تاڵەبانی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠-٢١.

(٧٤) جەمیل میران، کوڕی ڕەشید کوڕی مستەفا میرانە و، لە ساڵی ١٩٢٢ لە شەقلاوە لە دایك بووە. خوێندنی سەرەتایی هەر لەوێدا تەواو کردووە و دواتریش ناوەندی و دواناوەندی لە هەولێر و کەرکوك خوێندوە. ناوبراو ساڵی ١٩٤٥ کۆلێژی مافی لە زانکۆی بەغدا تەواوکردووە و دواتریش گەڕێك پلەوپایەی کارگێڕی وەرگرتووە وەکو بەڕێوەبەری ناحیە و قائیمقامی شارۆچکە" تا لە ساڵی ١٩٦٣خانەنشین کراوە. جەمیل میران یەکێك بووە لە ئەندامانی دامەزرێنەری پارتی هیوا هەر بۆیە باخچەکەی خۆی بۆ تەرخان کردوون لە کاتی بەستنی یەکەمین کۆنگرەیان. ماوەیەکیش ناوبراو لە مانگی ئەیلولی ١٩٩٥ لە هەولێر کۆچی دوایی کردووە. دیمانەیەك لەگەڵ دوکتۆر نیاز جەمیل میران پزیشك لە وەزارەتی تەندروستی حکومەتی هەرێمی کوردستان لە ٢٤ی تەمموزی ٢٠٠٥، هەولێر.

پەرە بە کارەکانیان بدەن و ناوی کۆمەڵەی دارکەریش بە پارتی هیوا بگۆڕن[٧٥].

ئەگەرچی لە سەرچاوە میژوونووسەکان ئاماژە بۆ کردنەوەی لقی کۆمەڵەی دارکەرو چالاکییەکانی لە ڕەواندز نەکراوە. بەڵام دوور نییە کە لقی کۆمەڵەی دارکەرو چالاکییەکانی لە ڕەواندزیش هەبووبێت، لە بەر ئەوەی قوتابیانی ڕەواندزیش بە چەشنی شوێنەکانیتر کە قوتابخانەی ناوەندی تیادا نەبوو، بۆیە دوای تەواوکردنی خوێندنی سەرەتاییان ڕوویان لە شارەکانی هەولێرو کەرکوك دەکردو لە کاتی پشووی نیوەی ساڵو هاوینیشدا کە دەگەڕانەوە بیروباوەڕی ئەو ناوچانەیان بۆ ڕەواندز دەگوێزایەوە کە هەر وەکو لە دواتردا لە پارتی هیواش لێیان دەبینین.

- پارتی هیوا:

دوای ئەوەی ئەندامانی دارکەر هاتنە سەر بیری فراوان کردنی ڕێکخستەکانیانو ناوی کۆمەڵەکەیان گۆڕی بە ناوی پارتی هیواوە[٧٦]. ئیتر ئەو پارتە لە سەر پاشماوەی ڕێکخستنەکانی کۆمەڵەی دارکەرەوە لە ساڵی ١٩٣٩ هاتە دامەزراندن[٧٧].

---

(٧٥) فیصل الدباغ، اضواء علی کتاب...، ص ٧٢. شیاری باسە لێرەدا نووری شاوەیس سەبارەت بە شوێنی بەستنی ئەو کۆنگرەیە بیروڕای جیاوازی هەیە کە دەڵێت: لە یەکێك لە نوتێلەکانی شاری کەرکوك بەسترا. نووری شاویس، المصدرالسابق، ص ٢١.

(٧٦) ناوی کۆمەڵەکەیان نارنا بە ناوی کۆمەڵەی(هیڤی)یەوە کە یەکێك بوو لەو کۆمەڵە سیاسیانەی لە ساڵی ١٩١٠ پۆلێك قوتابیانی کورد لە ئەستەمبۆل دایانمەزراند. بۆ زیاتر زانیاری لە سەر کۆمەڵەی هیڤی بڕوانە: بلەچ شێرکۆ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٥١ د. عبدالستار طاهر شریف، المصدر السابق، ص٣٨.

(٧٧) سەبارەت بە میژووی دامەزراندنی پارتی هیوا بیروڕای جیاواز هەن، هەندێك بۆ ساڵی ١٩٣٧ی دەبەنەوە. هەندێکیتر بۆ ساڵی ١٩٣٨، ئەوانەی تریش بۆ ساڵی ١٩٣٩ و ١٩٤١ی دەبنەوە. د. عبدالستار طاهر شریف، تاریخ الحزب الشوري

پارتی هیوا وەکو تاکە پارتێکی سیاسیی سەر گۆڕەپانی سیاسیی ئەو کاتە لە باشووری کوردستان هەر زوو توانی پەرە بە ڕێکخستنەکانی خۆی بدات‌و سەرجەم چین‌و تووێژاڵە جیاجیاکانی کۆمەڵ لە پارێزەر، مامۆستا، پزیشك، ئەفسەر، سەربازو ژمارەیەك سەرۆك هۆزی کوردی لە خۆی کۆبکاتەوە کە دەتوانیین ناوی ئەوانە بهێنین: ڕەفیق حیلمی، تۆفیق وەهبی، مەعروف چیاووك، ئەمین ڕەواندزی، ئیسماعیل حەقی شاوەیس، عزەت عەبدولعەزیز[٧٨]، مستەفا خۆشناو[٧٩]، محەمەد قودسی[٨٠] ماجید مستەفا، شێخ

الکردستانی، بغداد، ١٩٧٨، ص ص ١٦-١٧؛ کریس کۆچێرا، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٠؛ نوری شاویس، المصدر السابق، ص ٢٠-٢١؛ د.موکرم طالبانی، حزبی هیوا، ص ص ٥١-٥٢؛ تاریق جامباز، لاپەرەیەکی شاراوە لە میژووی (حزبی هیوا) لە هەولێر، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە(١) ، ئابی ١٩٩٧، ل ل ٢٥-٣١.

(٧٨) عزەت عەبدولعەزیز، لە ساڵی ١٩١١ لە نامێدی لە دایك بووە و چۆتە ڕیزی سوپای عێراقی تا پلەی سەربازی بەرز بۆتەوە بۆ ڕەئیس ڕۆکنی یەکەم، ناوبراو ئەندامی پارتی هیوا بووە و، بەشداری لە شۆڕشی (١٩٤٣-١٩٤٥)ی بارزان کردووە و ئەندامی هەینەتی نازادی بووە. پاشان لە تەك مستەفا بارزانی چۆتە ڕۆژهەلاتی کوردستان و بەشداربووە لە کۆماری کوردستان. دوای گەڕانەوەشی بۆ عێراق بەندکراوە، کە سەرئەنجام لەگەڵ هەر سێ هاوڕێکەیتری مستەفا خۆشناو، خەیرولڵا عەبدولکەریم، محەمەد قودسی لە ١٩ی حوزەیرانی ١٩٤٧ لە سێدارە دراون. فەیسەڵ دەباغ، حزبی "هیوا" و شۆڕشی " ١٩٤٣-١٩٤٥" ی بارزان، چاپی یەکەم، بلاوکردنەوەی دەزگای ڕاگەیاندنی گولان، هەولێر ١٩٩٧، ل ل ١٢٤،٨٠،٧٦،٥٨،٢٧.

(٧٩) مستەفا خۆشناو، لە ساڵی ١٩١٢ لە بێتواتە لە دایك بووە، لە تەمەنی منداڵیدا باوکی کۆچی دوایی کردووە، لای کەریم ئاغای واجید ئاغای حەڕیزی پەروەردەکراوە. ناوبراو ئەندامی پارتی هیوا بووە دواتریش بەشداری لە شۆڕشی (١٩٣٤-١٩٤٥)ی بارزان کردووە، لە پاشاتیش چۆتە ڕیزی هێزی کۆماری کوردستان و بە شداریی لەشەڕەکاندا کردووە تا ئەوەی کۆتایی بە کۆمار هاتووەو گەڕاوەتەوە عێراق و بەندکراوە، کە سەرئەنجام لەگەڵ هەر سێ هاوڕێکەیتری عزەت

عەبدولقادر بەرزنجی‌و زۆر کەسی دیکە[٨١]. هەروەها پارتی هیوا سەرکەوتنی بەر چاوی بە دەست هێنا لە کردنەوەی لقەکانی لە شارو شارۆچکەکانداو تەنانەت پەلی بۆ شاری بەغدای پایتەخت‌و پارچەکانی دیکەی کوردستانیش نا[٨٢].

ئەوەی لێرەدا مەبەستمانە باسی لێوە بکەین رۆڵ و چالاکی رەواندزییەکانە لە پارتی هیوا دا کە بیرو بۆ چوون‌و رێکخستنەکانی لە رێگای قوتابیانەوە لە هەولێرو شارەکانی دیکە بۆ ئـــــەوێ دەگوازرایەوە[٨٣]. هەر بۆیە لەو ناوچەیەشدا لقێکی پارتی هیوا لە ١٩٣٩ کرایەوە و دەستی بە کارەکانی کردووە کە چین و تووێژاڵێکی زۆری رەواندزی لە خۆی کۆکردۆتەوە و لە لایەن سەعدوڵڵا وە سەرپەرشتی کراوە کە ئەندامەکانی پێك هاتبوون لـــــە: ئەمین

عەبدولعزیز، خەیرووڵڵا عەبدولکەریم، محەمەد قودسی لە ١٩ی حـوزەیرانی ١٩٤٧ لە سێدارە دراون. محەمەد عەبدوڵڵا کاکە سوور، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٦.

(٨٠) محەمەد مەحمود قودسی، لە ساڵی ١٩٢٢ لە قودس لـە دایـك بـووە هـەر بۆیـە نازناوی قودسی خراوەتە پاڵناوی، لەگەڵ دامەزراندنی پارتی هیـوا بۆتـە ئەندام، ساڵی ١٩٤١ بۆتە جێگری ئەفسەری ئیعاشـە و بەشـداری لـە شۆڕشـی(١٩٤٣-١٩٤٥)ی بارزان کردووە، لە پاشان چۆتە پاڵ هێزەکانی کۆماری کوردسـتان. دوای گەڕانەوەشی بۆ عێراق بەنـد دەکرێـت و لەگـەڵ هەرسـێ لـە هـەڤاڵانی مسـتەفا خۆشناو، عزەت عەبدولعزیز، خەیرووڵڵا عەبدولکەریم لە ١٩ی حوزەیرانی ١٩٤٧ لە بەغدا لە سێدارە دەدرێن. محەمەد عـەبدوڵڵا کاکە سوور، هەمان سەرچاوە، ل ١٤٦.

(٨١) د. اسماعیل شکر رسول، اربیل...، ص ١٣٧؛ منذر الموصلی، الحیاة السیاسیة و الحزبیة في کردستان، لندن، ١٩٩١، ص ٢٦٢.

(٨٢) نەجاتی عەبدوڵڵا، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٠.

(٨٣) تاریق جامباز، وشیاری نەتەوایەتی گـەنجانی هـەولێر لـە کۆتـایی سـییەکان و ناوەڕاستی چلەکان لە نێو حزبی هیوا دا، گۆڤاری هـەولێر ژمـارە (١)، هـەولێر، زستانی١٩٩٨، ل ٥٧-٦٦.

ڕەواندزی، میر محەمەد ئەمین دەرگەڵەیی، شێخ سلێمان مستەفا، عەبدوللاوەهاب محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی، ئەحمەد محەمەد عەلی ئاغای جوندیانی، مامۆستا جەلال سەعید خەیلانی، ئیبراهیم حەسەن، سەبری نەجیب نەورۆز ئەفەندی[٨٤]، عەلی عەبدوڵڵا(عەلی مەکتەبە)[٨٥]، یوسف ڕەشید ئاغای کاولۆکان

---

(٨٤) سەبری نەجیب نەورۆز ئەفەندی: لە ساڵی ١٩٢١ لە ڕەواندز لە دایك بووە و لە بنەماڵەی حاجی نەورۆز ئەفەندییە کە دەگەڕێنەوە بۆ نەوەی وەستا ڕەجەبی دروست کەری تۆپەکانی سەردەمی میر محەمەد پاشای ڕەواندزی(١٨١٣-١٨٣٦) . ناوبراو خوێندنی سەرەتایی لە ڕەواندز تەواو کردووە و دواتریش ڕووی کردۆتە شاری هەولێر. لە شاری هەولێر دەچێتە ڕیزی ڕێکخستنەکانی پارتی هیواوە و ئەندامێکی کارای ئەو پارتە بووە لە ڕەواندز. دوای هەڵوەشانەوەی پارتی هیوا ١٩٤٥ دەبێتە ئەندامی پارتی ڕزگاری و لە پاشانیش پارتی دیموکراتی کورد. ساڵی ١٩٤٨ بە سەفەرێك ڕووەکاتە ولاتی میسر و لە ڕێگادا چاری بە قەدری جانی شاعیر و بنەماڵەی بەدرخانییەکان دەکەوێت. لە کاتی گەڕانەوەشی دیارە ژمارەیەك بلاوکراوە لەگەڵ خۆیدا دەهێنێ، بەڵام ئەوەی یارمەتی دەری دەبێت بۆ دەرباز بوونی ئەو بلاوکراوانە، بوونی گەردەلوولێکی زۆر دەبێت لەو ڕۆژەدا لە شاری بەغدا. ساڵی ١٩٥٩ بە هۆی کاری سیاسییەوە بەند دەکرێت و ڕەوانەی بەندیخانەی نوگرە سەلمان دەکرێت و مانگەشی بۆ خواروو عێراق دەگوازرێتەوە. بەڵام دوای بەیاننامەی ١١ی مارتی ١٩٧٠ دەگەڕێتەوە ڕەواندز و بە هۆی کاری میریەوە ڕەوانەی ناحیەی گەلاڵە دەکرێت ، ئیتر لە سەر کارەکەی بەردەوام دەبێت تا خانەنشینی. ناوبراو دوای خانەنشینی وەکو کەسایەتییەکی ناسراوی شارەکە لە ڕەواندز دەمێنێتەوە تا لە ١٠ کانوونی دووەمی ٢٠٠١ کۆچی دوایی دەکات و لە گۆڕستانی گەردەگەرد لە شاری ڕەواندز بە خاك دەسپێردرێت. دیمانەیەك لەگەڵ سالار سەبری نەجیب نەورۆز ئەفەندی لە ١٨ی حوزەیرانی٢٠٠٥، سۆران.

(٨٥) عەلی عەبدوڵڵا ناسراو بە عەلی مەکتەبە لە کەسایەتییە ناودارەکانی ڕەواندزە کە ئەندامێکی کارای پارتی هیوا بووە هەر لە سەر ڕاسپاردەی پارتی هیواش ناوبراو لەگەڵ سەبری نەجیب ئەفەندی هەڵساون بە کردنەوەی کتێبخانەیەك لە ڕەواندز لە ٦ی شوباتی ١٩٤٣ بە ناوی سەرکەوتنو دواتریش لە سەر ڕاسپاردەی پیرەمێردی شاعیر ناویان گۆڕیوە بە پێشکەوتن. باوکیی هێڵین، چاوپێکەوتن،

(وسوئاغا)[٨٦]، سامی رەواندزی، سەید عومەر سەید ئەحمەد (سەیدا عومەر)، نەجات سەعید قادر، جەلال بەگی دەرگەلەیی و چەندانی تر[٨٧].

ئەندامانی هیوا لە رەواندز هەلساون بە دەرکردنی بلاوکراوەیەکی دەست نووس بە ناوی کوردستان کە لەو بلاوکراوەیەدا ئاماژەیان بۆ شۆڕشەکانی شێخ عوبەیدوللای نەهری، شێخ سەعید، شێخ مەحمود و سمکۆی شکاك کردووە[٨٨]. هەر بۆیە دەتوانرێ بووترێ کە پارتی

گۆڤاری رواندز، ژمارە(١)، رەواندز، نیسانی ١٩٩٨، ل ل ٥٩-٦١. عەلی مەکتەبە نیستاکەش لە ژیان ماوە و لە رەواندز ژیان بە سەر دەبات لە سەردانێکمان بۆ رەواندز سەردانی ناوبراومان کرد تا دیمانەیەکی لەگەڵ ئەنجام بدەین، بەڵام بە داخەوە بە هۆی تۆشبوونی ناوبراو بە نەخۆشی لە بیرچوونەوە نەیتوانی هیچ شتێکمان بۆ باس بکات کە ڕەنگە زانیاریەکانی لای ئەو کەڵە پیاوە هەندێکی تری لە زانیاریەکانی نێو ئەو باسەی دەوڵەمەندتر بکردایە.

(٨٦) یوسف ئاغای ڕەشید ئاغای کاولۆکان ناسراو بە وسوئاغا لە سالی ١٩١٦ لە کاولۆکان لە دایك بووە و لە خانەی مامۆستایانی ڕیفی لە شاری بەغدا وەرگیراوە، کەچی لە بەر چالاکی کاری سیاسیی و ڕێکخستن لە نێو پارتی هیواوە لە خوێندن دەرکراوە. شیاوی باسە ناوبراو چەندین جار لە ئاهەنگی نەوروز لە گەردەگەرد لە ڕەواندز وتاری سیاسیی خوێندۆتەوە. لە سالی ١٩٥٦ وسو ئاغا پەیوەندی بە ڕێکخستنەکانی پارتی دیموکراتی کوردستان کردووە تا کۆتایی شۆڕش. ناوبراو لە سالی ١٩٧٦ کۆچی دوایی دەکات و لە گۆڕستانی گەردە گەرد لە شاری ڕەواندز بە خاك سپێردراوە. چالاك میرانی، ڕواندز قەلای خەبات و کوردایەتی" بڵاوکراوەی سیاسی، ڕۆلی کەسایەتیەکان، ڕووداو و کارەساتەکان"، چاپخانەی دیلان، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل ٩٥.

(٨٧) طارق جامباز، ڕۆلی ڕەواندزییەکان لە حیزبی هیوادا، گۆڤاری هەولێر، ژمارە(٩)، هەولێر، زستانی٢٠٠١، ل ل ٥٤-٥٩؛ دیمانەیەك لەگەڵ فەرهاد شاکر مەجروم لە ٨ی حوزەیرانی ٢٠٠٥ تۆتێل ئاشتی سلێمانی.

(٨٨) طارق جامباز، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ٥٤-٥٩؛ باوکیی هێلین، سەرچاوەی پێشوو، ل ل ٥٩-٦١.

هیوا له ڕەواندز ڕۆڵێکی کاریگەری بینیوە لە. هۆشیارکردنەوەی خەڵکی ناوچەکە لە بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردستان، تا لەو ڕێگایەوە هانیان بدات لە پێناو هێنانە دی ئامانجە سەرەکییەکانی پارتی هیوا کە هەوڵی بۆ دەدا. ماوە بڵێین پارتی هیوا لە کارو چالاکییەکانی تاوەکو ساڵی ١٩٤٤بەردەوام بوو، کەلە و ساڵەدا دووچاری کەرت کەرت بوون هاتوو دواتریش بەیەکجارەکی ڕێکخستنەکانی هەڵوەشایەوە.

- کۆمەڵەی برایەتی نیشتمانی(جمعية الاخاء الوطني):

لە دەرئەنجامی بەستنی پەیماننامەی ساڵی ١٩٣٠ عیراقی بریتانیو پەسند کردنی لە لایەن حکومەتەوە، ژمارەیەك لە پیاوە ناوداراەکانی عیراقی بە مەبەستی دروست کردنی کۆمەڵەیەکی سیاسیی نەیاری حکومەت، یاداشتێکیان پێشکەش بە وەزارەتی ناوخۆ کرد تا ڕەزامەندی لە سەر دامەزراندنی کۆمەڵەی برایەتی نیشتمانی بدات. ئەوە بوو وەزارەتی ناوخۆ بە نووسراوی ژمارە(١٥٤٣٥) لە٢٠ی تەشرینی دووەمی١٩٣٠ ڕەزامەندی لە سەر دامەزراندنیدا و، دەستەی بەڕێوەبردنی کۆمەڵەکەش هەڵبژێردرا کە لە: ڕەشید عالی گەیلانی (١٨٩٣-١٩٦٥)، عەلی جەودەت ئەیوبی(١٨٨٦-١٩٦٩)، دوکتۆر عەبدولئیلا حافز، یاسین هاشمی(١٨٨٤-١٩٣٧)، حیکمەت سلێمان، محەمەد ئەمین زەکی، محەمەد ڕەزا شەبیبی، حاجی عبدولواحید سوکەر و سەید موحسن کوڕی تەبیغ پێك هاتبوون[٨٩].

(٨٩) عبالرزاق الحسني، تاريخ الاحزاب السياسية العراقية، ص ١١٠.

شیاوی باسه چالاکییه‌کانی ئەو کۆمەڵەیە بۆ ناوچەکانی کوردستان پەلی هاوێشت. سەبارەت بە ڕەواندزیش ئەوا لە ڕێگای سلێمانی بەگی سیلاحشۆڕ باوکی عەلی حەیدەر کە سەردانی شاری بەغدای کردبوو چالاکییەکانی کۆمەڵەی برایەتی نیشتمانی بۆ ڕەواندز گوازرایەوە و، شێخ کاکەمینی سەران کرا بە بەرپرسی لقی کۆمەڵە لە ڕەواندز و ئەحمەد کەمالیش بە سکرتێر دانرا[٩٠]. لقی کۆمەڵە لە ڕەواندز توانی ژمارەیەکی زۆر لە هەموو چین و توێژاڵە جیاجیاکان لە ڕەواندز لە خۆی کۆبکاتەوە، بە هۆی بڵاوکردنەوەی پروپاگەندەی ئەوە لە ناو خەڵک ئەگەر هەر کەسێك ببێتە ئەندام لەو کۆمەڵەیە ئەوا ئەو کەسە قەرزداربێت، مااڵی خەڵکی خواردبێت، پیاوی کوشتبێت، هەر شتێکی کردبێت ئەوا حکومەت و پۆلیس بۆیان نیە ئەو کەسە بگرن و دادگایی بکەن. لەو بارەیەوە حوسێن حوزنی موکریانی وەکو شایەتحاڵێك لە یاداشتەکانیدا دەڵێ:" دەبێت ئەو فێر کردن و چاوڕاوەی لە ڕەواندز کرا لە هەولێر و جێگاکانی دیکەش کرابێت، دیارە میللەت نەزان و نەدیتەیە، چتی وای لە پیاوی گەورە، کە بیست بە ڕەحمەتی دەزانن و هەر یەك لە وانەش گوناهێکی هەر لێ ڕووداوە، یان دزی کردووە، یان قەرزدارە، یان دەیەوێت مااڵی خەڵك بخوات یان خوێندارە یان خوێناویە بۆ رزگاریو پەرەی کاری خۆی بە پۆل و دەستە دەستە داخلی حزب دەبوون هەتا لە ڕەواندز هیچ دارکێشو سەپانو ماست فرۆشەکانی دێهاتانیش نەما هاتبوونە ڕەواندزو داخل بە حزب ببوون، بەاڵم تێگەیشتوو ناغاو گەورەپیاوەکان گۆشەگیری چاوەنواڕی دوامینی ئەو کارە بوون، کە نەیاندەزانی چۆنەو چۆن بە پایان دەگات،

(٩٠) حسێن حوزنی موکریانی، بەرهەمەکانی، ل ٨.

تێکەڵ نەبوونیان جارێ پەسند کردبوو"[٩١]. واتە لێرە دەتوانرێ بووترێ، کە بەڕێوەبەرانی لقی کۆمەڵەی برایەتی نیشتمانی لە ڕەواندز تەنیا توانیویانە کە خەڵکی ڕەشۆکی ناوچەکە لە خۆیان کۆبکەنەوە. ئەگەر بزانیین ئەو هەموو خەڵکە لە دواتر بە یەك وتاری حوسێن حوزنی موکریانی پەرتەوازەیان کردووەو لە کۆمەڵە بونەتەوەو چالاکییەکانی لە ناوچەکە لە ناو چووە[٩٢]. کۆمەڵەی برایەتی نیشتمانی لە چالاکییەکانی تا ساڵی ١٩٣٥ بەردەوام بووەو ماوەتەوە[٩٣].

- کۆمەڵەی هەوڵدان بۆ نەهێشتنی نەخوێندەواری (جمعية السعي لمكافحة الامية):

ژمارەیەك لە قوتابیانی عێراقی کە لە بەیروت خوێندنیان تەواو کردبوو لە شاری بەغدا یەکتریان گرتەوە وەکو: عەبدولفەتاح ئیبراهیم، عەبدولقادر ئیسماعیل، حوسێن جەمیلو عەلی حەیدەر سلێمان. ئەمانە ڕێکەوتن لە سەر دەرکردنی ڕۆژنامەیەك بە ناوی (ئەلنەهالی)یەوە[٩٤]. هەر بۆیە ئەو کۆمەڵەیە لە دواتر بە ناوی

(٩١) د. کوردستان موکریانی، روناکی، ل ٣٧ .
(٩٢) ، هەمان سەرچاوە، ل ٣٨-٣٩.
(٩٣) عبدالرزاق الحسني، تاريخ الاحزاب السياسية العراقية، ص ١١٢.
(٩٤) ئەل نەهالی ، ڕۆژنامەیەکی سیاسیی ڕۆژانە بوو کۆمەڵێك لاو دەریان دەکرد کە لە لایەن(حوسێن جەمیل)ی پاریزەرەوە سەرپەرشتی دەکرا، کە یەکەمین ژمارەی لە ٢ی کانونی دووەمی ١٩٣٢ دەرچوو. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: عبدالرزاق الحسني، تاريخ الصحافة العراقية، الجزء الاول، مطبعة الزهراء، بغداد، ١٩٥٧، ص ٨٢.

ئەهالی ناویان دەرکرد. ئەندامانی ئەهالی ڕێکەوتن لە سەر دامەزراندنی(جمعية السعي لمكافحة الامية) کە یەکەمین کۆنگرەی خۆی لە ٢٥ی تەشرینی ١٩٣٣ گرێدا و دەستەی دامەزرێنەرانی لە جەعفەر ئەبو تەمەن، نەسرەت فارسی، کامل چادرچی، عەبدولفەتاح ئیبراهیم، عەلی حەیدەر سلێمان پێك هاتبوون[٩٥].

شیاوی باسە دواتر ناکۆکی کەوتە نێوان عەلی حەیدەر سلێمانو هەندێ ئەندامانی کۆمەڵەوە، لە بەر ئەوەی عەلی حەیدەر سلێمان لەو کاتەی کە مەلیك فەیسەڵ لە ساڵی ١٩٣٣ کۆچی دوایی کرد وتارێکی بڵاوکردوە کە بووە جێگای نارەزایی هەندێ لە ئەندامانی ئەو کۆمەڵەیە، چونکێ پێیان وابوو کە عەلی حەیدەر سلێمان مەدحو سەنای مەلیك فەیسەڵی کردووە[٩٦]. چالاکییەکانی(ئەهالی) تا ماوەیەکی زۆر لە سەر گۆڕەپانی سیاسیی عیراقدا هەر بەردەوام بوو.

- یانەی پێنووسی عیراقی(نادی القلم العراقی):

لە یەکێك لە ڕۆژەکانی بەهاری ساڵی ١٩٣٤ ژمارەیەك لە دەستەبژێرانی شاری بەغدا لە ماڵی دوکتۆر محەمەد فازڵ کۆبوونەوە بە مەبەستی کردنەوەی یانەیەك وەکو لقێك لەو دەزگا ئەدەبیو ڕۆشنبیرییەی کە بەشێکی زۆری جیهانی گرتبۆوە. لەو کۆبونەوەیەشدا هەر یەك لە جەمیل سدقی زەهاوی، محەمەد ڕەزا شەبیبی،عەبدولکەریم ئەلئەزەری، مەجید خدوری، جەعفەر خەیات، عەلی حەیدەر سلێمان، تۆفیق وەهبیو بەهائەدین نوری ئامادەبوون.

---

(٩٥) فؤاد حسين الوكيل، المصدر السابق، ص ص ١٣٣-١٣٤.

(٩٦) فؤاد حسين الوكيل، نفس المصدر ، ص ١٣٧.

ئەنجام لە سەر ئەوە رێکەوتن کە یاداشتێك پێشکەش بە وەزارەتی ناوخۆ بکەن و داوای رەزامەندی کرنەوەی یانەیەك بە ناوی یانەی پێنووسی عیراقی بکەنەوە. لە بەرانبەر دا وەزارەت رەزامەندی نیشانداو، یانەش کۆنگرەی یەکەمی خۆی گرێدا[٩٧]. ئەو یانەیە یەکەمین یانە بوو لە رۆژهەلاتی ناوەڕاست کە چالاکی باشی نواند[٩٨].

(٩٧) د. معروف خزندار،المثقفون الكورد و نادي القلم العراقي، مجلة زاگرۆس، العدد(١٤)، اربيل، ٢٧ كانون الثاني ١٩٩٩، ص ص ٢٦-٢٧.

(٩٨) بۆ زانیاریی زیاتر دەربارەی چالاکیی ئەم یانەیە بڕوانە:د. معروف خزندار، نفس المصدر، ص ٢٧.

ئەنجام

لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەکەدا گەیشتووینەتە ئەم خاڵانەی خوارەوە:

* سەرهەڵدانی جەنگی یەکەمی جیهان(١٩١٤-١٩١٨) بە گشتی و هاتنی سوپای ڕووسەکان بە تایبەتی زەرەرو زیانو کاولکارییەکی زۆری بە سەر ڕەواندز دا هێناوە کە بۆتە هۆی لە ناوچوونی ژمارەیەکی زۆری دانیشتوانی ئەو شارە، ئەوە سەرەڕای سووتاندنی خانووەکانیان و سڕینەوەی ئاسەواری شارەکە کە لە شوێنی کاولۆکانی ئێستاکە بووە.

* دوای کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهان و هاتنی ئینگلیزەکان بۆ ناوچەکە تاڕادەیەك باری ڕەواندز بوژاوەتەوە و ئاوەدانی بە خۆیەوە بینیوە، لە ڕێگای پێشکەش کردنی یارمەتی و هاوکاری لە لایەن بریتانییەکانەوە.

* لە سەردەمی دوای جەنگەوە ڕەواندز وەکو پێگەیەکی سیاسیی کۆنینە جارێکی تریش دەبووژێتەوە و دەبێتەوە بنکەیەکی سیاسیی وەکو سەردەمی میرنشینی سۆران.

* سەرهەڵدانی ڕاپەڕین لە ناوچەکەو دەرکردنی ئینگلیزەکان زیانی بە ڕەواندز گەیاندوە، ئەگەر بزانیین سوپرچییەکان لەگەڵ هاتنیان بۆ شارەکە تالانو بڕینێکی زۆریان کردوە، بەمەش بە دیار دەکەوێت کە ڕاپەڕینەکە هیچ ئامانجێکی نەبووە. ئەوە لە لایەك، لە لایەکی دیکەوەش هەر لە ئەنجامی ڕاپەڕینەکە بوو فڕۆکەکانی بریتانیا لە

دژی ڕاپەڕیوان چەند جارێك ڕەواندزیان بۆردوومان کردوە و زەرەریان لە خەڵکی شارەکەداوە.

* هاتنەوەی تورکەکان بۆ ڕەواندز بە ڕەزامەندی و بانگێشتی خەڵکی ناوچەکە نیشانەی بێزاری خەڵکی ناوچەکە بوو لە سیاسەتی کاربەدەستانی ئینگلیز لە لایەکو بێ ئومێد بوونیان لە بەڵێنەکانیان لە لایەکی دیکەدا.

* پێگەی ڕەواندز گرنگییەکی زۆری لە پەڕاوێزی کۆبوونەوەکانی کۆنگرەی لۆزان دا بە خۆیەوە بینیوە، ئەگەر بزانین بریتانییەکان و تورکەکان بە مافی ڕەوای خۆیان زانیوە دەسەلآتیان بە سەر ناوچەکەدا هەبێت و لایەنی بەرانبەری بە ناحەق زانیوە.

* سەردەمی قائیمقامیەتی سەید تەهای نەهری(۱۹۲۳-۱۹۲۹) قۆناغێکی پرشنگدارە لە مێژووی سیاسیی ڕەواندز، لە بەر ئەوەی زۆربەی زۆری ڕاپەڕیوان و شۆڕشگێران کاتێك سەرکەوتنیان بە دەست نەدەهێنا لە کارەکانیان، دەهاتنە ڕەواندز و لای ئەو پەنا دەدران. ئەوە سەرەڕای ئەوەی لەوێوە یارمەتیشیان بۆ ڕەوانە دەکرا.

* لەو ماوەیەدا ژمارەیەك کەڵە پیاو و کەسایەتی نیشتمانپەروەر لە ناوچەکە سەریان هەڵداوەو خزمەتێکی زۆری لایەنی کوردایەتییان کردووە، وەکو:(ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی، ئەمین ڕەواندزی، مەعروف چیاووك...هتد).

* دوژمنداریی نێوان بنەماڵەی ئیسماعیل بەگی ڕەواندزی و بنەماڵەی باویل ئاغا کە دوو بنەماڵەی بە ناوبانگی شارەکە بوون‌و ئینگلیزەکان لە دواوەی کارەکە بوون، کاریگەری زۆری کردە سەر ڕەوشی شارەکە کاتێك ئیسماعیل بەگ کوژرا و نووری باویل ئاغاش

کەوتە بەندیخانەوە، چونکە ئەگەر ئەو دووانە دوژمندار نەبونایەو هەوڵەکەنیان یەکخستایە رەنگە ئێستاکە مێژووی شاری ڕەواندز شێوەیەکی دیکە بوایە.

* ڕەوشی سیاسیی ڕەواندز لە قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی عیراقیدا جارێکیتر دەکەوێتەوە کزی، ئەویش لە لایەك بە هۆی لاوازی بزاڤی چەکداری لە ماوەیەدار ، لە لایەکی دیکەشدا لە دەرئەنجامی ئاژاوەو ململانێی ناوەخۆ و پاڵەپەستۆی دەسەلاتدارانی ناوەندی بۆ سەر ئەو کەسانەی کە گومانی ئەوەیان لێ دەکرا ڕۆڵی کارا لە بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردستان دا دەگێڕن.

پاشکۆکان

پاشکۆی ژمارە(١)

دەقی مەزبەتەی پێشکەش کراو بۆ حکومەتی عێراق لە لایەن شەمسەدین بەگی سیلاحشۆرەوە

(ئەو دووکمێنتە لە ئەرشیفی نامەکانی فەخری شەمسەدین بەگی سلاحشۆرە)

نامەیەکی سولێمان بەگی سیلاحشۆرە رواندزی بۆ دەوڵەتی تازە دروستکراوی عیراق واتە پاش جەنگی یەکەمی جیهانی کە تێیدا داوای بوونی لیوای(پارێزگای) رواندز دەکات. نامەکە بە دەستخەتی خۆیەتی و بە کوردی نووسراوە لەسەر رینووسی ئەو سەردەمو لە لای باوکم پارێزابوو(مەبەست باوکی فەخرییە- تۆێژەر) دەقی نامەکەش بەو جۆرەیە:

مەزبەتە بۆ بوونی لیوا

لە زەمانی عوسمانیەکان لە تاریخی ١٢٦٠(دەکاتە ١٨٤٤ی زایینی – تۆێژەر) کە عیراق یەك ویلایەت بوو قەزای رواندزیش هەر وەکو بەسرە موسل کەرکوك مەرکەزی لیوا بوو. لە پاشان لە تەشکیلاتی ئەخیر ئەخیر واقیعەن کرا بەیەکەمین قەزا فەقەت(تەنها- فەخری) لەبەر ئەهەمیەتی مەوقیعیەی حەتا ئیحتلال واقع بوو بەسیفەتی(شێوەی) لیوایەتی لە جیهەتی عەسکەریەی هەر باقی بوو ئەو خسووسەش حەقیقەتەو بە ئەوراق موسەبەتە سابیتە لە نوقتەئی سیاسی و ئیقتیسادی ئەهەمیەتو نەزاکەتی قەزای رواندز لە نەزەری عمومی دەولەتەکان بە شەهادەتی جوغرافیا سابیتە. مەوقیعی وەها موهیمو نازك لە دەرەجەی قەزا مانەوەی لە نوقاتی موتەعەدیدە بۆ حکومەتی موزەخەمان دەبیتە سەبەبی زەرەو زیان چونکی ئەگەرچی حکومەتی سابیقە بە قەدەری سەد سالیك لیرانە ئوتوری حوکمی کردووە. فەقەت ئەم حوکمەی بە تەتبیقاتی قانونیەو بە ئیجراکردنی نفووزیکی حاکمانە نەبووە، حەقیقەتەن بەدەست وەسەر داهینانی موتەغەلیبەکانو ئیجرای مەزالمی بێژمار لەسەر رەعیەتو ژێر دەستان بوو، هەر لەبەر ئەو بێئیداریەیان بوو کە هەر لەم حەوالیە بارزان سورچیو برادۆست پشتدەر لە حالیکی بێ ئیتاعەتی دووری حکومەتی موزەخەمەمان کرا کە حکومەت بۆ دامەزراندنی ئەو سەرکیشانە

موحتاجی قبولکردنی مەساریفاتیکی زۆر بووە. تەمەنا دەکەین کە حکومەتی خۆشەویستمان لەم نیزیکانە بە کەمالی عەدالەتو سەتوەتێکی تاهیرانە ئەو حەواليیەی بە تەمامی دەفەرموێ. فەقەت بۆ تەقەرروری ئەمنیەتو ئاسایش مەوقیعیکی وەها موهیم ئیسترحام دەکەین نەزەر وە ئەم مەزبەتەمان بفەموون ئەهەمییەتو نەزالەتی رواندز لە نوقتەی سییاسیو جوغرافی سابیت موحەققەقە مادامێکی ئەم خسووسە حەقیقەتێکی لەحزە(لحقە، کفە، لحزە) تەقریری ئەمنیەتو ئاسایش لە ئەم مەوقیعە موهیمە موتەوەقیفە کە حکومەت ئەهەمییەتیکی تەمامی پی ببەخشی، یەعنی حدوودی ئەسلییەی قەزا لە جیهەتی شیمال لە ناحیەی مزووری موحافیزەو لە جهەتی غەربی شیمال زابی کبیر بە حدوود تەعین یەعنی لە قەزای زیبار، بارزانو گوندەکانی علاوەی سەر قەزا بفەرموونو قەزاییکی تازە لە ناو ناحییەی شیروانی ژووری لە گوندی(بنێ) تەشکیل و لە ناحییەی مزووری(بەرۆژ)و لە جهەتی زێبار(بارزان)و لە جیهەتی برادۆست کانییەرەش‌و لە جیهەتی شیروان ژیری میرگەسۆر بکرین بە مەرکەزی ناحییە، وە ناحییەی شەقلاوە بکری بە مەرکەزی قەزا. عەشیرەتی میر یوسفو مەحالی(محالی) پشتگلی(پشتگەلی) لەگەڵ شاورو ناوەشت عەلاوەی شەقلاوە بکرێن. لەم مەربوتانە دووناحییەی بۆ دیار بکرێ، وە رۆست بکرێ بە مەرکەزی قەزا، سیدەکان بکرێ بەناحییە، وە وەلاش بکری بە ناحییە، محالی ناوەشت رەبتی ناحییەی وەلاش بکرێ، رواندز بکرێ بە لیوا، ئەم سێ ٣ قەزایانە تابع بە لیوای رواندز بن هیچ(شوبهەی تیدانیە کە نوقتەیەکی سایسیو ئیداریو ئیقتیسادی موحسیناتێکی زۆر بە ئەهەمییەت بۆ حکومەت وە میلەت دەبەخشێ چونکە نفوزی تغلبکان(تەغەلوبەکان) نامێنیو واریدات تەزایود دەکا، میلەت لەگەڵ حکومەتی لە نوقتەی موتەقابیلەی حقوق موحیبەتبیان زیاد دەبی، تیجارەت فەلاحەت یەك بەیەك زیادەکا موقابیل بە تورك ئیران ئەجنەبییەکان دەبیتە قەلاییکی ئاسنو پولا ئیمەش راحەت دەبین، حکومەتیش لە مەساریفاتی فەزلەو بگرەو بکیش کە چییەنەکان ئاسودە دەمینی. بۆ قبول ئەم تەلەبەمان ئەم مەزبەتەمان تەزنیمو تەقدیم کرد.

تەواو

پاشکۆی ژمارە (٢)

نەخشەی کارگێڕیی ڕەواندز

بۆ دروست کردنی ئەم نەخشەیە بە دەست کارییەوە سوود لە:

د. احمد نجم الدين، احوال السكان في العراق، معهد البحوث و الدراسات العربية، مطبعة البجلاوي، ١٩٧٠. وەرگیراوە.

پاشکۆی ژمارە (٣)

دەقی نامەی پشکێنەری کارگێڕی بۆ سەید تەها نەهری

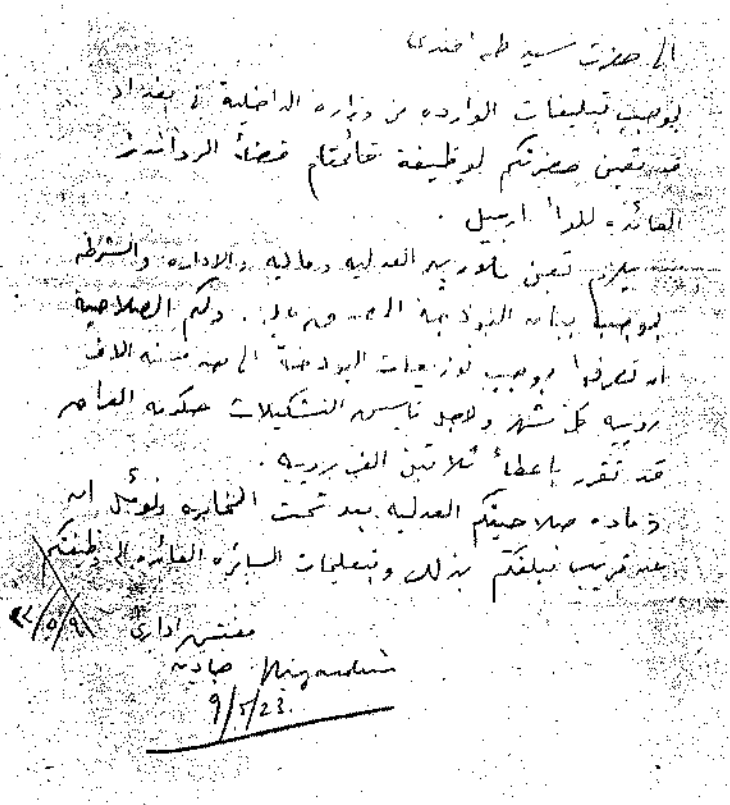

إلى حضرة سيد طه أفندي

بموجب تبليغات الواردة من دائرة الداخلية في بغداد
قد تعين حضرتكم لوظيفة تحاكم قضاء الرمادي
العائدة للواء ابسيل .

سيرتم تعين مأمور بيد العدلية ومعاونية والادارة والشرطة
بموجب براءة البودجة المصدقة . ولكم الصلاحية
ان تصرفوا بموجب توزيعات البودجة المرسلة سنة الاف
روپيه كل شهر ولاجل تأسيس التشكيلات حكمدار العاصمة
قد تقرر اعطاءكم ثلاثين الف روپيه .

وعليه حضرتكم العدلية بعد تحت الخدمة بلوا اسم
حضرتكم تبليغكم بذلك وتعليمات الدائرة العائدة لوظيفتكم

١٩٢٣/٥/٩

مفتش اداري
شمس الدين صابر
9/5/23.

پاشکۆی ژمارە (٤)

دەقی بەیاننامەکەی تەموزی ١٩٣٠ی کۆمەڵی پشتیوان

ك.پ.ك
١٩٣٠/٧/١

K.P.K
1.7.1930

بیاناتیك بۆ دوست و دوژمنان

مسئلەیکی جند غریبە هر حرکتیکی ملی و وطن لە کوملیکی کورد ویا لە فردیکی کورد دابیینری بە تحریکی غیرە ناوبراوە... (وشەیەك لێرە روشاوە) برامبر بەم تلقیاتە اسفی خۆی بیان ئەکات. همو فردیك و جماعتیك لازمە باش بزانیت کورد مافی خۆی وەرئەگریت ئالتی هیچ کسیك و یاکتلەیك نیە. حقوقی ملی ووطنی خۆی وەکو اقوامی سائر و همو ...(وشەیەك لێرە روشاوە) و زمانیك لە داواکردن دواناکەویت و بۆ ساندنی حقی مشروعەی بە همو موجودتیك تی ئەکوشی. محرکی کورد (لورانس) و امثالی لورانس نیە. کورد: درسی عبرتی لە حالی حضرەتی خوی وەرگرتووە بۆ ئەمەی خوی لەم اسار نەجات بدات بەهمو قوەتیکی خوی هەول ئەدات کورد لەم عصری بستەمە حق خوارو و خوی بە اسیریك أزانیت. لەبر ئەوە ئەو دەستەی کە بوجگرکاهی دریژکراوە وا ئەکریت بویری ئەو دەستتانە هەول ئەدات. برامبر بە دوستان دوستە برامبر بەدوژمنان خونخواراوە. حرکاتی ملی ووطن کورد نتیجەی سعی و تیکوشین چند ضابطیکی وطنبروەر نیە. همو فردیکی کورد لە مافی مشترکە و عند للزوم جان فیدای گەلك زورە. کورد خوی بە قومیکی قهرەمان ئەزانیت أریە وەکو اقوامی تری اری زل و اسارەتی کس قبول ناکات. وچە ملیتیك بەقوت اساسی کورد تیك نادات. تورك بەم همو قوەتەی خوی لە شمال تی ئەکوشیت اساساتی کوردی پی تیك نەدرا کەوابو . عراق بە زورە ملی ناتوانیت اساساتی کوردستانی جنوبی محو بکاتەوە کە همو کوشەیکی پر لە پیاوی تی گەیشتو وەطنبەرورە.

وزرانی حاضرە ئەم حقائقەی نسبیا درك كرد وهمو زیاتر تی گەیشتن ارزو ئەكریت . چونكی بە تصدیقی حقی مشروعەی كورد برایتی لەگل كورد ئەكنە.

ای رجالی بریتانیای گەورە: هتاكەی گیو لە اە و انینی ملتی كورد ناگرین و درحق بە ملتی مظلومەی كورد لاقید امینەوە و حقی مشروعەی ئەم ملتە نجیبە بە غیرە انبخشن و افرادی ئەم كلتە لە حقوقیملی خویان محزوم ئەكەن و لە هئلانەی خویاندا بە كوشتنیان ئەدن. ملتی كورد لەگل ئەم همو بە لطف و مرحمتی ایوە دیسان وفاكارە. و درگای امید لە ایوە نابریت. ئەو حقوقەی كە عصبة الامم بەم ملتەی بخشیوە بوچی بە صورتیكی مشروع لە تطبیق كردن اهمال ئەكن. ئەگر روحی مدنیتان وایە ئەمە قیدی ناكات!...

ای رجالی محرمەی عراق: كورد قومیكە خوی لە عصری بسیتەمە بە قومیكی زوند وانیست و بۆ ژینیكی بە شرف بەهزاران وطنپروری فدای ئەم غایە مقدسە كردوە و لە كردندا دوام ئەكات ئەم روحی میلی ووطن لە افرادی نجیبەی عرب ابینن همو فردیكی كورد. برامبر بە وطن خوی بە عینی روح صحە. چی سائیقەكە ایوەی وەكو تورك ددانتان لە روحی كورد تیژ كردوە. لە جیاتی بو خوتان بو یكتی عرب تی بكوشن و تفاق و دنانبای لە شبە جزیرەی خوتان هل بگرن بە مقدراتی ملیتك یاری ئەكەن محو كردنەوە اساساتی ملتیك بە غایە ازانین لە مە جداً خطا ئەكەن. ئەو اقوامەی بە عصرها ایوەیان تمثل پی نكرا ایوە چۆن ملتیك لە عصرە دە تمثل پی ئەكەن. و ئەم فكرەی خوتان لازمە بە خطابیكی گەورە تلقی بكن ئەگر حز بە برایتی كورد ئەكن لازمە مانعی غایەی كورد نەبن. كورد غایكی ملی و مقدسی بو خوی تعقیب ئەكات. بەقسەی جند كاسە لیسیك برایك لە خوتان متاثر مكن نتیجە بە اوامری سری خوتان بدەن ئەم معروضاتة بەر هبرلیكی حقیقی بزانن.

ای كورد: گیو لە بیناتی كوملیخوت بگرە.

كورد

دەقی نەو بەیاننامەیەی کە کۆمەڵی پشتیوان لە تەمووزی ۱۹۳۰ بڵاوی کردەوە

پێرست

پێشەکی ٣

دەروازە: رەواندز لەکۆتایی‌ی سەدەی نۆزدەهەم‌و سەرەتای سەردەی بیستەم ٩

تەوەری یەکەم: رەگوڕیشەی ناوی رەواندزو شوێنی جیۆگرافیی ... ١١

تەوەری دووەم: رەوشی کۆمەڵایەتی‌و ئابووریی رەواندز ١٨

تەوەری سێیەم: رەوشی کارگێڕی‌و سیاسیی رەواندز ٢٤

بەشی یەکەم: رەوشی سیاسیی رەواندز ٣٥

تەوەری یەکەم: داگیرکردنی رەواندز لەلایەن ئینگلیزکان‌و سەرهەڵدانی راپەڕین لەدژیان ٣٧

تەوەری دووەم: هاتنەوەی تورك بو رەواندزو رۆڵی ئۆزدەمیر پاشا لەناوچەکەدا ٥٧

بەشی دووەم: رەوشی سیاسیی رەواندز لەساڵانی ئینتیدابی بریتانی‌و قۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی‌ی عیراقدا (١٩٢٣-١٩٣٩) ٨١

تەوەری یەکەم: دامەزراندنەوەی دەسەڵاتی ناوەندی لەرەواندز (١٩٢٣-١٩٣٢) ٨٣

تەوەری دووەم: رەواندز لەقۆناغی یەکەمی سەربەخۆیی‌ی عیراقدا (۱۹۳۲-۱۹۳۹) ۱۰۲
تـەوەری سـێیەم: رۆڵو چـالاکیی رەواندزیـیـەکان لەئەنجومـەنی نوێنەرانی عیراقدا ۱۱۷
بەشـی سـێیەم: رۆڵو چـالاکیی رەواندزیـیـەکان لەکۆمەڵـەو رێکخراوە کوردیو عیراقییەکاندا (۱۹۱۸-۱۹۳۹) ۱۳۱
تـەوەری یەکـەم: رۆڵو چـالاکیی رەواندزیـیـەکان لەکۆمەڵـەو رێکخراوەکانی سەردەمی داگیرکاریی بریتانی (۱۹۱۸-۱۹۳۲) ۱۳۳
تـەوەری دووەم: رۆڵو چـالاکیی رەواندزیـیـەکان لەکۆمەڵـەو رێکخراوەکـانی قۆنـاغی یەکـەمی سـەربەخۆیی‌ی عیراقـدا (۱۹۳۲-۱۹۳۹) ۱۵۵
ئەنجام ۱۷۰
پاشکۆکان ۱۷۳

تصوير ابو عبد الرحمن الكردي

* ئەحمەد حەمەد ئەمین ئۆمەر

* سالی ۱۹۷۷ لە هەولێر لە دایك بووە.

* سالی ۲۰۰۰ بەشی مێژووی کوردی لە کۆلێژی ئاداب زانکۆی سەلاحەدین/ هەولێر تەواو کردووە.

* سالی ۲۰۰۵ بڕوانامەی ماستەری لە مێژووی نوێ و هاوچەرخ لە بەشی مێژووی کۆلێژی ئەدەبیاتی زانکۆی سەلاحەدین/ هەولێر وەرگرتووە.

* ئێستا مامۆستایە لە زانکۆی سەلاحەدین/ هەولێر.

* ئەندامی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیجی ی کوردستانە.